MAX

3 A

MEMO

VMBO-KGT

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

MEMO

3 VMBO-KGT deel A

Geschiedenis

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Nadya Molenaar
Barbara Peters
Judith Tadema
Stefan Voeten
Richard de Vries

Eindredactie
Katja Krediet
Gerard Rozing
Judith Tadema

MAX Release 2021/5.0

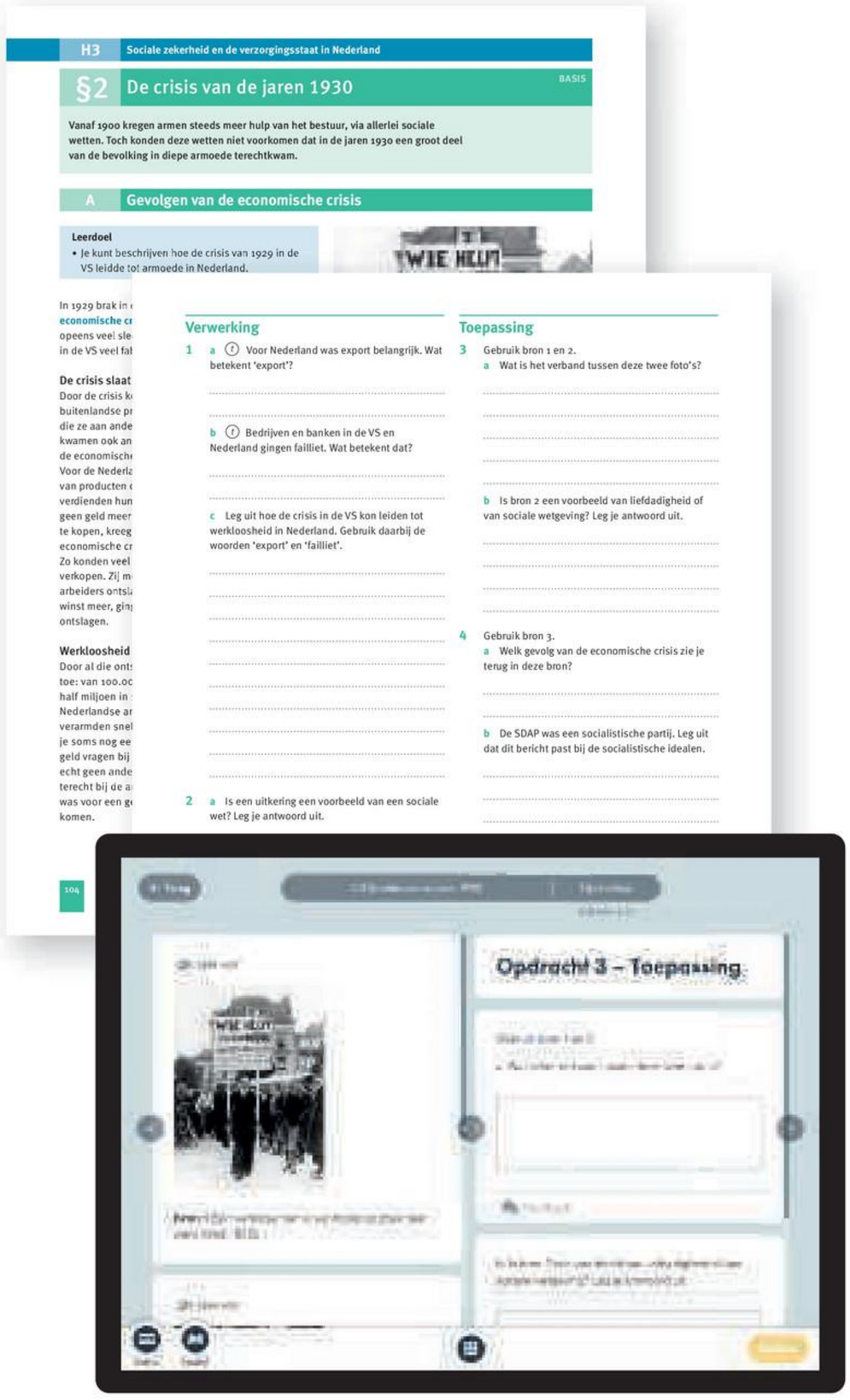
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, 's-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

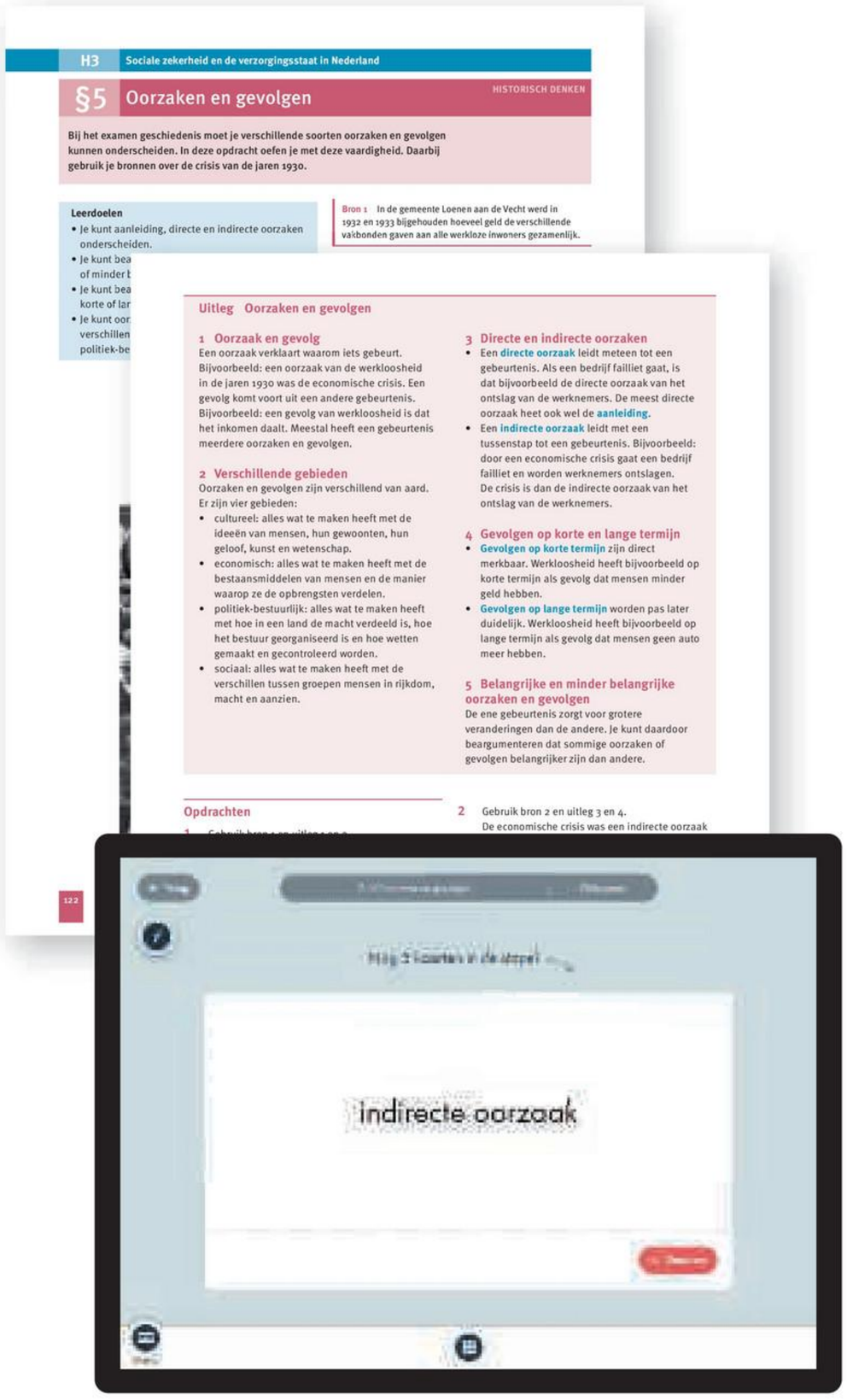

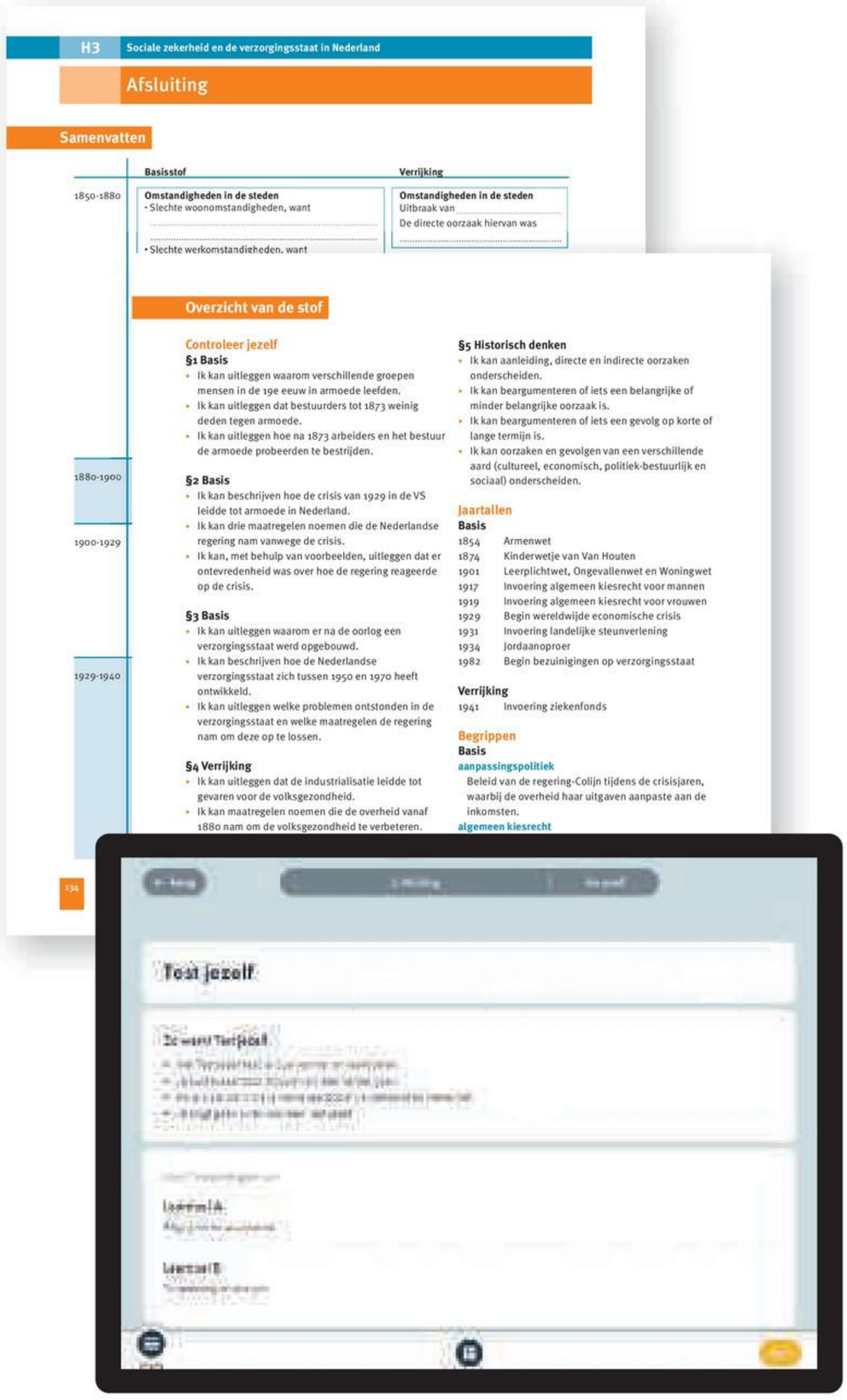
Werk in je boek én online!

Er zijn twee boeken (deel A en B) per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een verrijkingsparagraaf, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een examentrainer, keuzeopdrachten (plusstof) en een afsluiting. Aan het begin van de paragrafen met leerstof staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verrijking biedt extra uitdaging en verdieping.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de paragraaf historisch denken oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbolen

ga naar de online leeromgeving voor handige extra's

(t) deze opdracht helpt je bij begrijpend lezen, antwoorden formuleren en woordenschat

Inhoud

deel A

1 Nederland en Indonesië

- Oriëntatie 6

1 Van vorstendommen tot kolonie 10 BASIS
2 Een winstgevende kolonie 16 BASIS
3 Nationalisme 22 BASIS
4 De dekolonisatie van Indonesië 28 VERRIJKING
5 Ordenen 34 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met propaganda 38 TOEPASSEN
7 Examenopdrachten 40 EXAMENTRAINER
8 Keuzeopdrachten 44 PLUSSTOF

- Afsluiting 46

2 Nederland als industriële samenleving

- Oriëntatie 50

1 De industriële revolutie 54 BASIS
2 Arbeiders eisen meer rechten 60 BASIS
3 Van industrie naar diensten 66 BASIS
4 Milieuproblemen 72 VERRIJKING
5 Onderzoek doen 78 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met spotprenten 82 TOEPASSEN
7 Examenopdrachten 84 EXAMENTRAINER
8 Keuzeopdrachten 88 PLUSSTOF

- Afsluiting 90

3 Sociale zekerheid en de verzorgingsstaat in Nederland

- Oriëntatie 94

1 Armoede in de 19e eeuw 98 BASIS
2 De crisis van de jaren 1930 104 BASIS
3 De verzorgingsstaat 110 BASIS
4 Gezondheidszorg in Nederland 116 VERRIJKING
5 Oorzaken en gevolgen 122 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met foto's 126 TOEPASSEN
7 Examenopdrachten 128 EXAMENTRAINER
8 Keuzeopdrachten 132 PLUSSTOF

- Afsluiting 134

- Register 138
- Colofon 140

deel B

4 Nederland na 1945: cultuur en mentaliteit

- Oriëntatie

1 Eigen keuzes maken — BASIS
2 Over de grenzen kijken — BASIS
3 Gelijke rechten en nieuwe rollen — BASIS
4 Een multiculturele samenleving — VERRIJKING
5 Je mening geven — HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met kunstwerken — TOEPASSEN
7 Examenopdrachten — EXAMENTRAINER
8 Keuzeopdrachten — PLUSSTOF

- Afsluiting

5 De Koude Oorlog

- Oriëntatie

1 De Koude Oorlog begint — BASIS
2 Strijd om wereldwijde invloed — BASIS
3 Het einde van de Koude Oorlog — BASIS
4 Nederland in de wereld — VERRIJKING
5 Veranderingen — HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met spotprenten — TOEPASSEN
7 Examenopdrachten — EXAMENTRAINER
8 Keuzeopdrachten — PLUSSTOF

- Afsluiting

6 Het Israëlisch-Palestijnse conflict

- Oriëntatie

1 De achtergrond van het conflict — BASIS
2 Oorlog, terrorisme en praten over vrede — BASIS
3 Komt er ooit nog vrede? — BASIS
4 Het verdriet van Irak — VERRIJKING
5 Je inleven — HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met spotprenten — TOEPASSEN
7 Examenopdrachten — EXAMENTRAINER
8 Keuzeopdrachten — PLUSSTOF

- Afsluiting

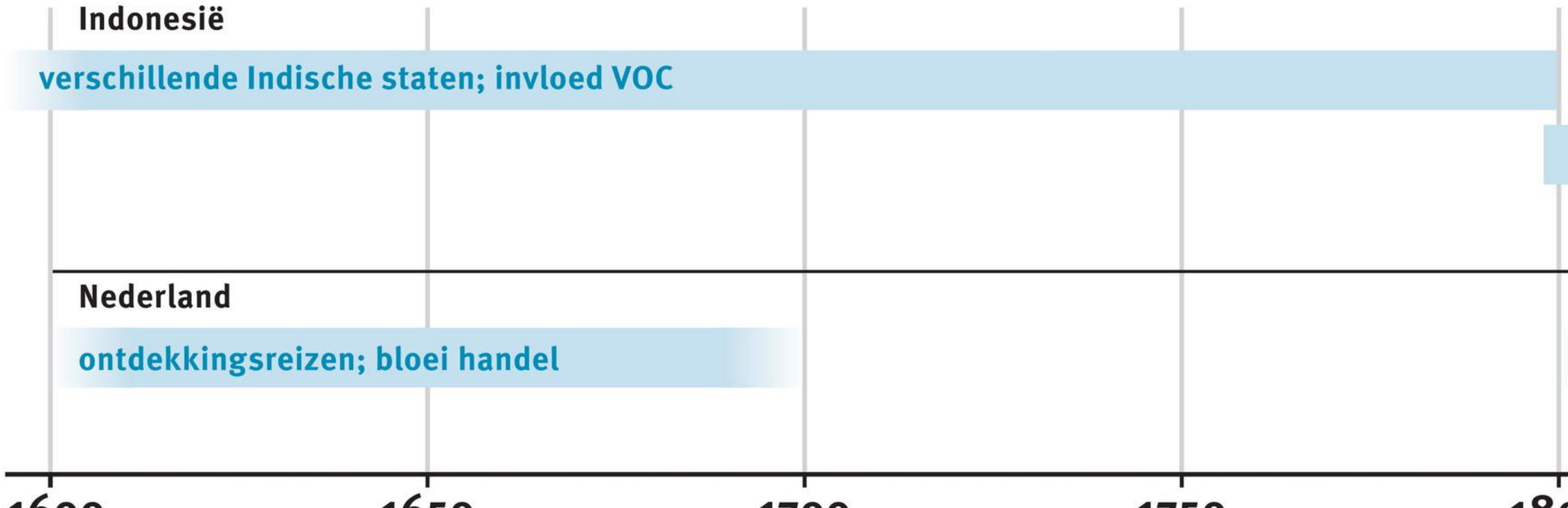
- Register
- Colofon

1 Nederland en Indonesië

Oriëntatie

Bron 1 Dit schilderij werd gemaakt rond 1900 door een schilder uit Java. Het toont een gebeurtenis uit 1686: de Javaan Untung Soerapati doodt kapitein Tack van de VOC.

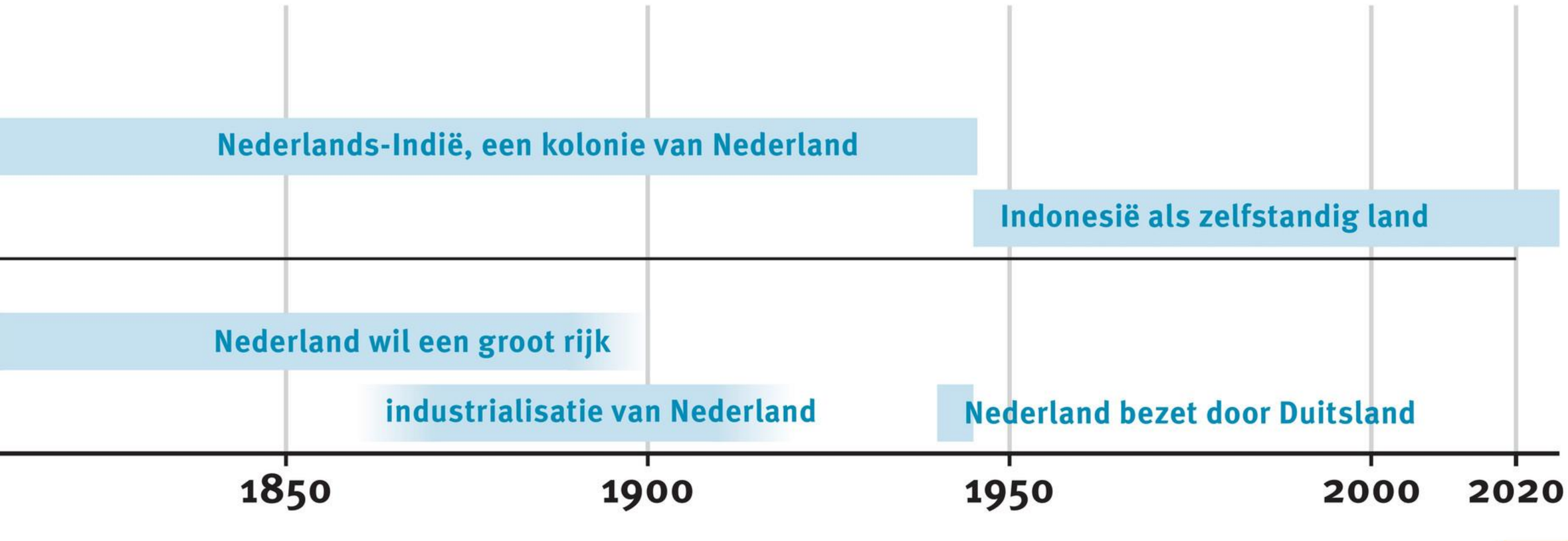

Untung Soerapati was een Javaanse vrijheidsstrijder, geboren rond 1660. Java is een groot eiland in het huidige Indonesië. Rond 1660 waren Javanen vaak in conflict met Nederlanders, want het Nederlandse handelsbedrijf de VOC probeerde gebieden langs de Javaanse kust te veroveren. Volgens de verhalen groeide Soerapati op als slaafgemaakte van de VOC, maar hij ontsnapte en streed daarna tegen het Nederlandse handelsbedrijf.

Rond 1900 was de VOC allang opgeheven, maar Java was nog steeds bezet door Nederland. Untung Soerapati was in die tijd voor veel Javanen nog steeds een held. Javanen vertelden elkaar verhalen over zijn strijd tegen de VOC.

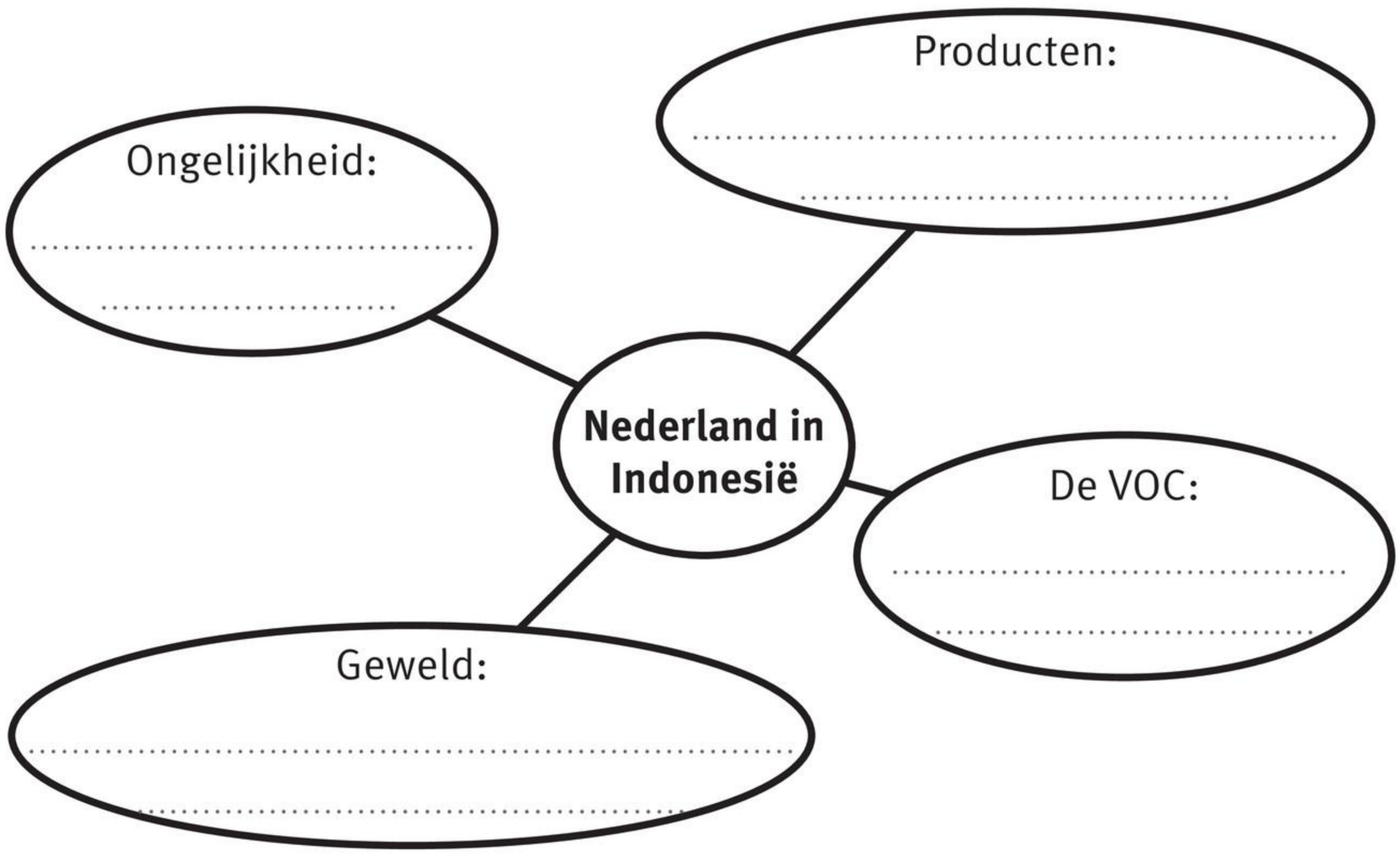
De vraag van dit hoofdstuk is:

Hoe waren de verhoudingen tussen Nederland en Indonesië van 1600 tot het heden?

Opdrachten

1 (t) Je hebt al eerder les gehad over de veroveringen en de handel van Nederland in Indonesië.
Wat weet je nog? Schrijf bij ieder begrip iets op wat je je herinnert.

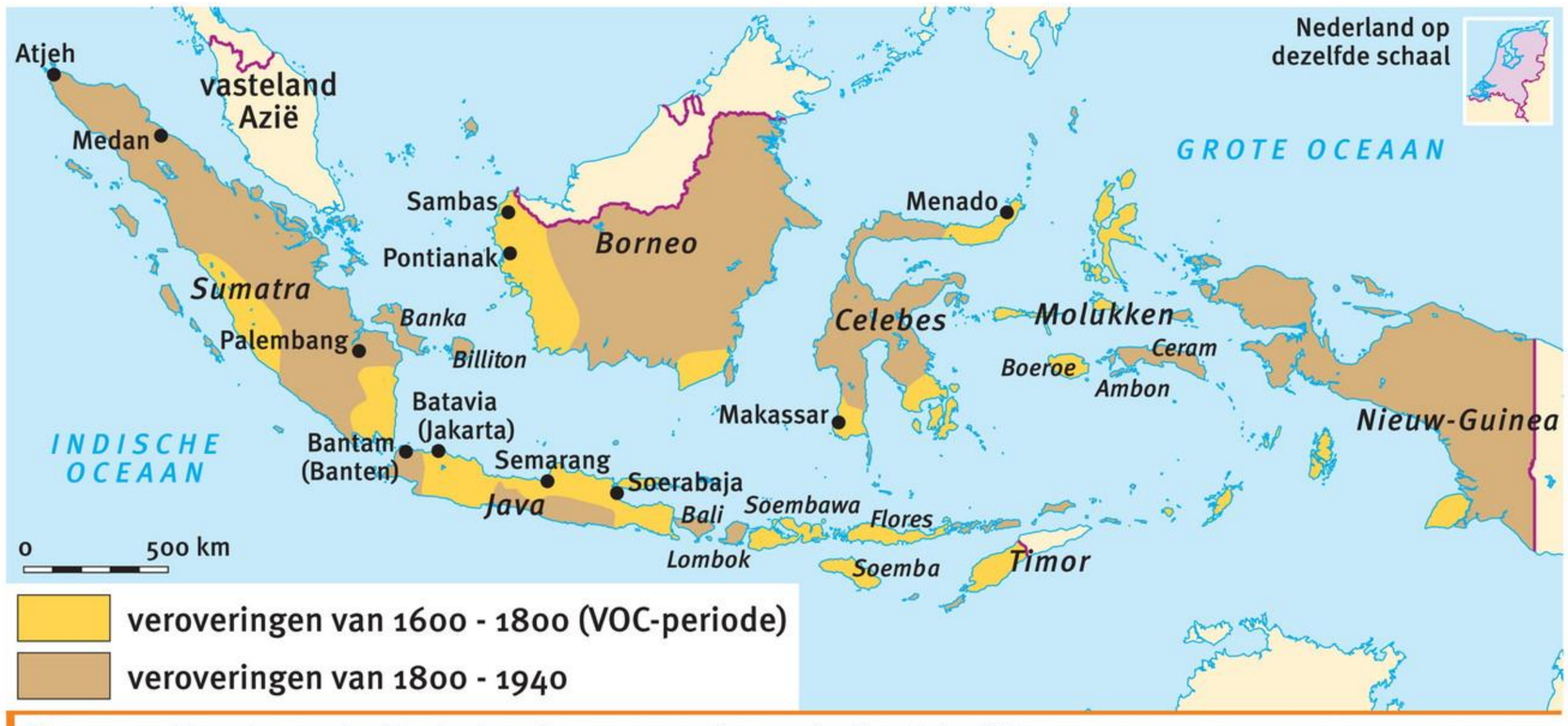

2 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.

a Bekijk de afbeelding goed. Zet in de afbeelding een T bij kapitein Tack en een S bij Soerapati.

b Waarom streed Soerapati tegen de VOC?

c Om welke reden zou de schilder van bron 1 (rond 1900) de aanval van Soerapati nog steeds zo belangrijk vinden?

Bron 2 Kaart van de Nederlandse veroveringen in Oost-Indië.

3 Gebruik bron 2.

a Kleur Indonesië op onderstaande kaart in.

b De gebieden die de VOC als eerste veroverde, liggen langs de kust. Bedenk hiervoor een verklaring.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

c Gebruik bron 2 én de tijdbalk.
Wanneer veroverde Nederland het meeste grondgebied? Maak de zinnen kloppend.
Nederland veroverde het meeste grondgebied in *1600-1800 / 1800-1940*. Dat is de tijd waarin *de VOC in Indonesië handelde / Indonesië een kolonie van Nederland was*. De meeste veroveringen werden dus gedaan door *de Nederlandse regering / de VOC*.

d Gebruik de tijdbalk. Waarom veroverde Nederland toen zoveel gebied?

.....

.....

4 Gebruik de tijdbalk.
Zet achter elke beschrijving de juiste periode. Kies uit: *vóór 1800 • 1800-1940 • na 1945*.
– Alle Indische eilanden vormen samen het land Indonesië: .....
– Er bestaan op de Indische eilanden verschillenden landen: .....
– Nederland verovert de Indische eilanden volledig en bestuurt deze: .....

5 Gebruik bron 1 en 3.

a De vraag van het hoofdstuk is: hoe waren de verhoudingen tussen Nederland en Indonesië van 1600 tot het heden? Welke verandering zie je tussen bron 1 en bron 3?

.....

.....

.....

.....

.....

b Bedenk waarvoor koning Willem-Alexander excuses maakte.

.....

.....

c Bedenk op basis van bron 1 en 3 een vraag over de verhoudingen tussen Nederland en Indonesië.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Koning Willem-Alexander en de Indonesische president Joko Widodo schudden elkaar de hand tijdens een staatsbezoek van de koning aan Indonesië. Tijdens dit staatsbezoek bood Willem-Alexander excuses aan namens Nederland. (Foto uit 2020.)

6 Hoeveel weet jij over het huidige Indonesië? Misschien heb je iets gezien in nieuwsberichten of ben je er op vakantie geweest. Je kunt ook de bronnen en de tekst in de oriëntatie gebruiken. Noem drie dingen die je weet over het Indonesië van nu.

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

§1 Van vorstendommen tot kolonie

BASIS

Vanaf 1600 veroverden Nederlanders steeds meer land op verschillende eilanden in Zuidoost-Azië. Zij noemden dit gebied Oost-Indië of Indië. Zo begon een lange geschiedenis van koloniale overheersing.

A De Indische eilanden vóór 1600

Leerdoel

- Je kunt culturele, economische, politieke en sociale kenmerken noemen van de Indische eilanden vóór de komst van de Nederlanders.

Het huidige Indonesië bestaat uit de eilanden(groepen) Sumatra, Java, Borneo, Celebes, de Molukken en Nieuw-Guinea. Deze eilanden zijn samen vijftig keer zo groot als Nederland. Vóór de komst van de Europeanen (rond 1600) vormden ze geen eenheid: in sommige gebieden leefden jagers-verzamelaars in kleine groepjes, maar er waren ook grote landbouwsamenlevingen met tienduizenden inwoners.

Culturele invloeden

Op de eilanden woonden vele volken met verschillende culturen. Vanaf de 2e eeuw n.C. kwam de handel met het Aziatische vasteland op gang. Daardoor kwamen deze volken in aanraking met nieuwe landen, waar zij allerlei zaken van overnamen. Sommige schreven bijvoorbeeld met het schrift uit India, anderen gebruikten Chinese munten bij de handel. Ook verspreidden het boeddhisme en het hindoeïsme zich vanaf het vasteland over de Indische eilanden. In welvarende gebieden bouwden mensen enorme tempels om de nieuwe goden te eren. Deze religies waren dus belangrijk voor de kunst en de architectuur.
Na 1200 verspreidde ook de islam zich over de eilanden. Vanaf de 16e eeuw werd dat geloof op bijna alle eilanden de belangrijkste godsdienst.

Vorsten en sultans

Op de Indische eilanden ontstonden in de loop van de eeuwen verschillende staten: gebieden die bestuurd werden door een vorst of sultan, een islamitisch heerser. Deze heersers schreven wetboeken, hieven belasting en voerden oorlogen met elkaar. Edellieden en soms ambtenaren hielpen hen bij het bestuur. Er werd veel handelgedreven, maar de meeste inwoners van deze staten waren boer.
Een voorbeeld van zo'n staat was het hindoestaanse koninkrijk Soenda, dat op Java lag. Soendanezen handelden met andere eilanden en met het vasteland via hun havensteden, zoals Jakarta en Bantam. Het paleis van de koning lag in Pajajaran, een stad met tienduizenden inwoners. In 1579 werd het koninkrijk Soenda veroverd door islamitische heersers, die er het sultanaat Bantam stichtten.
Een ander voorbeeld was Atjeh, dat geleid werd door een sultan. Dit islamitische sultanaat ontstond rond 1520 in het noorden van Sumatra. Atjeh was een belangrijke schakel in de handel tussen de Indische eilanden en het vasteland van Azië. Atjehse handelaren verkochten kostbare specerijen aan Chinese, Indiase en Arabische kooplieden. Atjeh werd daardoor enorm rijk. De sultans bouwden tempels en paleizen en hadden een sterke oorlogsvloot.

Bron 1 Op de muren van de Borobudur, een grote boeddhistische tempel op Java uit de 9e eeuw, tonen honderden reliëfs verhalen uit de boeddhistische leer of scènes uit het dagelijks leven van de Javanen. Hier zie je rechts een boeddhistische dokter die medicijnen brouwt boven een vuur; links zit zijn patiënt.

Verwerking

1 Volken op de Indische eilanden werden beïnvloed door contact met het vasteland van Azië.

a Hieronder staan vier voorbeelden. Geef steeds aan of het een voorbeeld van een culturele of van een economische invloed is.

– Handel met Azië: *cultureel* / *economisch*

– Gebruik van het schrift uit India: *cultureel* / *economisch*

– Gebruik van Chinese munten: *cultureel* / *economisch*

– Bekering tot de islam: *cultureel* / *economisch*

b Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De handel met volken in China komt op gang.

B De islam wordt de belangrijkste religie op de eilanden.

C Er komen Europese schepen aan op de Indische eilanden.

D Er ontstaat boeddhistische en hindoeïstische kunst.

.....

2 Bij welk rijk past de uitspraak? Let op, sommige uitspraken passen bij beide rijken.

	Soenda	Atjeh
De macht lag bij de sultan.		
De meeste mensen waren boer.		
De inwoners waren hindoes.		
De inwoners waren moslims.		
Er werd veel handelgedreven.		

Toepassing

3 Bekijk de kaart van Indonesië in de oriëntatie (bron 2).

Atjeh was een belangrijke schakel in de handel tussen de Indische eilanden en het vasteland van Azië. Geef hiervoor een verklaring.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4 Gebruik bron 2.

a Ibn Battuta was zelf islamitisch. Hij spreekt in de bron over 'ongelovigen'. Wie bedoelt hij daarmee?

◯ A Andere moslims.

◯ B Europese christenen.

◯ C Hindoes en boeddhisten.

b Beschrijf wat deze bron je vertelt over het leven op Sumatra:

– op economisch gebied: .....

.....

– op bestuurlijk gebied: .....

.....

– op cultureel gebied: .....

.....

.....

.....

c (t) Op de Indische eilanden bestonden veel verschillende culturen. Niet alles wat je in deze bron leest, gold ook voor de samenlevingen op andere Indische eilanden. Noem twee voorbeelden uit de bron die op andere plekken anders waren.

Doe het zo:

– In de bron staat dat .....

..... Maar op andere plekken .....

.....

– In de bron staat dat .....

..... Maar op andere plekken .....

.....

Bron 2 De Marokkaanse ontdekkingsreiziger Ibn Battuta reisde in de 14e eeuw naar Sumatra. Hij beschreef wat hij daar zag.

De handel van de inwoners wordt gedreven met stukken tin en Chinees goud, ongesmolten.
De meeste kruiden groeien in de gebieden van ongelovigen; in de gebieden van de moslims komen ze minder voor. Toen we bij de haven kwamen, [...] kwam de vertegenwoordiger van de admiraal* aan boord en, nadat hij de handelaren die aan boord waren had ondervraagd, gaf hij ons toestemming om aan land te komen.

* een bestuurder

De VOC in Oost-Indië

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de VOC handeldreef in Oost-Indië.

Op het eiland Java hadden de inwoners van de havenstad Bantam regelmatig contact met Portugese, Chinese en Arabische handelaren. In 1596 verscheen voor het eerst een Nederlands schip in de haven van Bantam. Kort daarna begonnen de veroveringen door de VOC.

Een handelsroute vinden

In 1500 wisten alleen de Portugezen hoe je naar Azië kon varen. Daar haalden zij kostbare specerijen, zoals peper en nootmuskaat. Nederlandse handelaren probeerden ook een route naar Azië te vinden, want zij wilden ook geld verdienen met deze handel.
Dat lukte voor het eerst in 1596, toen Nederlandse handelsschepen aankwamen in Bantam. Vrij snel daarna vertrokken steeds meer schepen vanuit Hollandse en Zeeuwse steden naar Oost-Indië. Zij wilden allemaal winst maken in de specerijenhandel.

De VOC

Om onderlinge concurrentie te voorkomen bedachten de kooplieden een oplossing. Ze richtten in 1602 de **Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)** op. De VOC kreeg van de regering een **handelsmonopolie** op de handel in Azië. Dat betekent dat alleen de schepen van de VOC handel mochten drijven in Azië. Dankzij het handelsmonopolie kon de VOC veel winst maken.
De VOC stichtte handelsposten op Java en andere Indische eilanden, maar ook in India, China, Japan en op nog meer plekken in Azië. Een handelspost bestond uit een fort, een haven, pakhuizen en woningen voor de VOC-bestuurders en soldaten. De belangrijkste handelspost werd Batavia op het eiland Java. De meest winstgevende specerijen, zoals kruidnagel, nootmuskaat en foelie, kwamen van de Molukken.

Onderdrukking en geweld

De VOC kreeg van de regering ook het recht om oorlog te voeren, verdragen te sluiten en forten te bouwen. De VOC gebruikte deze rechten om kleine gebieden langs de kust te veroveren en de bevolking met geweld tot samenwerking te dwingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld op Banda, een Moluks eiland, in 1621. De VOC wilde niet dat de Bandanezen ook met andere landen handelden. Toen dat wel gebeurde, stuurde de VOC een leger naar Banda. Bijna alle bewoners van het eiland – 15.000 mensen – werden vermoord of als slaaf verkocht.
De VOC dwong daarna mensen van andere eilanden om op Banda te werken.
Ook op andere plekken voerde de VOC oorlog tegen vorsten in Oost-Indië, bijvoorbeeld om een handelspost te vestigen of om gunstige handelsafspraken af te dwingen. De VOC kreeg zo meer controle over de handel. Buiten de handelsposten en enkele kleine gebieden langs de kust had de VOC weinig invloed.

Bron 3 De VOC versloeg in 1619 de sultan van Mataram in een conflict over de stad Jakarta op Java. De sultan probeerde de VOC uit Jakarta te verdrijven. Daarop verwoestte de VOC deze stad, verdreef ze de inwoners en bouwde ze een eigen, nieuwe stad: 'Batavia'. Op dit schilderij uit rond 1661 zie je het ommuurde fort van Batavia liggen.

Verwerking

5 **a** Waarom vroegen de Nederlanders niet gewoon aan Portugal hoe ze in Oost-Indië moesten komen?

.....

.....

.....

b Noem twee eilanden(groepen) die belangrijk waren voor de VOC. Leg telkens uit waarom.

.....

.....

.....

.....

.....

6 **a** De VOC kreeg een handelsmonopolie. Wat hield dat in?

- ◯ A De Nederlandse regering verbood andere landen om met Azië te handelen.
- ◯ B De regering van Oost-Indië verbood de handel met andere landen.
- ◯ C De VOC mocht alleen bepaalde soorten producten uit Azië halen.
- ◯ D De VOC was het enige Nederlandse bedrijf dat met Azië mocht handelen.

b De VOC kreeg, naast het monopolie, drie andere rechten. Onderstreep deze rechten in de leertekst.

Toepassing

7 Gebruik de leertekst en bron 3.

a Geef twee voorbeelden van gebruik van geweld door de VOC in Oost-Indië.

.....

.....

.....

.....

b Leg voor elk voorbeeld uit wat de VOC met dit geweld wilde bereiken.

.....

.....

.....

.....

c Het leerdoel van deze paragraaf is: je kunt beschrijven hoe de VOC handeldreef in Oost-Indië. Beschrijf in één zin hoe de VOC dit deed. Vergelijk daarna jouw beschrijving met die van een klasgenoot. Welke verschillen zie je? Waar komen die verschillen vandaan?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8 Gebruik bron 4.
Waarom heeft iemand deze sticker geplakt?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 4 In Utrecht is een straat vernoemd naar Jan Pieterszoon Coen, de man die de leiding had over de massamoord op de inwoners van het eiland Banda. Iemand heeft een sticker over het bord geplakt met de tekst ‘Niet normaal’. (Foto uit 2020.)

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom en hoe Nederland zijn macht over Oost-Indië uitbreidde.

In de 17e en 18e eeuw had de VOC vooral handelsposten langs de kust van Oost-Indië. Maar in de loop van de 19e eeuw veroverde Nederland steeds meer land in Oost-Indië.

Nederlands-Indië

In 1798 ging de VOC failliet. De Nederlandse staat nam de bezittingen en de schulden van de VOC over, en ook het bestuur van de handelsposten en gebieden in Oost-Indië. Die gebieden werden dus een kolonie van Nederland en kregen een nieuwe naam: Nederlands-Indië.

Modern imperialisme

Rond 1800 begon het **modern imperialisme**. Dat hield in dat Europese landen zoveel mogelijk grondgebied in Azië en Afrika wilden veroveren om zo een groot rijk op te bouwen.
Het modern imperialisme had drie oorzaken. Europese landen zochten grondstoffen voor hun industrie.
Ook gaf een groot koloniaal rijk aanzien. Bovendien hadden Europeanen het gevoel dat zij betere mensen waren en een betere cultuur hadden dan andere volken. Ze vonden dat ze het recht hadden om andere volken te overheersen en wilden hun eigen cultuur verspreiden.
Ook Nederland wilde een groot koloniaal rijk en besloot zijn gebied in Oost-Indië uit te breiden. Hiervoor richtte de regering het **Koninklijk Nederlands-Indisch leger (KNIL)** op. Dat was een leger waarvan de meeste soldaten inheemse bewoners van Nederlands-Indië waren. De officieren van het leger waren witte Nederlanders.
Eiland na eiland werd door het KNIL veroverd. De Nederlandse staat noemde dat '**pacificatie**', ofwel: het brengen van vrede. Bij het innemen van de eilanden werd veel geweld gebruikt. Zo probeerde Nederland vanaf 1873 het sultanaat Atjeh op Sumatra te veroveren. Daartegen ontstond in Atjeh veel verzet. Om dat verzet neer te slaan, brandde het KNIL honderden dorpen plat en vermoordde het tienduizenden inwoners van Atjeh. In 1903 gaven de belangrijkste leiders van Atjeh zich over, maar andere Atjehse leiders bleven zich nog lang verzetten. Ook op andere eilanden kwam de bevolking regelmatig in verzet tegen de Nederlandse overheersing.

Het koloniaal bestuur

Wanneer de Nederlanders nieuwe gebieden veroverden, voerden ze daar een **indirect bestuur** in. Dat betekent dat de inheemse bestuurders op hun plaats bleven, maar voortaan werden aangestuurd door Nederlanders. De hoogste Nederlandse bestuurder in Nederlands-Indië was de **gouverneur-generaal**. Hij werd geholpen door residenten uit Nederland, die de provincies bestuurden. De Indonesische bestuurders heetten regenten. Deze regenten zorgden er samen met de dorpshoofden voor dat het enorme gebied goed werd bestuurd.
Het indirect bestuur was voordelig voor Nederland, want daardoor waren er weinig Nederlandse ambtenaren nodig om de enorme kolonie te besturen. Zo waren rond 1850 maar 175 Nederlandse ambtenaren nodig om over de 13 miljoen inwoners van het eiland Java te regeren.

Bron 5 Inwoners van een dorp op Java dragen producten af aan een Nederlandse ambtenaar. Naast hem zit het Indonesische districtshoofd. (Foto van rond 1900.)

Verwerking

9 **a** Welke drie redenen hadden Europese landen voor hun modern imperialisme? Onderstreep de zinnen in de leertekst waar je het antwoord ziet.

b Leg uit dat 'pacificatie' eigenlijk een vreemde term is om te beschrijven wat er gebeurde in Nederlands-Indië.

c Waarom zou de Nederlandse regering toch graag deze term gebruiken?

10 **a** Hoe lukte het de Nederlanders om met weinig mensen een heel groot gebied te besturen?

b Welke persoon hoort bij welke beschrijving? Maak de juiste combinaties.

A	Gouverneur-generaal	◯	◯ 1 Bestuurder van een provincie
B	Regent	◯	◯ 2 Hoogste Nederlandse bestuurder
C	Resident	◯	◯ 3 Indonesische bestuurder

c (t) Wat wordt bedoeld met de term 'inheems'? Een inheemse bevolking bestaat uit mensen die *al heel lang* / *pas sinds kort* in een gebied wonen. De inheemse bewoners van Nederlands-Indië waren *bijvoorbeeld Javanen* / *de Nederlanders*.

Toepassing

11 Gebruik bron 5.

a Hoe laat de resident op de foto blijken dat hij een hogere status heeft dan het volk?

b En hoe laat de resident zien dat hij een hogere status heeft dan de regent?

12 Gebruik bron 6.

a Vergelijk het jaartal van de bron met de leertekst. Hoe was de situatie in Atjeh op dit moment?

b Waarom dacht de schrijver van de bron dat deze arrestatie zou leiden tot pacificatie?

c Noem twee dingen uit dit artikel waar een inwoner van Atjeh waarschijnlijk heel anders over dacht.

Bron 6 In januari 1906 meldt een Nederlandse krant dat de Atjehse vrijheidsstrijdster Tjoet Nja Dinh enkele maanden eerder was opgepakt door Nederlandse soldaten.

> Het is fijn om te zien welke reuzestappen er op weg naar de pacificatie worden gezet. [...] De arrestatie van Tjoet Nja Dinh zal van belangrijke invloed zijn op de pacificatie van het gebied Boven-Wolja. [...] Een van de belangrijkste voordelen van haar arrestatie is dat er meer troepen naar Beneden-Wolja kunnen, waar nog altijd opstanden zijn.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§2 Een winstgevende kolonie

BASIS

In 1798 werd Nederlands-Indië een kolonie van Nederland. Nederland wilde vooral graag geld verdienen aan deze kolonie. In de 19e eeuw nam de regering verschillende maatregelen om dat te bereiken. Maar de meeste mensen in de kolonie profiteerden niet van deze winsten.

A De koloniale samenleving

Leerdoel

- Je kunt de positie van verschillende groepen in de koloniale samenleving beschrijven.

De samenleving in Nederlands-Indië kende grote ongelijkheid. Daarbij speelde huidskleur een belangrijke rol.

Nederlanders

In de koloniale samenleving was een kleine groep witte Nederlanders het machtigst. Tot 1880 waren dat bijna allemaal mannen: ambtenaren, soldaten en ondernemers. Deze mannen waren veel rijker dan de inheemse bevolking en leefden gescheiden van hen. Zij hadden wel inheemse bedienden en vaak kregen zij relaties met inheemse vrouwen. Na 1880 reisden meer Europese vrouwen naar Nederlands-Indië en groeide de groep witte gezinnen.

Indo's

Uit de relaties tussen Nederlanders en mensen uit de inheemse bevolking kwamen kinderen voort. Deze kinderen vormden een aparte groep en werden **indo's** genoemd. De meesten werden door hun Nederlandse vader niet erkend; een kleine groep werd wel erkend en verkreeg het Nederlanderschap. Vanwege hun donkere huidskleur keken de witte Nederlanders op hen neer. Zij kregen daarom geen belangrijke functies in het bestuur. Binnen de groep indo's bestonden ook weer verschillende sociale lagen. Dit hield verband met de huidskleur: hoe lichter de huid, hoe hoger de status. Deze verschillende behandeling op basis van huidskleur is een voorbeeld van **racisme**: het (onjuiste) idee dat er verschillende mensenrassen bestaan en dat het ene ras beter is dan het andere.

Vrouwen

Na 1880 kwamen meer vrouwen uit Nederland naar Indonesië, met name naar Java. Zij mochten zich, net als in Nederland, niet bezighouden met de politiek of het bedrijfsleven. Maar zij hadden meestal wel een opleiding gehad en konden bijvoorbeeld liefdadigheidswerk doen.
Javaanse adellijke vrouwen eisten eind 19e eeuw steeds vaker dezelfde mogelijkheden. Velen van hen kregen geen onderwijs, werden (soms al als kind) uitgehuwelijkt en mochten geen beroep uitoefenen. Zij slaagden er soms in hun positie te verbeteren. Zo richtte een Javaanse vrouw in 1904 de eerste inheemse school voor meisjes op. Armere vrouwen in Indië hadden weinig kans om hun positie te verbeteren.

Slaven

Bij slavernij denk je al snel aan koloniën in Amerika. Maar ook in Nederlands-Indië werkten duizenden tot slaaf gemaakte mensen, bijvoorbeeld in de landbouw of als sjouwer in de haven. In totaal zijn tussen 1600 en 1800 naar schatting 500.000 mensen als slaaf naar VOC-gebieden in Azië gebracht. Er waren slaven uit Afrika, maar ook uit India, China en uit Nederlands-Indië zelf. In Nederlands-Indië werd de slavernij in 1860 afgeschaft, maar in de praktijk bleven veel Nederlanders stiekem met slaafgemaakten werken.

Bron 1 Deze prent toont een *roemah blanda* (woning van een Europeaan) en daaromheen verschillende inheemse bedienden, zoals een tuinjongen en een kinderoppas. (Prent uit 1868-1881.)

Verwerking

1 **a** Hieronder staan vier groepen uit de koloniale samenleving. Zet ze op volgorde van hun status: begin met de groep met de hoogste status.

A Indo's
B Inheemse boeren
C Slaven
D Witte Nederlanders

.....

b Zet achter elke beschrijving de juiste groep. Kies uit: *indo's* • *Nederlanders* • *slaven* • *vrouwen*. Er blijft één groep over.

– Zij kregen alleen minder belangrijke banen: .....

– Zij mochten geen beroep uitoefenen: .....

– Zij moesten werken onder dwang: .....

c Waarom kwamen er tot 1880 alleen Nederlandse mannen naar de kolonie?

.....

.....

.....

.....

d Hieronder staan vier feiten over de samenleving in Nederlands-Indië. Welk feit is een voorbeeld van racisme?

○ A Javanen van adel konden makkelijker hun positie verbeteren dan arme Javanen.
○ B Nederlanders mochten alleen met inheemse vrouwen trouwen die christelijk waren.
○ C Voor de inheemse bevolking golden andere wetten dan voor de Nederlanders.
○ D Vrouwen mochten niet stemmen bij verkiezingen of meepraten over het bestuur.

Toepassing

2 Gebruik bron 5 van paragraaf 1.

a Wat zegt deze bron over de positie van de inheemse bevolking in de koloniale samenleving?

.....

.....

.....

.....

.....

b Leg uit, met behulp van de foto, dat er ook al vóór het ontstaan van de koloniale samenleving sociale verschillen bestonden.

.....

.....

.....

c (t) Leg uit dat de ongelijkheid in de koloniale samenleving een voorbeeld van racisme is, en de ongelijkheid in de inheemse samenleving niet.
Doe het zo:
Ongelijkheid in de koloniale samenleving is een voorbeeld van racisme, omdat .....

.....

Ongelijkheid in de inheemse samenleving is geen voorbeeld van racisme, omdat .....

.....

.....

3 (t) Gebruik bron 2.
In de koloniale samenleving bestonden veel sociale verschillen.
Welke twee sociale verschillen kon Dewi Sartika kleiner maken met haar acties? *Doe het zo:*
– Ze verkleinde het sociale verschil tussen .....
, want .....

.....

– Ze verkleinde ook het sociale verschil tussen .....

.....
, want .....

.....

.....

Bron 2 Een postzegel uit Indonesië uit 1969 met het portret van Dewi Sartika, de vrouw die de eerste scholen voor inheemse meisjes oprichtte.

Leerdoel
- Je kunt uitleggen waarom het cultuurstelsel werd ingevoerd en weer afgeschaft.

Een kolonie moest geld opleveren. Maar op Java werd tussen 1825 en 1830 een felle oorlog gevoerd die veel geld kostte. De sultan van Djokjakarta en zijn volk waren toen in opstand gekomen. Na de oorlog voerde Nederland een systeem in waardoor Java voortaan voor grote inkomsten zou zorgen.

Het cultuurstelsel

In 1830 voerde Nederland het **cultuurstelsel** in op Java. Dat was een economisch systeem waarbij de boeren op één vijfde deel van hun grond cultuurproducten, zoals koffie, suiker en tabak, moesten verbouwen. De regenten kregen de taak om hier toezicht op te houden. De boeren moesten deze producten afstaan aan Nederland, dat ze in Europa verkocht. Zo kwam Nederland zonder veel inspanning aan grote hoeveelheden landbouwproducten, die de regering veel geld opleverden. De boeren ontvingen slechts een heel kleine vergoeding voor hun werk.

Uitbuiting

Voor Javaanse boeren was het cultuurstelsel om drie redenen een ramp.

- Boeren moesten vaak hun beste grond bebouwen met cultuurproducten en konden daardoor minder eten verbouwen voor zichzelf. Daardoor ontstonden hongersnoden, waarbij duizenden Javanen stierven.
- Sommige regenten dwongen de boeren om meer dan een vijfde deel van hun grond te bebouwen met cultuurproducten. Want bij hoge opbrengsten kregen de regenten een bonus van de Nederlanders.
- Boeren die geen geschikte grond hadden om producten voor het cultuurstelsel te verbouwen, moesten 66 dagen per jaar werken voor het Nederlandse bestuur. In de praktijk waren dit soms wel 100 tot 200 dagen per jaar.

Kritiek

Vanuit Nederland ontstond kritiek op de behandeling van Javaanse boeren. In 1860 publiceerde de Nederlandse schrijver Multatuli het boek *Max Havelaar*. Het boek gaat over zijn ervaringen als assistent-resident. Multatuli beschreef hoe de Javaanse boeren werden onderdrukt en uitgebuit. Het boek werd in Nederland heel populair.
Een tweede punt van kritiek was dat de regering zich te veel met de economie van Nederlands-Indië bemoeide. Deze kritiek kwam vooral van de liberalen, die vanaf 1848 in Nederland veel invloed op het bestuur hadden. Zij waren aanhangers van het **liberalisme**, een politieke stroming die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor burgers en bedrijven. Liberalen vonden dat ondernemers bedrijven moesten kunnen oprichten om cultuurproducten te produceren en te verhandelen. Het Nederlandse parlement besloot daarom het cultuurstelsel in 1870 af te schaffen.

Bron 3 Javaanse mannen en kinderen dragen de producten die ze hebben geoogst. (Foto uit ongeveer 1900.)

Verwerking

4 **a** (t) Hoe verdiende Nederland geld in Oost-Indië tijdens de periode van de VOC? En in de tijd van het cultuurstelsel? *Doe het zo:*
Tijdens de periode van de VOC verdiende Nederland geld door .....

.....

Maar in de tijd van het cultuurstelsel verdiende Nederland geld door .....

.....

.....

b Kijk ook naar de tekst van paragraaf 1. Leg uit dat het cultuurstelsel mogelijk werd door veranderingen in het bestuur in Nederlands-Indië na 1798. Maak de zinnen kloppend.
De *Nederlandse staat* / *VOC* werd na 1798 eigenaar van Nederlands-Indië en veroverde veel meer gebied in de binnenlanden. In deze gebieden kwam een *indirect* / *onafhankelijk* bestuur. De Nederlandse staat had dus meer controle over *Javaanse boeren* / *Nederlandse handelaren* en kon hen dwingen om voor Nederland te werken.

c (t) Multatuli schreef over de uitbuiting van de Javaanse boeren. Wat is uitbuiting?

.....

.....

.....

5 **a** Waarom werd het cultuurstelsel afgeschaft? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Het cultuurstelsel kostte meer geld dan het opleverde.
- ☐ B Javaanse boeren wilden meer vrijheid.
- ☐ C Liberalen hadden kritiek op het systeem van vrije economie.
- ☐ D Er kwam meer kritiek op de werkomstandigheden van Javanen.
- ☐ E Nederlandse ondernemers wilden ook verdienen aan cultuurproducten.

b (t) Leg uit dat het cultuurstelsel botste met de ideeën van het liberalisme. *Doe het zo:*
Volgens het cultuurstelsel mochten ondernemers geen .....

..... Dit botste met de ideeën van de liberalen, want .....

.....

.....

Toepassing

6 Gebruik ook leertekst 2A.
Iemand beweert: 'Ondanks de afschaffing van slavernij in 1860 bleef onvrijheid in Nederlands-Indië bestaan.'
Geef hiervoor twee argumenten.

.....

.....

.....

.....

7 Gebruik bron 4.

a Welke ontwikkeling zie je in de bron?

.....

.....

b Leg uit dat deze ontwikkeling verband houdt met het cultuurstelsel.

.....

.....

.....

.....

c Waarom zou de staat deze technici helemaal uit Nederland halen, in plaats van mensen op Java op te leiden tot technicus? Bedenk een verklaring.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 4 Van Nederlanders die naar Java kwamen, werd geregistreerd welk beroep zij hadden. Deze tabel toont hoeveel van hen als technicus voor een suikerfabriek werkten.

Periode	Aantal nieuwe technici voor suikerfabrieken
1820-1829	9
1830-1839	12
1840-1849	43
1850-1859	55

Ondernemers en contractarbeiders

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat de vrije economie betekende voor ondernemers en contractarbeiders.

In 1870 werd het cultuurstelsel afgeschaft. De regering bemoeide zich steeds minder met de economie in Nederlands-Indië. Dit had gevolgen voor de Nederlandse ondernemers en voor de inheemse bevolking.

Ondernemers

Na de afschaffing van het cultuurstelsel nam het aantal Nederlandse ondernemers dat grote landbouwbedrijven stichtte, snel toe. Op Java en Sumatra werden honderden plantages opgericht waar producten als thee, koffie en suiker verbouwd werden. Ook de mijnbouw (aardolie, steenkool en tin) en de winning van rubber en palmolie kwamen in handen van ondernemers. De ondernemingen maakten enorme winsten. Het werk werd gedaan door loonarbeiders uit de plaatselijke bevolking. Dit nieuwe systeem werd het systeem van **vrije arbeid** genoemd.

Contractarbeiders

Voor boeren in Nederlands-Indië was de afschaffing van het cultuurstelsel amper een verbetering. Ze moesten nu voor weinig loon erg hard werken en werden vaak slecht behandeld door de Nederlandse ondernemers. Op Sumatra konden de ondernemers niet genoeg arbeiders vinden. Daarom haalden zij honderdduizenden **contractarbeiders** van andere eilanden in Nederlands-Indië of uit andere landen, zoals China. Dit waren arbeiders die een contract tekenden om een bepaalde tijd te werken op een plantage. In ruil daarvoor kregen zij een voorschot op hun loon. Maar op een plantage verdienden zij zo weinig dat het bijna nooit lukte om het voorschot terug te betalen. Daardoor moesten ze heel lang op een plantage blijven werken. Nederlandse ondernemers noemden deze contractarbeiders **koelies**.

Het leven van contractarbeiders

Het leven van contractarbeiders was zwaar en eentonig. Ze moesten twaalf uur per dag werken, vaak in de brandende zon. Ze kregen weinig eten en woonden in eenvoudige huizen zonder wc of bad. Kinderarbeid kwam ook veel voor. Met geldboetes en lijfstraffen probeerden opzichters de 'koelies' onder de duim te houden. Ze werden streng gestraft voor kleine overtredingen. Contractarbeiders spraken meestal de lokale taal niet en kenden verder niemand in de omgeving. Bij de Nederlandse regering konden ze ook niet aankloppen voor hulp, want die voerde in 1880 de 'koelieordonnantie' in. Dit was een wet waarin stond dat contractarbeiders die zich niet aan hun contract hielden, gestraft mochten worden. Mensen die werk weigerden of vluchtten, werden gearresteerd en teruggebracht naar hun werkgever of kwamen in de gevangenis terecht. Contractarbeiders konden dus nergens heen en zaten in feite gevangen op de plantage.
Af en toe kwam er in Nederland kritiek op de situatie van de contractarbeiders. Er werden onderzoeken gedaan die aantoonden hoe slecht deze arbeiders werden behandeld. Maar toch veranderde er bijna niets.

Bron 5 Chinese contractarbeiders sorteren tabaksbladeren.

Verwerking

8 **a** Had de afschaffing van het cultuurstelsel het effect waar liberalen op hoopten? Leg je antwoord uit.

b Sommige mensen dachten dat de vrije economie voor Javaanse boeren beter zou zijn. Was dit ook zo? Leg je antwoord uit.

9 **a** Welke uitspraak over contractarbeiders is juist?

- ◯ A Contractarbeiders kwamen niet uit Nederlands-Indië.
- ◯ B Contractarbeiders noemden zichzelf ook wel koelies.
- ◯ C Contractarbeiders ontvingen een voorschot op hun loon.
- ◯ D Contractarbeiders waren vooral nodig op Java.

b Noem een overeenkomst en een verschil tussen de positie van contractarbeiders en de positie van boeren onder het cultuurstelsel.

Overeenkomst: .....

Verschil: .....

c Contractarbeiders konden moeilijk protesteren tegen hun positie. Noem twee redenen die je hiervoor ziet in de tekst.

Toepassing

10 Hieronder staan twee uitspraken over slavernij in Oost-Indië.
Leg voor elke uitspraak uit of deze ook gold voor contractarbeiders.

– De Nederlandse overheid had wetten die slavernij regelden. .....

– Slaven werden gezien als bezit en kregen dus geen loon. .....

11 Gebruik bron 6.
Dit rapport werd naar Nederland gestuurd, maar de minister van Koloniën hield het geheim.
Waarom zou hij dat doen?

Bron 6 In 1903 deed de Indisch-Nederlandse ambtenaar Rhemrev een onderzoek naar de behandeling van contractarbeiders. Hij schreef een rapport over de mishandelingen die hij zag.

Het tegen de rug schoppen van een zwangere vrouw met het gevolg dat zij een dood kind ter wereld brengt, [...] het vastbinden aan palen, het slaan van personen die zich ziek melden en om medicijnen vragen, het weigeren van verlof aan een vader om zijn kind te begraven, het opsluiten van zieken.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Nationalisme

BASIS

Rond 1900 kwam Nederland met een nieuw beleid om het welzijn van de inheemse inwoners van Nederlands-Indië te verbeteren. Maar dat veranderde niets aan hun ondergeschikte positie. Het verzet tegen die ongelijkheid groeide. Uiteindelijk werd Indonesië na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk.

A De ethische politiek

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom de ethische politiek werd ingevoerd en wat deze inhield.

Rond 1900 ontstond bij Nederlanders het idee dat het hun taak was om vooruitgang te brengen in Nederlands-Indië en de inheemse bevolking op te voeden. Daardoor veranderde het Nederlandse beleid in Nederlands-Indië, maar dit leidde niet tot grote veranderingen.

Nieuwe ideeën

Rond 1900 gingen Nederlanders met andere ogen naar Nederlands-Indië kijken.
Ten eerste vonden steeds meer Nederlanders dat Nederland iets terug moest doen voor zijn kolonie, in ruil voor al het geld dat eraan was verdiend. Nederland moest zorgen voor meer welzijn in de kolonie.
Ten tweede voelden Nederlanders zich al de hele 19e eeuw – ten tijde van het modern imperialisme – beter dan Aziatische volken. Dat idee werd versterkt door de grote technologische vooruitgang in Europa in de 19e eeuw en de opkomst van het **nationalisme**. Nationalisme betekent dat mensen trots zijn op hun eigen land, volk en cultuur. In de 19e eeuw ging dit gevoel van beter zijn en trots over in racisme: witte mensen zouden beter zijn dan Aziaten.

Een nieuw beleid

Deze ideeën leidden in 1901 tot de **ethische politiek** in Nederlands-Indië. Die politiek ging ervan uit dat Nederland moest zorgen voor de ontwikkeling in de koloniën. Vooral op het platteland leefden veel mensen in armoede. De Nederlandse regering wilde daarom investeren in het onderwijs, de gezondheidszorg, de economie en de infrastructuur. Zo werden er scholen gebouwd, spoorwegen aangelegd en kwam er een opleiding voor artsen.
Maar in Nederlands-Indië woonden rond 1900 ruim 40 miljoen mensen – en die leefden verspreid over een enorm gebied. Voor het grootste deel van de bevolking veranderde de ethische politiek weinig. De welvaart in Indonesië nam niet toe.

De Volksraad

Volgens de ethische politiek moest de inheemse bevolking ook op politiek gebied ontwikkeld worden. Maar Nederland wilde tegelijkertijd wel de baas blijven in zijn kolonie.
In 1918 richtte Nederland daarom de **Volksraad** op. Dat was een adviesraad waarin Nederlanders en leden uit de inheemse bevolking zaten. De Volksraad gaf advies aan het koloniale bestuur, maar mocht geen echte beslissingen nemen; dat bleven de Nederlanders doen. De inheemse bevolking was teleurgesteld in de Volksraad. Ze had op meer democratie en inspraak gehoopt.

Bron 1 Een school die werd opgericht door het koloniale bestuur. (Foto uit ongeveer 1920.)

Verwerking

1 Maak de zinnen kloppend.
In Europa ontstond nationalisme in de *19e* / *20e* eeuw. Europese landen waren *bezorgd om* / *trots op* hun cultuur en hun koloniale rijk. Zij wilden daarom hun eigen cultuur *beschermen tegen invloeden uit* / *verspreiden in* de koloniën. Nederland voerde de ethische politiek in, die gericht was op het *onafhankelijk maken* / *ontwikkelen* van Nederlands-Indië.

2 **a** Noem een economische, een politieke en een culturele maatregel van de ethische politiek.

– Een economische maatregel was .....

.....

– Een politieke maatregel was .....

.....

– Een culturele maatregel was .....

.....

b Leg uit waarom het verbeteren van de infrastructuur ook voordelig was voor Nederlanders.

.....

.....

.....

.....

c Maak de zinnen kloppend.
De Volksraad werd opgericht door *de inheemse bevolking* / *Nederlanders*. Hierin zaten leden van de *Nederlandse* / *Nederlandse en inheemse* bevolking. De Volksraad *gaf advies* / *maakte wetten*.

d Vanaf 1919 hadden alle volwassen burgers in Nederland kiesrecht. Waarom zou de bevolking van Nederlands-Indië toen geen kiesrecht hebben gekregen?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

3 Gebruik bron 2.

a (t) Leg uit dat Wilhelmina voorstander is van de ethische politiek. *Doe het zo:*
De ethische politiek was gericht op .....

.....

Dat past bij de bron, want daarin staat dat

.....

.....

.....

b Leg uit dat Wilhelmina de ethische politiek ziet als reden waarom Nederland in Nederlands-Indië de baas moet blijven.

.....

.....

.....

.....

Bron 2 De Nederlandse koningin Wilhelmina zei het volgende in haar troonrede in 1901.

Als christelijk land is Nederland verplicht om op de Indische eilanden de rechten van de inheemsen beter te regelen [...] Het beleid van de regering is erop gericht dat Nederland tegenover de bevolking van dit gebied een beschavende taak heeft te vervullen.

4 In 1912 richtten inheemse bewoners van Nederlands-Indië de Sarekat Islam op, een organisatie die meer democratie eiste in Nederlands-Indië.

a Sommige leden van de Sarekat Islam wilden in 1918 meedoen aan de Volksraad. Waarom zouden zij dat belangrijk vinden?

.....

.....

.....

.....

b Andere leden vonden dat de Sarekat Islam moest weigeren om deel te nemen aan de Volksraad. Welk argument zouden zij daarvoor hebben?

.....

.....

.....

.....

Leerdoel

- Je kunt oorzaken noemen voor het ontstaan van nationalisme in Nederlands-Indië en beschrijven hoe Nederland daarop reageerde.

De inheemse bevolking van Nederlands-Indië was niet tevreden met de beperkte rechten die ze met de ethische politiek had gekregen. Onder de bevolking groeide het nationalisme.

Het ontstaan van nationalisme

Met name op Java bestond onder de inheemse bevolking een hoger opgeleide, rijkere elite. Na 1900 groeide bij deze groep het nationalisme snel. De groei van het nationalisme had een aantal oorzaken.

- Deze mensen waren trots op hun eigen cultuur en hun eigen volk. Ze gingen de Indische eilanden steeds meer als een eenheid zien en vonden dat zij hun eigen land net zo goed konden besturen als de Nederlanders. Ze werden daarbij geïnspireerd door het nationalistische idee dat elk volk recht heeft op een eigen land.
- De groei van nationalistische gevoelens had ook te maken met het grotere zelfvertrouwen van de Indonesiërs. Dat vertrouwen was gegroeid door de overwinningen van Japan op Europese landen. In 1905 had Japan de Russische vloot met gemak verslagen. De Europese landen die vroeger onoverwinnelijk leken, bleken toch verslagen te kunnen worden door een Aziatisch land.
- Sommige inheemse jongeren gingen studeren in Nederland. Vooral uit deze groep kwamen belangrijke nationalistische leiders voort. Zij hadden de Europese maatschappij van dichtbij gezien. Zij hadden meegemaakt dat Nederlanders in hun eigen land vrijheid, gelijkheid en democratie belangrijk vonden, maar deze ideeën niet toepasten in de koloniën.

Soekarno en de PNI

Er werden verschillende organisaties opgericht waarin nationalisten samen streden voor betere rechten.
De belangrijkste was de **Partai Nasional Indonesia (PNI)**. Dat betekent: de Indonesische nationale partij. Deze politieke partij werd in 1927 opgericht door Soekarno en Mohammed Hatta. Zij eisten volledige onafhankelijkheid voor hun land, dat zij Indonesië noemden. De PNI weigerde iedere samenwerking met Nederland.
Soekarno kreeg met zijn enthousiaste toespraken een groot deel van het volk achter zich. Het Nederlandse bestuur zag hem dan ook als een groot gevaar en zette hem in 1930 gevangen. Daardoor werd Soekarno een nog grotere held en voelden nog meer mensen zich aangetrokken tot zijn denkbeelden. Ook Hatta en andere nationalistische leiders werden gearresteerd en opgesloten in een strafkamp. Nederland sloot bovendien enkele honderden van hun aanhangers op.

Bron 3 Soekarno (in het midden, met tas) bij de rechtbank. Hij werd veroordeeld en kreeg een gevangenisstraf. (Foto uit 1930.)

Verwerking

5 **a** Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De PNI wordt opgericht.
B Japan verslaat Rusland.
C Nederland voert de ethische politiek in.
D Soekarno wordt gevangengezet.

.....

b (t) Maak de zinnen kloppend.

Een land is een democratie wanneer de inwoners *geen koning hebben / hun leider mogen kiezen*. In een democratie hebben burgers grondrechten, zoals *nationalisme / vrijheid van meningsuiting*. Indonesiërs zagen dat deze ideeën *veel nadelen hadden / voor hen niet golden*. Dit was onder meer een gevolg van *pacificatie / racisme*. Hierdoor groeide onder Indonesiërs *de democratie / het nationalisme*.

c In vraag b staat één oorzaak van de groei van het nationalisme in Nederlands-Indië. Noem hiervoor nog twee oorzaken.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6 **a** Hieronder staan vier uitspraken. Past de uitspraak bij de ethische politiek of bij de ideeën van de PNI?

	Ethische politiek	PNI
Er moet geen contact zijn tussen Nederland en Indonesië.		
Indonesië moet een onafhankelijk land worden.		
Indonesië moet nog lang verbonden blijven met Nederland.		
Nederland moet zorgen voor beter onderwijs in Indonesië.		

b Leg uit dat nationalisme een oorzaak was van de oprichting van de PNI.

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

7 Gebruik bron 4.

a Leg uit dat je in deze bron een voorbeeld ziet van Nederlands nationalisme.

.....

.....

.....

b Leg uit dat je in deze bron een voorbeeld ziet van Indonesisch nationalisme.

.....

.....

.....

c Leg uit waarom Soerjaningrat het vreemd vindt dat Nederlanders dit feest vieren in Nederlands-Indië.

.....

.....

.....

.....

d Bedenk waarom Nederlanders het normaal vonden om dit feest in Nederlands-Indië te vieren.

.....

.....

.....

.....

Bron 4 Tot 1813 werd Nederland bezet door de Fransen. In 1913 vierden de Nederlanders dat ze honderd jaar vrij waren. Ook in Nederlands-Indië werd dat gevierd. De Indonesische nationalist Soewardi Soerjaningrat schreef daarover het volgende.

Als ik Nederlander was, zou ik [...] niet willen dat de inwoners van Indonesië aan die herdenkingen meededen. [...] Als ik Nederlander was, zou ik nooit zo'n feest willen vieren in dit door Nederland overheerste land. Eérst [moeten de Nederlanders het Indonesische] volk zijn vrijheid teruggeven, dan pas [kunnen ze] de Nederlandse vrijheid herdenken.

De Japanse bezetting

Leerdoel

- Je kunt uitleggen welke gevolgen de Japanse bezetting had voor Indonesië.

In 1939 brak in Europa de Tweede Wereldoorlog uit. Nederland werd in 1940 bezet door de Duitsers. Daardoor kreeg het koloniale bestuur in Indonesië geen steun meer uit Nederland en stond het er alleen voor. Tegelijkertijd was Japan in Azië bezig om een eigen wereldrijk te stichten en een einde te maken aan de Europese overheersing in Zuidoost-Azië.

Japanse invloed

In januari 1942 viel Japan Nederlands-Indië binnen. Het Nederlandse bestuur en het KNIL moesten zich overgeven. De Japanners besloten alle Nederlandse burgers en militairen te **interneren**. Dat betekent: opsluiten in kampen om ze buiten de samenleving te houden. Ook sommige indo's werden geïnterneerd. De Japanners haalden vervolgens alles weg wat herinnerde aan de Nederlanders. Zo werd de Nederlandse taal verboden en heette Batavia voortaan Jakarta.
Verder lieten de Japanners Soekarno en Hatta vrij uit hun gevangenschap. Soekarno hoopte dat Indonesië met hulp van Japan onafhankelijk zou worden. Daarom ging hij met de Japanners samenwerken. Al snel bleek dat Japan Indonesië helemaal geen onafhankelijkheid wilde geven, maar een onderdeel wilde maken van zijn rijk. De Indonesische vlag werd verboden en Indonesiërs moesten zich aanpassen aan de Japanse cultuur. Pas toen duidelijk werd dat Japan de oorlog zou verliezen, beloofde de Japanse premier dat Indonesië snel onafhankelijk zou worden.

Dwangarbeid

In het begin waren veel Indonesiërs blij met de komst van de Japanners. Maar in de loop van de tijd veranderde dit. De Japanners bleken vooral geïnteresseerd in de grondstoffen die ze voor hun eigen oorlogvoering konden gebruiken en beroofden Indonesië van zijn land- en mijnbouwproducten. De economie stortte in en mensen leden honger. Miljoenen Indonesiërs moesten als dwangarbeider werken, soms ver van huis. Alleen al uit Java werden ruim 300.000 mensen naar andere eilanden getransporteerd. Nog geen 80.000 van hen overleefden het werk als dwangarbeider. Ook duizenden Nederlandse mannen moesten als dwangarbeider werken. Zowel Indonesische als Nederlandse meisjes en vrouwen werden gedwongen zich te prostitueren voor Japanse soldaten. Zij werden 'troostmeisjes' genoemd.

Indonesië onafhankelijk

Op 15 augustus 1945 moest Japan zich overgeven. In Indonesië was op dat moment geen Nederlands leger of bestuur dat de macht van Japan kon overnemen. Er was even helemaal niemand de baas in het land. Twee dagen later, op 17 augustus 1945, riepen Soekarno en Hatta de Republiek Indonesië uit. De Nederlandse regering erkende de Republiek Indonesië niet. Zij vond dat Indonesië weer een kolonie moest worden en stuurde soldaten. Tussen 1945 tot 1949 voerde Nederland oorlog in Indonesië, in een poging de kolonie te behouden. In 1949 erkende Nederland uiteindelijk de onafhankelijkheid van Indonesië.

Bron 5 Spandoek in Indonesië in 1945. Van links naar rechts staat op het spandoek: 'Er is geen plaats voor de Nederlanders. Vertrek!', 'Nederlanders, niets mee te maken' en 'Zelfs voor tien gulden verkoop ik je nog geen boontjes'.

Verwerking

8 **a** (t) Onderstreep in de leertekst twee redenen waarom Japan veel landen wilde veroveren. Let op: de redenen staan in verschillende alinea's.

b (t) Zet achter elke beschrijving het juiste begrip. Kies uit: *dwangarbeid* • *interneren* • *troostmeisjes*.

– De bevolking moest werken voor Japan:

.....

– Nederlanders werden opgesloten in kampen:

.....

– Vrouwen en meisjes moesten zich prostitueren:

.....

9 **a** (t) Tussen 1942 en 1945 veranderde de manier waarop Indonesiërs naar Japan keken. Leg uit wat er veranderde. *Doe het zo:*
In het begin waren Indonesiërs *positief* / *negatief*,

want .....

.....

Maar daarna werden ze *positiever* / *negatiever*,

want .....

.....

b (t) Tussen 1945 en 1949 veranderde de houding van Nederland ten opzichte van Indonesië. Leg uit wat er veranderde. Gebruik signaalwoorden in je antwoord.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

10 In 1942 besloot Japan dat Indonesië voortaan gebruik moest maken van de Japanse kalender. Ook werden Japanse feestdagen ingevoerd.
Welke beschrijving past hierbij?

- ◯ A Japan wilde dat Indonesië snel onafhankelijk zou worden.
- ◯ B Japan wilde de herinnering aan de Nederlandse overheersing uitwissen.
- ◯ C Japan wilde de oorspronkelijke cultuur in Indonesië herstellen.
- ◯ D Japan wilde Indonesië onderdeel maken van zijn rijk.

11 In opdracht van Japan werden tussen 1942 en 1945 op verschillende plekken in Azië spoorwegen aangelegd. Deze spoorwegen kwamen bekend te staan als 'dodenspoorwegen'.
Bedenk waar deze naam vandaan kwam.

.....

.....

.....

.....

.....

12 Gebruik bron 5.

a Leg uit waarom dit soort spandoeken in 1930 niet opgehangen had kunnen worden.

.....

.....

.....

.....

b Leg uit waarom dit soort spandoeken juist in 1945 verscheen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 De dekolonisatie van Indonesië

VERRIJKING

Tussen 1945 en 1949 voerde Nederland een koloniale oorlog in Indonesië. Deze eindigde in 1949, toen Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië erkende. Nederland moest daarna een nieuwe politieke relatie met Indonesië opbouwen.

A Een koloniale oorlog

Leerdoel

- Je kunt verklaren waarom Nederland een oorlog in Indonesië begon en beschrijven hoe die verliep.

In 1945 trok Japan zich terug uit Indonesië en riepen Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid uit. Daarop begon Nederland een felle oorlog in Indonesië, die eindigde in 1949.

Onafhankelijkheid

Zodra Japan verslagen was, riep Soekarno de Republiek Indonesië uit. Dit deed hij onder druk van de **pemoeda's**. De pemoeda's waren in de jaren 1920 begonnen als een nationalistische jongerenorganisatie. Tijdens de oorlog hadden de Japanners deze jongeren getraind tot militairen. Nu de oorlog voorbij was, wilden de pemoeda's voorkomen dat het Nederlandse bestuur terugkeerde in Indonesië.
Een groot deel van de Indonesische bevolking stond achter de nationalisten. Overal werd de kreet 'Merdeka!' (vrijheid) geroepen en op trams en muren geschilderd. Groepen pemoeda's bezetten de gebouwen van waaruit Nederland de kolonie had bestuurd. Er waren gruwelijke moordpartijen op Nederlanders en indo's, waarbij duizenden doden vielen.

Oorlog

De Nederlandse regering accepteerde de onafhankelijkheid niet. Volgens de regering waren de pemoeda's een groep terroristen en was Soekarno een verrader. De regering geloofde dat de meeste Indonesiërs nog bij Nederland wilden horen. Het KNIL kon het Indonesische verzet niet onderdrukken. Daarom stuurde Nederland meer soldaten naar Nederlands-Indië. Zo begon een oorlog die tot 1949 zou duren. Tijdens deze oorlog voerde Nederland twee zogenoemde **politionele acties** uit. Daarbij werden veel meer soldaten ingezet en werd een groot gebied veroverd. De regering sprak dus niet van oorlog, maar deed alsof de politie de orde herstelde in eigen land. Bovendien deed de regering alsof de oorlog alleen uit deze twee 'acties' had bestaan, terwijl er in werkelijkheid constant werd gevochten.
Het Nederlandse leger slaagde er niet in om heel Indonesië onder controle te krijgen, want vrijheids-strijders bleven een **guerrilla** voeren. Dat is een vorm van oorlogvoering waarbij kleine groepen strijders een korte aanval doen en zich dan snel terugtrekken. Deze strijders verscholen zich in de bossen of bij andere Indonesiërs in huis. Het Nederlandse leger ging steeds vaker over op het doden van gewone burgers in een poging de vijand uit te schakelen. Dit is een voorbeeld van een **oorlogsmisdaad**. In de oorlog stierven ongeveer 5.000 Nederlandse soldaten en naar schatting meer dan 160.000 Indonesiërs.

Bron 1 Indonesiërs worden gevangengenomen door Nederlandse militairen. (Foto uit 1948.)

Bron 2 Een affiche van de Nederlandse regering uit 1945. Indonesië had een rood-witte vlag.

Verwerking

1 **a** Leg uit waarom er in 1945 even niemand de macht had in Indonesië.

b Noem drie dingen die de pemoeda's in 1945 deden om duidelijk te maken dat Nederland niet zomaar de macht kon terugnemen.

2 **a** Waarom zou de regering liever spreken van politionele acties dan van een koloniale oorlog?

b Bedenk een reden waarom de guerrilla voor Indonesische vrijheidsstrijders een goede strategie was.

Toepassing

3 Gebruik bron 2.

a De maker van deze poster geeft een argument waarom Nederland de baas moet blijven in Indonesië. Welk argument is dat?

b Deze poster werd gemaakt voor een Nederlands publiek. Waarom zou dat nodig zijn?

4 Gebruik bron 3.

a Deze bron bevat een voorbeeld van een oorlogsmisdaad. Over welk voorbeeld lees je?

b Waarom namen de Nederlanders, in plaats van deze acties, niet de schuldige verzetsstrijders gevangen?

Bron 3 Een Nederlandse soldaat is in Indonesië als een soldaat uit zijn regiment wordt vermoord. Hij schrijft in zijn dagboek wat er daarna gebeurt.

Zijn dood zal niet voor niks zijn geweest. De kampong* [waar de man was vermoord] is compleet door ons vernield en verbrand als tegenmaatregel tegen dit laag verraad. Voor ik het vergeet, vanmorgen hebben we ook een huis uit een kampong verbrand omdat een weg die er langs liep was vernield en na drie waarschuwingen nog niet hersteld.

* Een kampong is een dorp.

Leerdoel
- Je kunt de directe oorzaken en gevolgen noemen van de onafhankelijkheid van Indonesië.

Tot 1949 voerde Nederland oorlog in Indonesië. Uiteindelijk moest Nederland zich terugtrekken en de onafhankelijkheid van Indonesië erkennen.

Nederland erkent Indonesië

Internationaal kwam er veel protest tegen het Nederlandse optreden in Indonesië.
Er kwam in de eerste plaats kritiek van de **Verenigde Naties (VN)**, een internationale organisatie waarvan bijna alle landen lid zijn en die als doel heeft te zorgen voor vrede en veiligheid in de wereld. De Verenigde Naties wilden dat Nederland direct stopte met de oorlog. Ze vonden het onjuist dat Nederland met geweld een kolonie probeerde te behouden. Nederland moest de leiders van de Republiek Indonesië vrijlaten en met hen praten over onafhankelijkheid.
De Verenigde Staten dreigden bovendien met het stopzetten van de economische hulp aan Nederland, als Nederland niet met de oorlog zou stoppen. Nederland had deze hulp nodig om de schade te herstellen die de Tweede Wereldoorlog had veroorzaakt.
Uiteindelijk zag de Nederlandse regering in dat ze Indonesië niet kon behouden. Nederland en de Republiek Indonesië gingen daarom onderhandelen over de overdracht van de **soevereiniteit**. Dat is het recht van een staat om zichzelf te besturen, zonder bemoeienis van andere staten. Behalve over onafhankelijkheid spraken Nederland en Indonesië ook over wat er zou gebeuren met de Indonesische KNIL-soldaten en met de Nederlandse bedrijven in Indonesië. Op 27 december 1949 was de **dekolonisatie** van Indonesië een feit: Indonesië was geen kolonie meer en werd erkend als een onafhankelijk land, met Soekarno als leider.

Problemen in Indonesië

De Republiek Indonesië was nu een onafhankelijke staat, maar dat betekende niet dat er vanaf nu vrede en welvaart was.
- De Tweede Wereldoorlog en de koloniale oorlog hadden grote schade toegebracht aan de economie in het land.
- Sommige regio's wilden geen onderdeel zijn van Indonesië. De Molukken (een eilandengroep) en Atjeh (een provincie op Sumatra) wilden bijvoorbeeld zelfstandige staten worden. De nieuwe regering van Indonesië zette het leger in om opstandige gebieden onder controle te krijgen. Veel groepen in Indonesië voelden zich daarom ook na de onafhankelijkheid nog steeds onderdrukt.
- Veel Indonesiërs wantrouwden Nederlanders en indo's die nog in Indonesië woonden en nog steeds de grote bedrijven in handen hadden. In 1957 werden Nederlandse bedrijven eigendom van de Indonesische staat. In ruil kreeg Nederland een financiële vergoeding.

Bron 4 De VS (adelaar), de Sovjet-Unie (beer) en andere landen grommen naar Nederland (de boer op klompen). UNO staat voor de VN. (Prent uit 1947.)

Bron 5 Strijders van de GAM (Gerakan Aceh Merdeka), een organisatie die een onafhankelijk Atjeh eist. (Foto uit 2000.)

Verwerking

5 **a** (t) Door wie werd Nederland onder druk gezet om te stoppen met de oorlog in Indonesië? Onderstreep de twee zinnen in de leertekst waarin je het antwoord ziet.

b (t) Welke zin vat de tekst onder het kopje 'Nederland erkent Indonesië' het beste samen?

- ◯ A Na uitgebreide onderhandelingen met Indonesië droeg Nederland de soevereiniteit van het land over.
- ◯ B Na veel kritiek van andere landen werkte Nederland uiteindelijk mee aan de onafhankelijkheid van Indonesië.
- ◯ C Omdat Nederland de hulp van de andere landen nodig had, stopte het uiteindelijk met het voeren van oorlog.
- ◯ D Uit het buitenland kwam er veel protest tegen de oorlog, waardoor Nederland steeds meer onder druk werd gezet.

6 Na de kolonisatie bleef Indonesië met een aantal problemen achter. Deze problemen kwamen voort uit de geschiedenis van het land.
Leg bij elke zin uit welk probleem hiervan het gevolg was.

– Indonesië bestond uit verschillende eilandgroepen, waar altijd veel verschillende culturen hadden bestaan. Hierdoor .....

.....

.....

.....

– Het cultuurstelsel werd in 1870 afgeschaft en Nederlandse ondernemers mochten hun eigen bedrijven in Indonesië beginnen. Hierdoor

.....

.....

– Japan werd in 1942 de baas in Indonesië en gebruikte de economie van Indonesië voor zijn eigen oorlogsvoering. Hierdoor .....

.....

.....

Toepassing

7 Gebruik bron 4.
Over welke gebeurtenis gaat deze tekening? Leg uit hoe je dat kunt zien.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8 Gebruik bron 5 en ook de leertekst van paragraaf 1 t/m 3.
Hieronder staan vijf gebeurtenissen uit de geschiedenis van Atjeh.
Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Atjeh voert oorlog met de VOC om zijn positie in de peperhandel te behouden.
B De GAM gaat strijden tegen het leger van de Indonesische regering.
C Het KNIL valt Atjeh aan om te zorgen voor 'pacificatie'; de sultan vlucht.
D Het sultanaat Atjeh wordt gesticht.
E Japanners bouwen in Atjeh het krijgsgevangenenkamp Blangkedjerèn.

.....

9 Na de onafhankelijkheid werd het motto van Indonesië 'Bhinneka Tunggal Ika'. Dat betekent: verdeeld in stukken, toch één.
Leg uit waarom dit motto goed bij Indonesië past.

.....

.....

.....

.....

.....

Leerdoel
- Je kunt beschrijven hoe de relatie tussen Nederland en Indonesië was na 1949.

Na 1949 waren de conflicten tussen Nederland en Indonesië niet zomaar voorbij. De eeuwenlange overheersing heeft veel sporen nagelaten in beide landen, die tot in onze tijd gevolgen hebben.

Migranten uit Indonesië

Ruim 300.000 Nederlanders en indo's trokken tussen 1945 en 1968 weg uit Indonesië en kwamen naar Nederland. Zij wilden niet in het zelfstandige Indonesië blijven, omdat zij zich daar onveilig of gediscrimineerd voelden. Velen van hen waren nog nooit in Nederland geweest. Hun komst beïnvloedde de Nederlandse cultuur. Denk aan gerechten (nasi en saté) en muziek (indorock).

Ook kwamen er veel Molukkers naar Nederland. Een deel van hen was soldaat geweest in het KNIL, het Nederlandse leger in Nederlands-Indië. De Molukkers waren daarom bang om gestraft te worden door Indonesische nationalisten. Ze wilden een land voor zichzelf en riepen in 1950 de Republiek der Zuid-Molukken (Republik Maluku Selatan, RMS) uit. Het Indonesische leger bezette daarop de Molukken. De Nederlandse regering haalde toen de militairen van het KNIL en hun gezinnen (ongeveer 12.500 mensen) naar Nederland.

In de jaren 1970 voerden jonge Molukkers in Nederland felle acties, waaronder gijzelingen. Hiermee vroegen ze aandacht voor het lot van de Molukkers, die kil waren ontvangen door Nederland en nog niet terug konden naar de Molukken. Zij vonden dat Nederland zich meer moest inzetten voor een onafhankelijke Molukse staat.

Nieuw-Guinea

De relatie tussen Nederland en Indonesië bleef nog lange tijd slecht. Dat kwam voor een deel door de ruzie over Nieuw-Guinea. Dit eiland was geen onderdeel geweest van de overdracht van de soevereiniteit in 1949. Nieuw-Guinea was dus nog steeds een Nederlandse kolonie, maar de regering van Indonesië vond dat het gebied bij hun land hoorde. Deze ruzie leidde bijna tot een nieuwe oorlog. Opnieuw zetten de Verenigde Staten Nederland onder druk om hun kolonie af te staan en in 1963 droeg Nederland Nieuw-Guinea alsnog over aan Indonesië.

Nieuwe verhoudingen

Na 1963 ontstond stap voor stap een nieuwe politieke relatie tussen Indonesië en Nederland. Militaire conflicten zijn er niet meer geweest, maar af en toe liepen de spanningen nog hoog op.

Tot 1998 was het Indonesische bestuur weinig democratisch. Daarop had Nederland kritiek. De Indonesiërs vonden echter dat Nederland zich niet meer met hen moest bemoeien. Hierover ontstonden af en toe politieke ruzies.

Ook eisten groepen Indonesiërs excuses of een schadevergoeding van de Nederlandse staat. In het begin was er in Nederland echter weinig discussie mogelijk over de koloniale geschiedenis. Pas vanaf de jaren 1990 wordt er meer geschreven over de uitbuiting, de ongelijkheid en de oorlogsmisdaden.

Bron 6 Een groep Molukkers in Nederland vraagt aandacht voor de situatie van de Molukkers in Indonesië. (Foto uit 2010.)

Verwerking

10 Gebruik ook leertekst B.
Tussen 1945 en 1968 trokken er regelmatig groepen migranten vanuit Indonesië naar Nederland.
Verklaar waarom de volgende groepen mensen naar Nederland kwamen.
– Na 1949: Nederlanders en indo's.

Verklaring: .....

.....

– Na 1950: Molukkers.

Verklaring: .....

.....

– Na 1957: Nederlandse ondernemers.

Verklaring: .....

.....

11 Na 1950 waren de gevolgen van het koloniale verleden in Nederland nog op verschillende manieren merkbaar.
Welke voorbeelden zie je hiervan in de leertekst?

In de jaren 1960 .....

.....

.....

In de jaren 1970 .....

.....

.....

In de jaren 1990 .....

.....

.....

Toepassing

12 Gebruik bron 6.

a Waarvoor staat RMS?

.....

.....

.....

b Wat willen de mensen in de bron met dit protest bereiken? Leg uit hoe je dit kunt zien.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13 Gebruik bron 7 en uit de oriëntatie bron 3.

a Waarvoor biedt Willem-Alexander excuses aan?

.....

.....

b Deze excuses leidden ook in 2020 tot veel discussie tussen groepen Nederlanders. Waarom zou dat zo zijn? Bedenk twee verschillende meningen die mensen hierover kunnen hebben.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 7 De excuses van koning Willem-Alexander aan Indonesië in maart 2020.

> Voor het vele en hevige geweld dat Nederland gebruikte in die jaren [1945-1949] wil ik hier nu, in navolging van eerdere uitspraken van mijn regering, mijn spijt uitspreken en excuses overbrengen.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Ordenen

HISTORISCH DENKEN

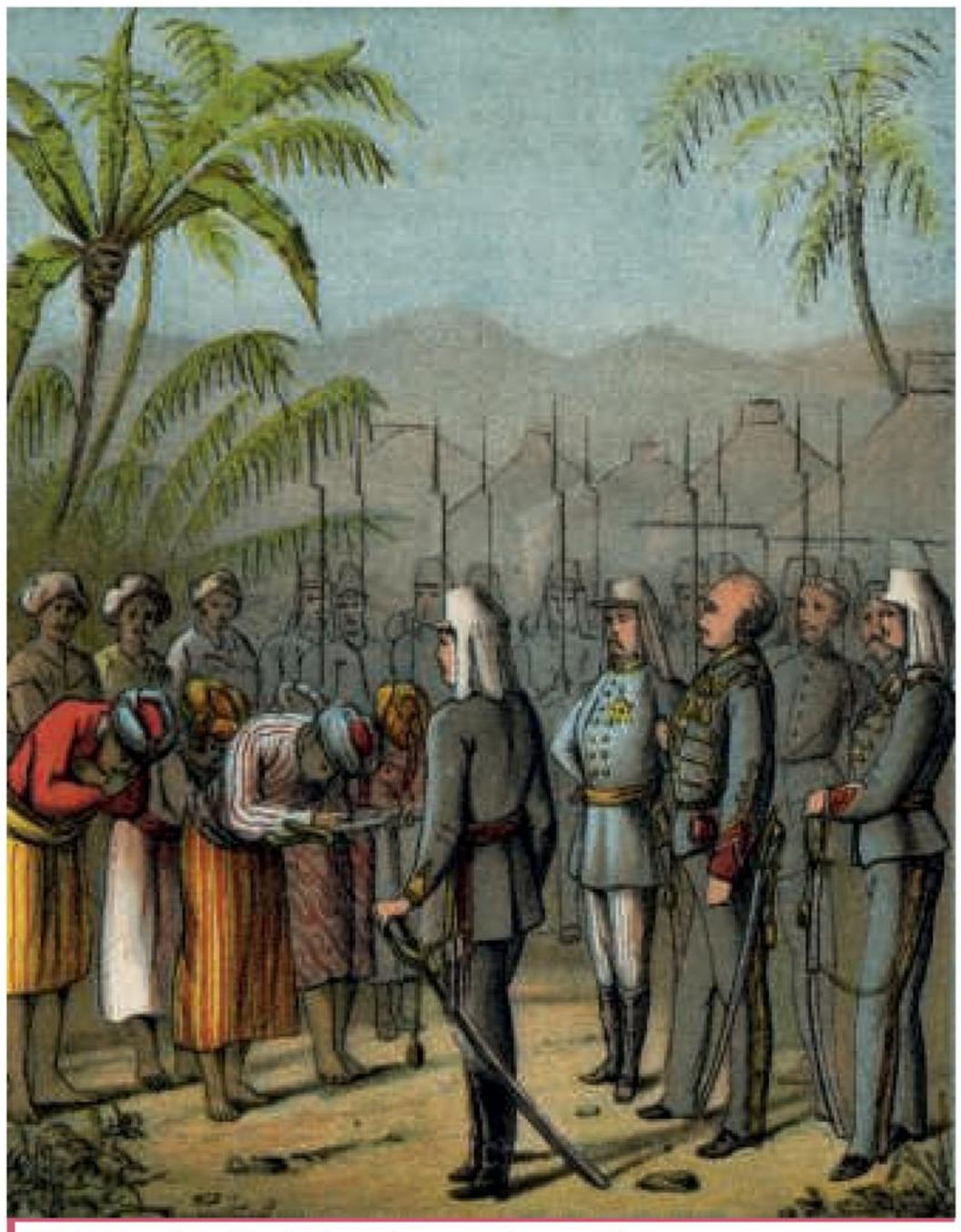
Bij het examen geschiedenis moet je gebeurtenissen en personen aan de juiste periode koppelen. Je moet bijvoorbeeld gebeurtenissen in de juiste volgorde plaatsen of uitleggen uit welk jaar een bron komt. In deze opdracht oefen je met deze vaardigheid.

Leerdoelen

- Je kunt verschillende historische perioden onderscheiden en zo gebeurtenissen uit het verleden ordenen.
- Je kunt uitleggen uit welke historische periode een bron komt, aan de hand van historische gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen.

Bron 1 Een school voor onderwijzers in Bandung, Java. De school was opgericht met geld uit Nederland.

Bron 3 Een Nederlandse prent over de overgave van enkele vorsten van Atjeh.

Bron 2 Een Javaanse, gouden ropij, gemaakt door de VOC. De letters op de munt zijn Arabisch.

Bron 4 Jonge Indonesische nationalisten marcheren voor het Japanse militaire bestuur in Jakarta. Op het bordes staat Soekarno in een wit pak.

Bron 5 De Pura Lempuyang-tempel op Bali. Het is een van de oudste hindoestaanse tempels op het eiland.

Uitleg Ordenen

1 De tijd indelen

Om gebeurtenissen uit het verleden te ordenen, delen we de tijd op in stukken: een aantal eeuwen of jaren die bij elkaar horen, bijvoorbeeld omdat een gebied in die tijd ongeveer op dezelfde manier bestuurd werd.
Je kunt de tijd op verschillende manieren indelen. In *Memo* heb je geleerd om de geschiedenis op te delen in **tijdvakken**, zoals de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.) of de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800).
De tijdvakken zijn een handige manier om de Europese geschiedenis in te delen, maar ze zijn minder bruikbaar voor de geschiedenis van andere delen van de wereld. In Indonesië waren immers geen Grieken en Romeinen; ook merkten mensen weinig van de Franse Revolutie.
Als je ordening wilt aanbrengen in de Indonesische geschiedenis, moet je meer weten over de geschiedenis van dat land. Bij Indonesië kun je dan bijvoorbeeld denken aan de tijd vóór de kolonisatie of de tijd van de ethische politiek.

2 Dateren

Als je probeert te bepalen uit welke tijd of uit welk jaar een bron komt, heet dat ook wel **dateren**.
Hoe ga je na uit welke tijd of uit welk jaar een bron komt? Dat doe je zo:

1 Onderzoek wat al bekend is over de bron. Is er een toelichting met informatie over de maker en de herkomst van de bron? Bij bronnen in dit boek staat altijd een bronbijschrift met informatie.
2 Als er geen toelichting is, bekijk of lees de bron dan zorgvuldig. Kun je de bron koppelen aan een bepaalde gebeurtenis, een bepaalde persoon of een belangrijk historisch verschijnsel? Dan weet je dat de bron uit die tijd komt.

1 Gebruik uitleg 1.

a Stel, je gaat de geschiedenis van Indonesië indelen in tijdvakken.
Leg uit waarom je dan nooit een tijdvak als 'Grieken en Romeinen' zou bedenken.

.....

.....

.....

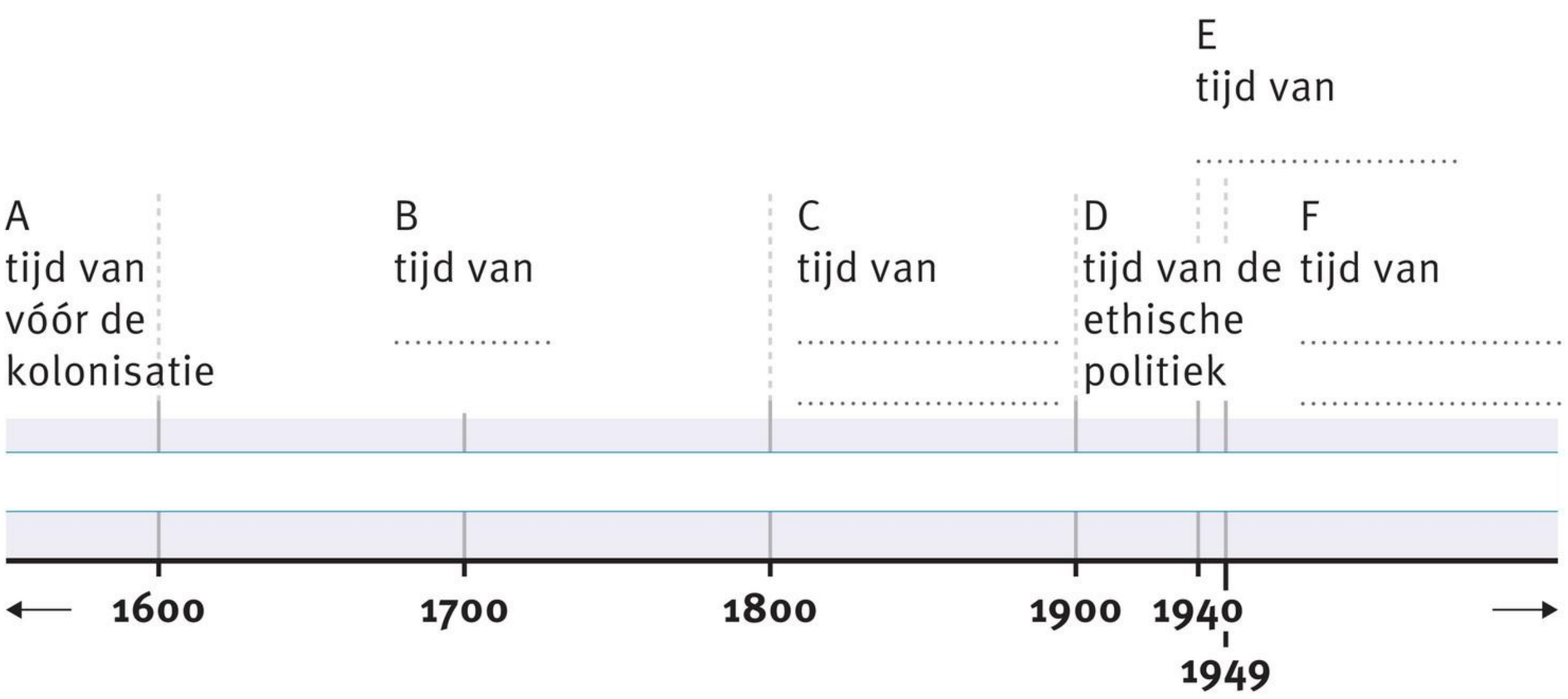
.....

.....

b Welk tijdvak van de Europese geschiedenis zou ook passen bij de geschiedenis van Indonesië?

- ◯ A De tijd van jagers en boeren.
- ◯ B De tijd van monniken en ridders.
- ◯ C De tijd van ontdekkers en hervormers.
- ◯ D De tijd van burgers en stoommachines.

2 Gebruik de leerteksten van paragraaf 1, 2 en 3.
Deze tijdbalk geeft een voorbeeld van hoe je de geschiedenis van Indonesië kunt opdelen in perioden.
Bedenk voor elke periode een passende naam.
Twee voorbeelden zijn al gegeven.

3 Gebruik bron 1 en uitleg 2.
Je gaat deze bron dateren, ofwel in de tijd plaatsen.

a (t) Bij welke historische gebeurtenis, ontwikkeling of persoon past deze foto? Leg uit hoe je dat weet. *Doe het zo:*

Deze bron past bij .....

Dat weet ik omdat .....

.....

.....

.....

b Bij welke periode uit vraag 2 past deze foto? Schrijf alleen de letter op.

.....

4 Gebruik bron 2 en uitleg 2.
Je gaat deze bron dateren.

a Kijk goed naar de munt. Uit welk jaartal komt deze munt?

.....

b Bij welke periode uit vraag 2 past deze munt? Schrijf alleen de letter op.

.....

5 Gebruik bron 3 en uitleg 2.
Je gaat deze bron dateren.

a (t) Bij welke historische gebeurtenis, ontwikkeling of persoon past deze prent? Leg uit hoe je dat weet. *Doe het zo:*

De prent past bij .....

weet ik omdat .....

.....

.....

b Bij welke periode uit vraag 2 past deze prent? Schrijf alleen de letter op.

.....

6 Gebruik bron 4 en uitleg 2.
Je gaat deze bron dateren.

a (t) Bij welke historische gebeurtenis, ontwikkeling of persoon past deze foto? Leg uit hoe je dat weet.

De foto past bij .....

.....

.....

.....

.....

b Bij welke periode uit vraag 2 past deze foto? Schrijf alleen de letter op.

.....

7 Gebruik bron 5 en uitleg 2.
Je gaat deze bron dateren.

a (t) Bij welke historische gebeurtenis, ontwikkeling of persoon past dit gebouw? Leg uit hoe je dat weet. *Doe het zo:*

Het gebouw past bij .....

.....

Dat weet ik omdat .....

.....

.....

.....

b Bij welke periode uit vraag 2 past dit bouwwerk? Schrijf alleen de letter op.

.....

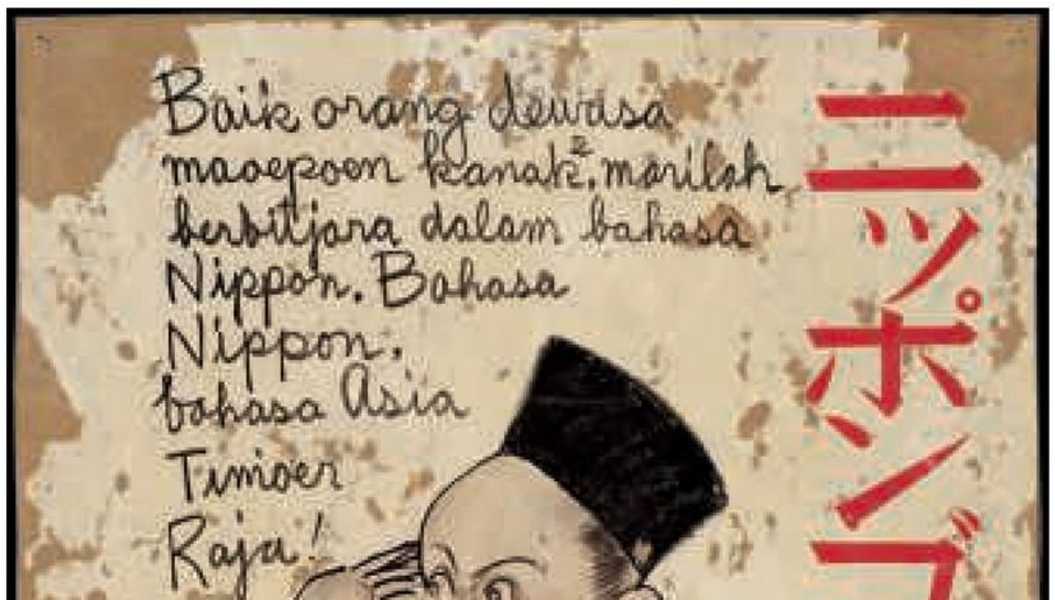
8 Zet de vijf beeldbronnen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

.....

§6 Oefenen met propaganda

TOEPASSEN

In het examen geschiedenis krijg je regelmatig vragen over bronnen met propaganda. Het is daarom belangrijk dat je kunt herkennen met welk doel de propaganda gemaakt is. In deze opdracht ga je daarmee oefenen.

Bron 1 Een Japans affiche uit 1943, verspreid in Indonesië. Het kind heeft de Japanse vlag op zijn uniform. Linksboven staat in het Indonesisch: 'Laat zowel volwassenen als kinderen Japans spreken, de taal van Groot Oost-Azië!'

Bron 2 Nederlands affiche uit 1945, gericht aan inwoners van Nederland. Met 'de Jap' worden de Japanners bedoeld. In het midden zie je een zandloper.

1 (t) Wat is de juiste omschrijving van de term 'propaganda'?

- ◯ A Berichten die onjuiste informatie geven.
- ◯ B Berichten waarin het eigen land als het beste wordt beschreven.
- ◯ C Berichten waarin mensen hun eigen mening geven.
- ◯ D Berichten waarmee mensen overtuigd moeten worden.

2 Gebruik bron 1.

STAP 1 Door wie en voor wie?

Lees het bronbijschrift. Lees de bron of kijk naar de afbeelding. Wie heeft deze bron gemaakt en voor welke groep is de bron gemaakt?

Het affiche is gemaakt door *Indonesië* / *Japan* / *Nederland*.

Het affiche is gemaakt voor *Indonesiërs* / *Japanners* / *Nederland*.

STAP 2 De boodschap

Propaganda heeft altijd een boodschap. Welke boodschap wil de maker van deze bron geven? Hoe zie je dat in de tekst of op de afbeelding?

De tekst zegt: .....

.....

Ik zie op de afbeelding .....

.....

STAP 3 Koppelen

Vergelijk de beeldbron met je kennis uit de leertekst. Wat weet je over de periode waarin de bron is gemaakt? Hoe was de situatie op dat moment? Waarom wilden de makers deze boodschap geven?

De poster is gemaakt in ..... toen Japan *Indonesië had bezet* / *zich uit Indonesië moest terugtrekken*. Japan wilde dat Indonesië *onafhankelijk zou worden* / *onderdeel zou worden van het Japanse Rijk*.

STAP 4 Begrijpen

Je kunt alle informatie die je hebt verzameld nu gebruiken om te bewijzen dat deze bron een voorbeeld is van propaganda.

Deze bron is een voorbeeld van propaganda, want hij is gemaakt door .....

om een idee te verspreiden onder .....,

namelijk het idee dat .....

..... Dat idee past bij

het doel om .....

.....

3 Gebruik bron 2.

STAP 1 Voor wie en door wie?

Het affiche is gemaakt door *Indonesië* / *Japan* / *Nederland*.

Het affiche is gemaakt voor *Indonesiërs* / *Japanners* / *Nederlanders*.

STAP 2 De boodschap

De tekst zegt: .....

.....

.....

Ik zie op de afbeelding .....

.....

.....

STAP 3 Koppelen

De poster is gemaakt in ...... Indonesië was al eeuwenlang bezet geweest door *Japan* / *Nederland*. In 1942 *maakte Japan Indonesië onafhankelijk* / *nam Japan in Indonesië de macht over*. Na 1945 wilde *Indonesië bij Nederland horen* / *Nederland Indonesië weer terug*.

STAP 4 Begrijpen

Deze bron is propaganda, want hij is gemaakt door .....

..... om een idee te verspreiden onder ....., namelijk het idee dat .....

..... Dat idee past bij het doel om .....

.....

.....

§7 Examenopdrachten

EXAMENTRAINER

Bron 1 In een Indonesische tekst staat een beschrijving van één van de heersers van het land van Majapahit. In de periode 1300-1500 regeerden de heersers van dit rijk bijvoorbeeld over Java, Sumatra en Bali.

De geëerde Rajapatni, zij was de grootmoeder van de prins. [...] Zij hield zich voortdurend bezig met de leer van Boeddha. [...] In het jaar 1272* overleed zij, en werd zij vrijgelaten, en ging zij over naar de plaats van Boeddha.

* 1350 in onze jaartelling

Bron 2 Kaart over de aanval op Atjeh (1874).

Bron 3 Ontginning van een oerwoud voor een tabaksplantage (rond 1890).

Deze trainer bestaat uit 13 vragen over de basisparagrafen en 2 vragen over de verrijkingsparagraaf. Hiervoor kun je maximaal 22 punten halen, waarvan 2 punten voor de verrijking. Vóór elk vraagnummer staat hoeveel punten een goed antwoord oplevert.

2p **1** Hieronder staan vier gebeurtenissen:

1 De islam wordt de belangrijkste religie op de Indische eilanden.
2 De kolonie in Oost-Indië krijgt een nieuwe naam: Nederlands-Indië.
3 De Tweede Wereldoorlog breekt uit.
4 Het cultuurstelsel wordt afgeschaft.

➔ Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

Doe het zo:

Eerst ..., dan ..., daarna ... en ten slotte ... (vul nummers in).

Gebruik bron 1.

1p **2** Op de Indische eilanden leefden in de 14e eeuw veel verschillende volken.

➔ Noem één kenmerk van het land van Majapahit, dat anders was dan bij sommige andere inheemse volken.

Doe het zo:

In de bron staat dat het land van Majapahit ... (noem een kenmerk), maar sommige andere Indische volken ... (vul aan).

2p **3** In de 19e eeuw noemden Nederlanders de periode van 1600 tot 1700 ook wel 'de Gouden Eeuw'. Dit past bij het nationalisme in de 19e eeuw.

➔ Leg uit waarom de periode 1600-1700 'de Gouden Eeuw' werd genoemd, en

➔ leg uit waarom het gebruiken van de naam 'Gouden Eeuw' goed past bij het nationalisme.

1p **4** In de 19e eeuw deed Nederland mee aan het modern imperialisme.

➔ Waarom paste de oprichting van het KNIL door de Nederlandse regering daar goed bij?

◯ A Het KNIL bestond vooral uit mensen uit de inheemse bevolking.
◯ B Het KNIL hielp ondernemers met het opzetten van plantages.
◯ C Het KNIL moest de landsgrenzen bewaken.
◯ D Het KNIL moest zoveel mogelijk gebied veroveren.

Gebruik bron 2.

1p **5** ➔ Welk begrip past bij de bron?

◯ A Handelsmonopolie.
◯ B Koelies.
◯ C Liberalen.
◯ D Pacificatie.

1p **6** Na 1880 reisden meer Europese vrouwen naar Indië.

➔ Wat veranderde hierdoor in de koloniale samenleving op sociaal gebied? Geef één voorbeeld.

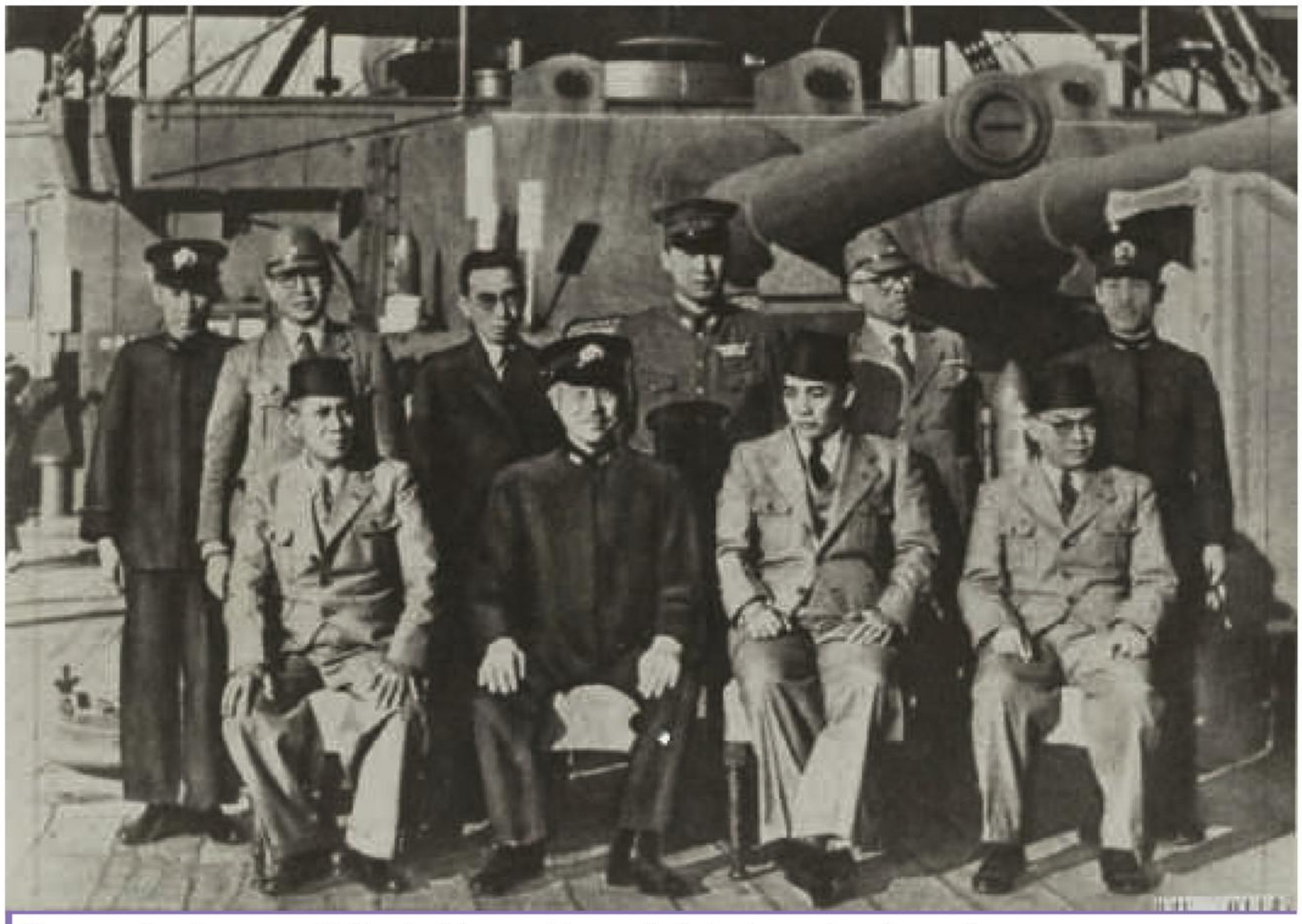
Gebruik bron 3.

1p **7** ➔ Welke uitspraak over deze bron is waar?

◯ A De foto toont de werkomstandigheden tijdens het cultuurstelsel.
◯ B De foto toont een gevolg van de ethische politiek.
◯ C De mensen op de foto zijn waarschijnlijk contractarbeiders.
◯ D Dit soort plantages kwam in Indonesië weinig voor.

Bron 4 Contractarbeiders op Oost-Sumatra krijgen hulp bij de verzorging van hun baby's (rond 1900).

Bron 5 Soekarno en Hatta, beiden rechts op de foto, bezoeken Japan in 1943.

Bron 6 Een vluchteling uit Nieuw-Guinea vertelt in Nederland over het verzet in zijn land in de jaren 1960.

> We slopen legerplaatsen van de Indonesiërs binnen en gooiden bijvoorbeeld suiker in de benzinetanks van de voertuigen van de Indonesiërs. Dat was gevaarlijk. Als ze je te pakken kregen, werd je in de hoek gezet en was het 'pang, pang'.

3p **8** Hieronder staan vijf uitspraken over het cultuurstelsel.

1 Dankzij de opbrengst konden in Indonesië scholen gebouwd worden.
2 De regenten hielden zich niet altijd aan de regels van het cultuurstelsel.
3 Het cultuurstelsel maakte gebruik van contractarbeiders.
4 Het cultuurstelsel was vooral gericht op de boeren op Java.
5 Liberalen geloofden dat het cultuurstelsel veel geld zou opleveren.

➔ Geef per uitspraak aan of deze juist of onjuist is.

Doe het zo:

Uitspraak 1 is *juist* / *onjuist* (maak een keuze).

(enzovoort tot en met uitspraak 5)

2p **9** Hieronder staan twee uitspraken:

1 Voor Javaanse boeren veranderde er veel na de afschaffing van het cultuurstelsel.
2 Voor Nederlandse ondernemers veranderde er veel na de afschaffing van het cultuurstelsel.

➔ Leg voor elke uitspraak uit of deze waar is of niet waar.

Gebruik bron 4.

2p **10** ➔ Leg uit dat deze bron past bij de ethische politiek.

Doe dit door:

– eerst uit te leggen wat de ethische politiek was, en

– dan uit te leggen waarom deze bron past bij de ethische politiek.

2p **11** Vanaf 1900 vonden Nederlanders dat de regering de inheemse bevolking beter moest behandelen, maar tegelijkertijd wilde Nederland wel de baas blijven.

➔ Leg uit dat de Volksraad past bij het idee dat de inheemse bevolking beter behandeld moest worden, en

➔ leg uit dat de Volksraad past bij het idee dat Nederland de baas moest blijven.

Gebruik bron 5.

1p **12** Hieronder staan vier feiten over de bezetting van Indonesië door Japan.

➔ Welk feit past bij de bron?

◯ A De Japanners bleken vooral geïnteresseerd in de grondstoffen van Indonesië.
◯ B De nationalisten hoopten dat Japan Indonesië onafhankelijkheid zou geven.
◯ C Indonesiërs moesten zich aanpassen aan de Japanse cultuur.
◯ D Uiteindelijk moest Japan zich overgeven en zich terugtrekken uit Indonesië.

1p **13** ➔ Welke uitspraak over de Indonesische onafhankelijkheid is waar?

◯ A Het Nederlandse leger verdreef Japan uit Indonesië.
◯ B Japan weigerde na 1945 om Indonesië op te geven.
◯ C Nederland was blij dat Indonesië in 1945 onafhankelijk werd.
◯ D Soekarno riep in 1945 de onafhankelijkheid uit.

Verrijking

1p **14** ➔ Met welk probleem had Indonesië te maken in de jaren 1950?

◯ A De soevereiniteit van het land was nog steeds niet overgedragen.
◯ B Er was een conflict met Nederland, dat nog steeds de macht had op de Molukken.
◯ C Indonesië zat midden in een koloniale oorlog tegen Nederland.
◯ D Nederlanders hadden nog steeds veel invloed in de bedrijven van het land.

Gebruik bron 6.

1p **15** ➔ Leg uit waarom dit soort conflicten in de jaren 1960 ontstond.

§8 Keuzeopdrachten

PLUSSTOF

Online vind je drie keuzeopdrachten. Sommige opdrachten herhalen de stof uit dit hoofdstuk nog eens. Andere opdrachten dagen uit: je gaat je verdiepen in één onderwerp en presenteert de resultaten van je onderzoek.

Beelden verbinden

Geschiedenis leren is best lastig. Je leert bijvoorbeeld over allerlei gebeurtenissen. Soms is het moeilijk om uit te leggen wat die met elkaar te maken hebben. In deze opdracht ga je oorzaak-gevolgverbanden leggen tussen afbeeldingen. Zo krijg je meer overzicht over de stof.

- 60 minuten
- overzicht
- tweetallen

Leef je in

Naar een gebeurtenis kun je op veel verschillende manieren kijken. In deze opdracht ga je je verplaatsen in een persoon uit het verleden. Ieder lid van jouw groepje kijkt vanuit een ander personage. Daarna bespreken jullie of jullie personages hetzelfde of verschillend naar de gebeurtenis keken.

- 15 minuten
- inleven
- 4 personen

Pictionary

De betekenis van begrippen onthoud je beter als je ze voor je ziet. Dat doe je in deze opdracht. Je speelt pictionary en verbeeldt de begrippen die in dit hoofdstuk aan de orde komen.

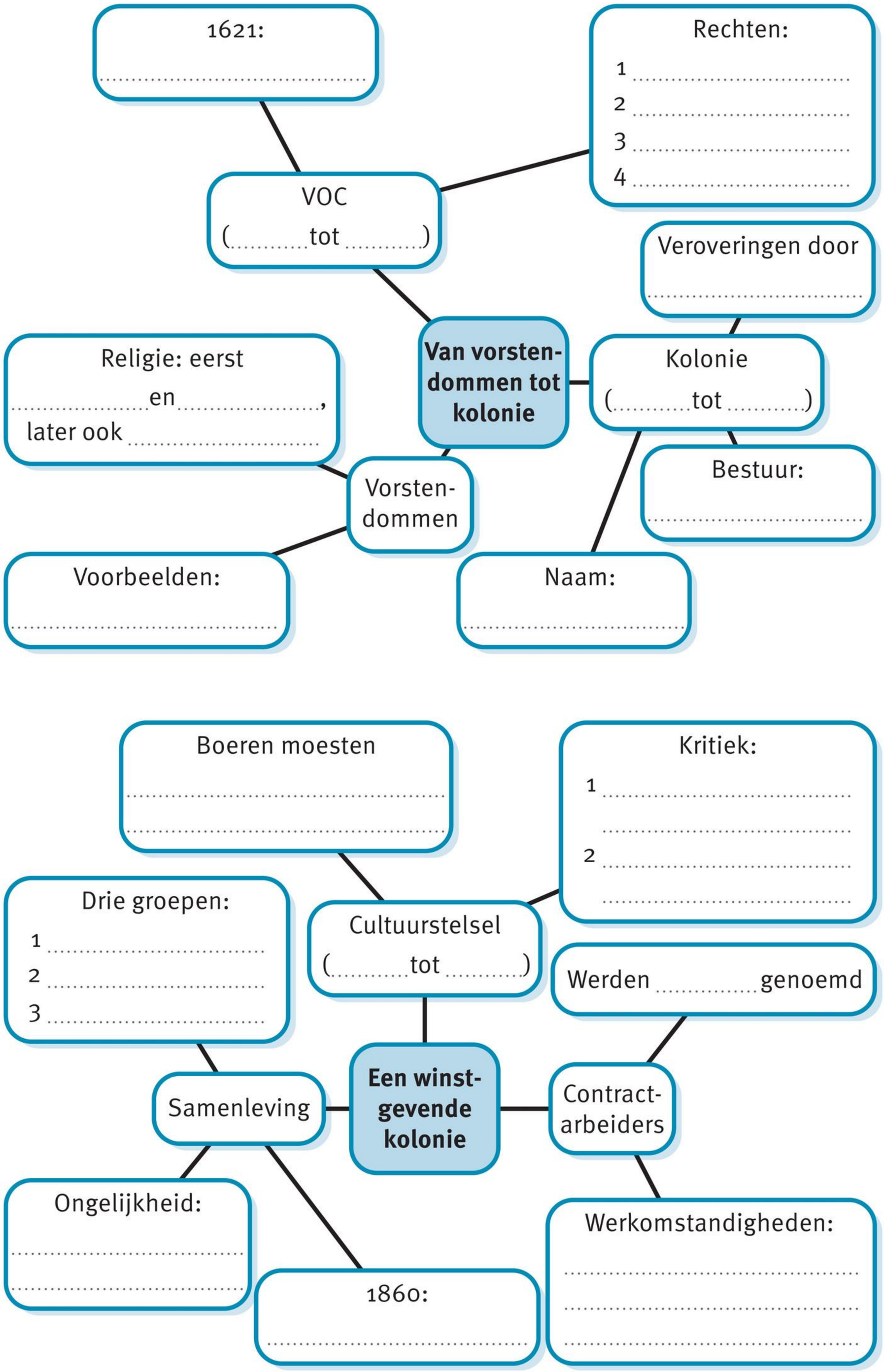
- 30 minuten
- spel
- 2-3 personen

Ga naar de *Keuzeopdrachten*.

Aantekeningen

Afsluiting

Samenvatten

Oorzaken:
1 .....
2 .....
3 .....

Politieke partij: .....
Belangrijkste leiders:
.....

In 1918 oprichting
.....

Wens voor onafhankelijkheid

Indonesië bezet door .....

Leidt in 1901 tot:
.....

Nationalisme:
trots op .....
.....
.....

Tweede Wereldoorlog

Investeren in
.....
.....
.....

Gevolgen voor de bevolking:
.....
.....
.....

Verrijking

Nederland trekt zich terug, want:
1 .....
2 .....
.....

Indonesië blijft achter met problemen:
1 .....
2 .....
3 .....
.....

Onafhankelijkheid

Pemoeda's voeren een
.....

Dekolonisatie van Indonesië

.....
.....
komen naar Nederland

De Nederlandse regering noemt het
.....

Na onafhankelijkheid

1945-1949:
.....

1963:
.....
.....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1 Basis

- Ik kan culturele, economische, politieke en sociale kenmerken noemen van de Indische eilanden vóór de komst van de Nederlanders.
- Ik kan beschrijven hoe de VOC handeldreef in Oost-Indië.
- Ik kan uitleggen waarom en hoe Nederland zijn macht over Oost-Indië uitbreidde.

§2 Basis

- Ik kan de positie van verschillende groepen in de koloniale samenleving beschrijven.
- Ik kan uitleggen waarom het cultuurstelsel werd ingevoerd en weer afgeschaft.
- Ik kan uitleggen wat de vrije economie betekende voor ondernemers en contractarbeiders.

§3 Basis

- Ik kan uitleggen waarom de ethische politiek werd ingevoerd en wat deze inhield.
- Ik kan oorzaken noemen voor het ontstaan van nationalisme in Nederlands-Indië en beschrijven hoe Nederland daarop reageerde.
- Ik kan uitleggen welke gevolgen de Japanse bezetting had voor Indonesië.

§4 Verrijking

- Ik kan verklaren waarom Nederland een oorlog in Indonesië begon en beschrijven hoe die verliep.
- Ik kan de directe oorzaken en gevolgen noemen van de onafhankelijkheid van Indonesië.
- Ik kan beschrijven hoe de relatie tussen Nederland en Indonesië was na 1949.

§5 Historisch denken

- Ik kan verschillende historische perioden onderscheiden en zo gebeurtenissen uit het verleden ordenen.
- Ik kan uitleggen uit welke historische periode een bron komt, aan de hand van historische gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen.

Jaartallen

Basis

1602	Oprichting VOC
1798	VOC failliet; Oost-Indië wordt kolonie
1830-1870	Cultuurstelsel
1901	Begin ethische politiek
1927	Oprichting PNI
1942	Japan bezet Nederlands-Indië
1945-1949	Koloniale oorlog

Verrijking

1963	Overdracht Nieuw-Guinea aan Indonesië

Begrippen

Basis

contractarbeider
Arbeider die een contract had getekend waardoor hij gedwongen was om te werken op een plantage.

cultuurstelsel
Economisch systeem waarbij boeren op Java landbouwproducten moesten verbouwen voor de Nederlandse staat.

ethische politiek
Nederlandse politiek die moest zorgen voor de ontwikkeling van Nederlands-Indië.

gouverneur-generaal
De hoogste bestuurder van Nederlands-Indië.

handelsmonopolie
Het recht om als enige in bepaalde producten of op een bepaalde plek te handelen.

indirect bestuur
Manier om een kolonie te besturen waarbij de inheemse bestuurders op hun plaats bleven maar voortaan werden aangestuurd door Nederlanders.

Tijdbalk

indo
Kind van een Nederlander en iemand uit de inheemse bevolking.

interneren
Het opsluiten van een bepaalde groep mensen in een kamp om ze buiten de samenleving te houden.

koelie
Naam die Nederlanders gebruikten voor een contractarbeider.

Koninklijk Nederlands-Indisch leger (KNIL)
Leger in Nederlands-Indië waarvan de meeste soldaten uit Nederlands-Indië kwamen. De officieren waren Nederlands.

liberalisme
Politieke stroming die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor burgers en bedrijven.

modern imperialisme
Het idee bij Europese landen in de 19e eeuw dat zij zoveel mogelijk land moesten veroveren om zo een groot rijk op te bouwen.

nationalisme
Een gevoel van trots voor de taal, cultuur en geschiedenis van het eigen volk.

pacificatie
De naam die Nederlanders gebruikten voor het veroveren van gebieden in Indonesië.

Partai Nasional Indonesia (PNI)
Politieke partij die streed voor een onafhankelijk Indonesië. Letterlijk: nationale partij van Indonesië.

racisme
Het (onjuiste) idee dat er verschillende mensenrassen bestaan en dat het ene ras beter is dan het andere.

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Nederlands handelsbedrijf, opgericht in 1602, dat handeldreef en oorlog voerde in Azië.

Volksraad
Raad waarin Nederlanders en leden uit de inheemse bevolking zaten en die advies gaf aan het bestuur van de kolonie.

vrije arbeid
Economisch systeem waarbij Nederlandse ondernemers zelf bedrijven mochten oprichten en mensen in loondienst mochten nemen.

Verrijking

dekolonisatie
Het onafhankelijk worden van koloniën.

guerrilla
Vorm van oorlogvoering waarbij kleine groepen strijders een korte aanval doen en zich dan snel terugtrekken.

oorlogsmisdaad
Misdaad die ook tijdens oorlogen niet gepleegd mag worden, zoals martelingen of het doden van onschuldige burgers.

pemoeda's
Jonge, Indonesische nationalisten die door de Japanners militair waren getraind en die streden voor de onafhankelijkheid.

politionele acties
De naam die de Nederlandse overheid gebruikte voor twee grootschalige militaire acties, om Indonesië als kolonie te behouden.

soevereiniteit
Het recht van een staat om zichzelf te besturen, zonder bemoeienis van andere staten.

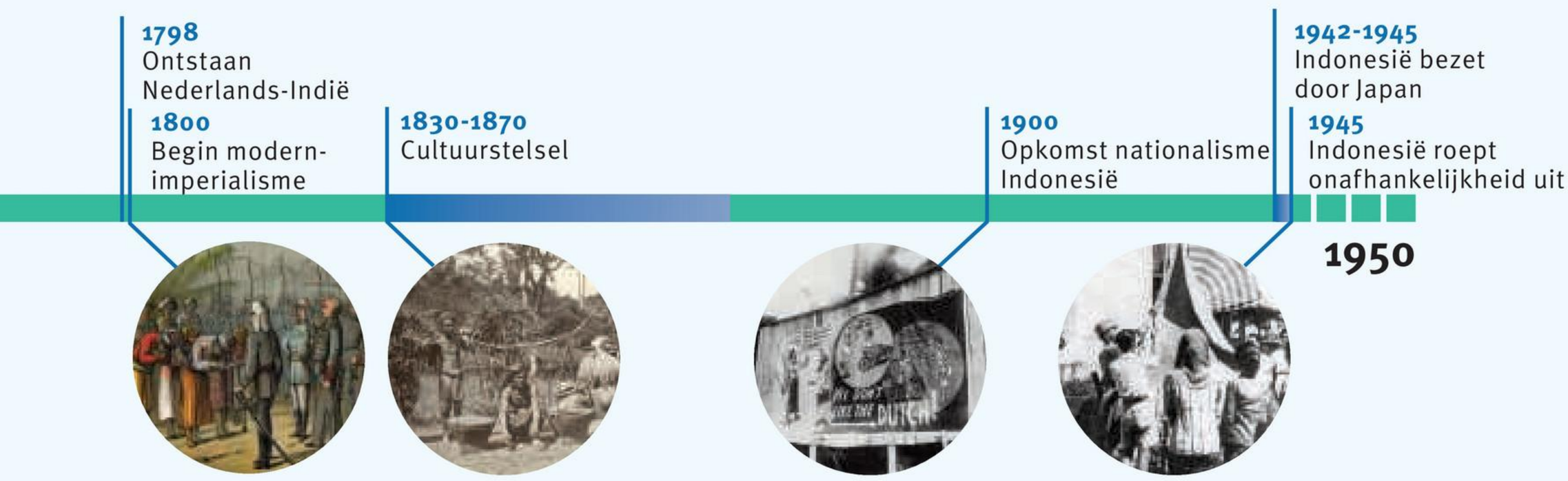
Verenigde Naties (VN)
Een internationale organisatie waarvan bijna alle landen lid zijn en die als doel heeft te zorgen voor vrede en veiligheid in de wereld.

Historisch denken

dateren
Bepalen uit welk jaar of welke periode een historische bron komt.

tijdvak
Een periode in de Europese geschiedenis.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

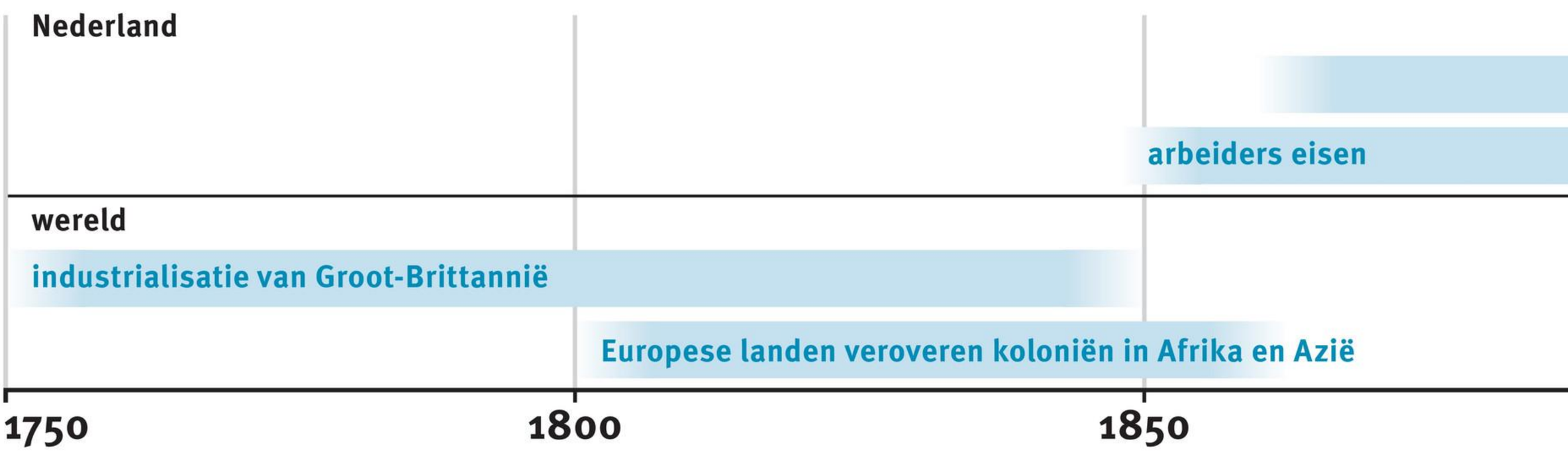

2 Nederland als industriële samenleving

Oriëntatie

Bron 1 Arbeiders in een spinnerij in Gent. De machines werkten op stoomkracht. (Foto uit 1910.)

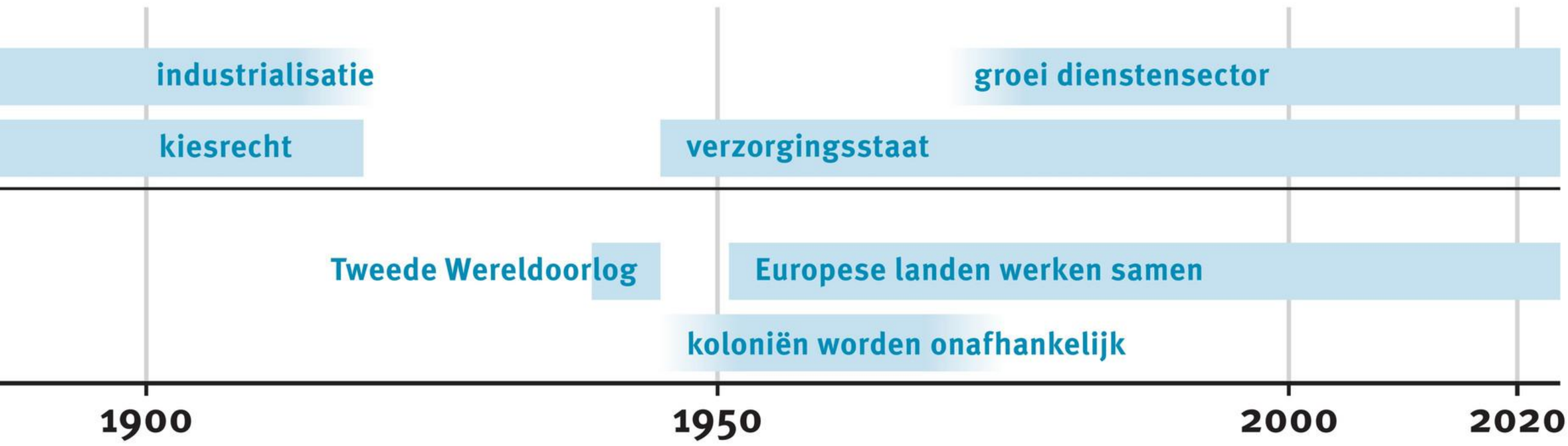

Waar is jouw kleding gemaakt? Grote kans dat die in textielfabrieken in Azië is geproduceerd. Daar maken arbeiders de spotgoedkope kleding die westerse consumenten graag kopen. Er is veel kritiek op de textielindustrie. Arbeiders krijgen vaak te weinig betaald, er is er nog steeds kinderarbeid en fabrieken zijn soms niet veilig. Bovendien vervuilt de textielindustrie het milieu flink.

Dat lijkt allemaal erg op de situatie in de 19e eeuw in België en Nederland. Toen kwamen hier voor het eerst fabrieken. Daardoor veranderde Nederland enorm. Er kwamen grote steden, spoorwegen en mijnen. Veel mensen deden ongezond en gevaarlijk werk voor weinig geld. Tegenwoordig is Nederland juist heel rijk en is veel industrie verdwenen naar landen waar de lonen lager zijn.

De vraag van dit hoofdstuk is:
Hoe veranderde de Nederlandse samenleving door industrialisatie en economische groei?

Opdrachten

1 Gebruik de tekst in de oriëntatie.

a Je leest in de tekst over een belangrijke verandering in Nederland. Welke?

.....

.....

.....

.....

.....

b (t) Gebruik ook bron 1. Schrijf ten minste vijf woorden op die te maken hebben met de komst van fabrieken in de 19e eeuw.

.....

.....

.....

c (t) Gebruik ook bron 2. Heb je bij vraag b een woord opgeschreven dat *niet* past bij textielfabrieken in de 20e eeuw?

.....

.....

2 Gebruik bron 1 en 2.

a Om welke reden zouden de jongens in bron 1 en 2 in een fabriek werken?

.....

.....

.....

.....

b Om welke reden laten fabrikanten kinderen in hun fabrieken werken?

.....

.....

c Waarom is er tegenwoordig geen kinderarbeid in Nederland?

.....

.....

.....

.....

3 **a** (t) Ben jij een producent of een consument van kleding? Leg je antwoord uit.

.....

.....

b Kijk eens op het label van jouw trui, shirt of broek. Waar is het kledingstuk gemaakt?

.....

c Wat geldt voor jou? Kies één of meer van de volgende uitspraken of bedenk er zelf een.

A Als ik een kledingstuk leuk vind, koop het ik gewoon.

B Ik koop goede kleding die lang meegaat.

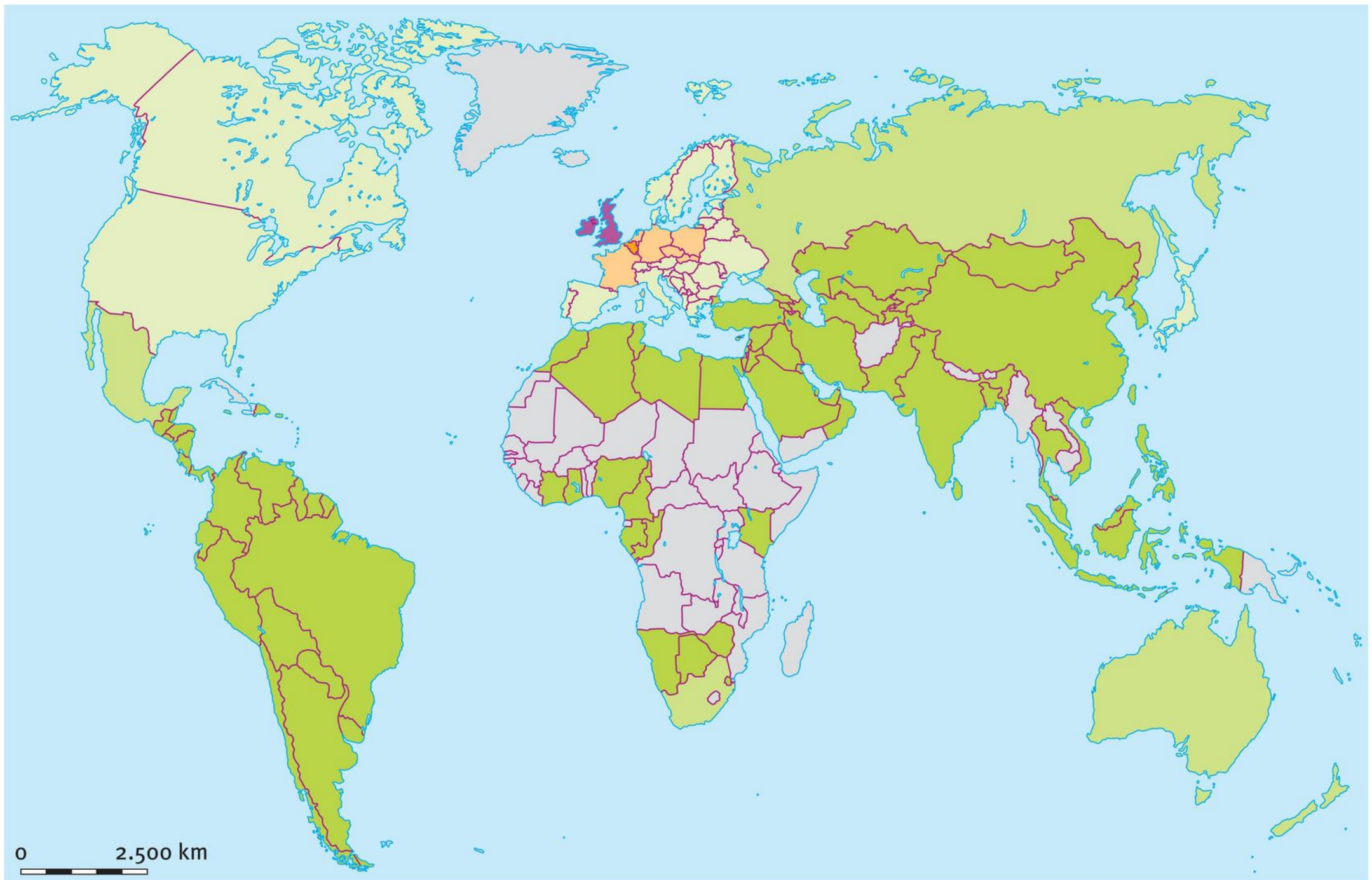
C Ik koop kleding die op milieuvriendelijke wijze is gemaakt.

D Ik onderzoek weleens hoe en waar mijn kleding is gemaakt.

.....

Bron 2 Jongens werken in een kleine textielfabriek in Bangladesh. (Foto uit 2019.)

Bron 3 Deze kaart laat zien wanneer in een land industrie belangrijk werd.

4 Gebruik bron 3.

a In welk land stonden de eerste fabrieken?

.....

b Ontstond in Nederland vroeg of laat industrie? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

c Wanneer ontstond industrie in de meeste landen in Azië?

.....

d Gebruik ook de tijdbalk. In veel Europese landen ontstond in de 19e eeuw industrie. Wat kom je in de tijdbalk te weten over Afrika en Azië in die tijd?

.....

.....

.....

5 **a** Lees de titel van dit hoofdstuk en gebruik de tijdbalk. Over welke tijd gaat dit hoofdstuk?

.....

b Beschrijf met behulp van de tijdbalk telkens een verandering op de volgende gebieden.

– Verandering in de economie van Nederland:

.....

.....

– Verandering in het bestuur van Nederland:

.....

.....

– Verandering in de kolonie Nederlands-Indië:

.....

.....

– Verandering in Europa: .....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

§1 De industriële revolutie

BASIS

Vanaf 1860 begon het aantal fabrieken en spoorwegen in Nederland flink te groeien. In Groot-Brittannië gebeurde dat al in 1750. Wat waren de oorzaken van die late industrialisatie in Nederland? En wat betekende de komst van fabrieken voor de mensen die er gingen werken?

A Grote economische verschillen

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom België eerder industrialiseerde dan Nederland.

In 1815 werden Nederland, België en Luxemburg tot één nieuw land samengevoegd, het Koninkrijk der Nederlanden. Koning Willem I werd de koning van dit nieuwe land. Tussen het noorden en het zuiden bestonden grote economische verschillen.

Industrie in het zuiden

In het zuiden (het huidige België) was de **industriële revolutie** al begonnen. Dat is de naam voor de grote veranderingen in de economie en de samenleving door de komst van fabrieken en machines. Rond 1800 stonden in het zuiden al textielfabrieken die stoommachines gebruikten om spin- en weefmachines mee aan te drijven. Steenkool om de stoommachines te stoken was er in het zuiden genoeg. Er zat ook ijzererts in de grond. Dat werd in hoogovens bewerkt tot ijzer en staal, waarmee machines, spoorwegen en bruggen werden gebouwd. Vanaf 1830 werden in het zuiden in hoog tempo spoorwegen aangelegd, zodat grondstoffen en goederen makkelijk vervoerd konden worden.

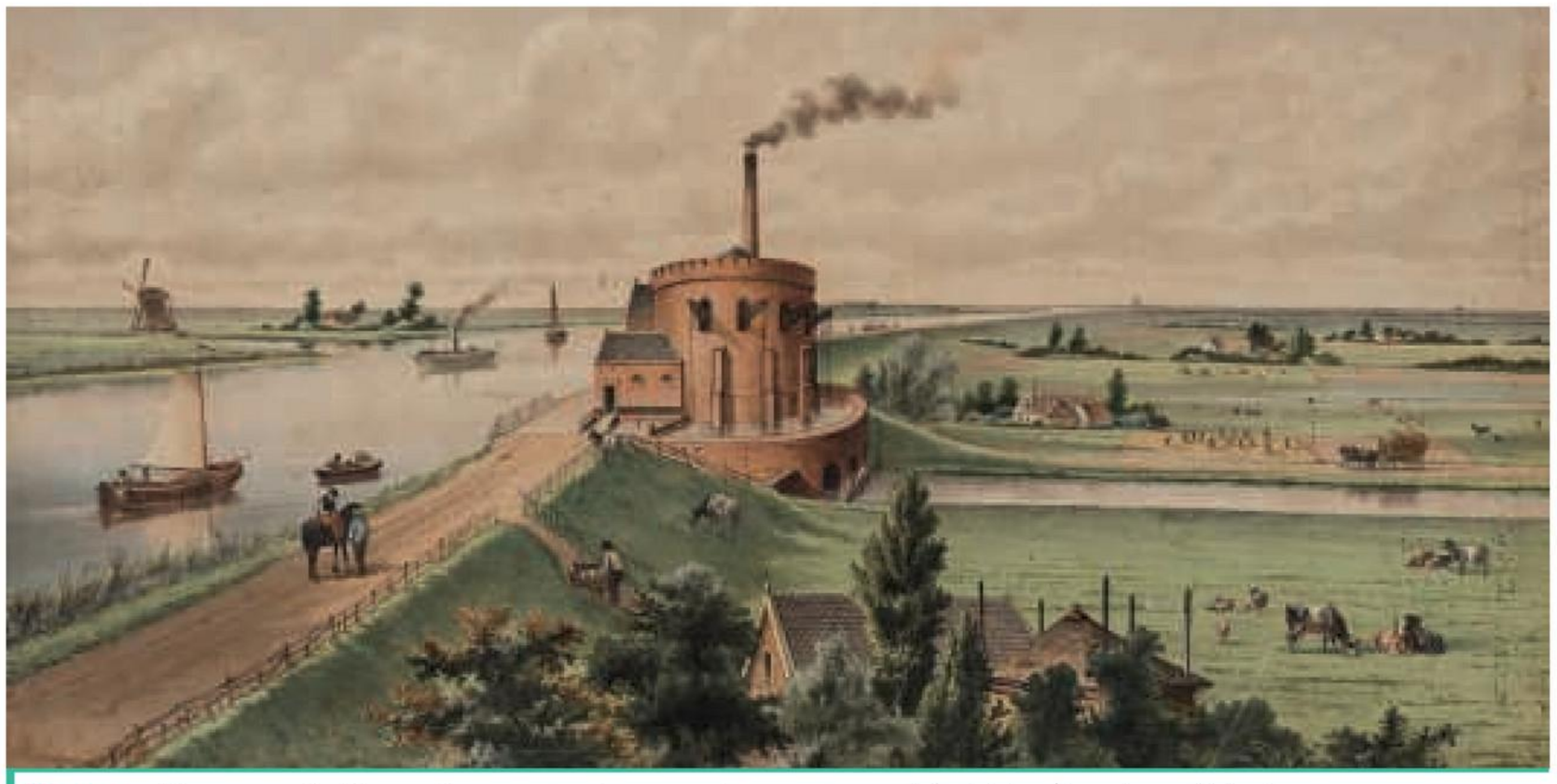
Handel en landbouw in het noorden

In het noorden (het huidige Nederland) was de situatie heel anders. Daar waren landbouw en handel altijd belangrijk geweest. Rond 1800 was er in het noorden nog nauwelijks industrie. Dat had vier oorzaken:

- Ondernemers hadden er geïnvesteerd in windmolens en watermolens. Overstappen op stoomkracht was voor hen duur.
- Er was rond 1800 nog geen steenkool beschikbaar. Pas rond 1900 gingen in Limburg de eerste steenkoolmijnen open.
- Tot 1860 waren er nog weinig spoorwegen. De aanvoer van bijvoorbeeld steenkool vanuit het zuiden was daardoor duur.
- Er was weinig vraag naar producten. Dat kwam omdat de belastingen hoog waren. Daardoor hielden mensen weinig geld over om producten te kopen.

Koning Willem I

Koning Willem I wilde van zijn koninkrijk een modern land maken met veel industrie. Volgens hem konden de industrie in het zuiden en de handel in het noorden elkaar mooi aanvullen. Dat leek een goed plan, maar de Belgen kwamen in 1830 in opstand en stichtten een eigen land: België. Willem I was alleen nog koning van het noorden.

Bron 1 Tussen 1848 en 1852 pompte een stoomgemaal (midden) water uit het Haarlemmermeer naar de ringvaart links. Je ziet rechts de nieuwe polder rond 1860.

Verwerking

1 **a** Hieronder staan drie zinnen over Nederland vóór 1830. Maak de zinnen kloppend.
– In het *noorden* / *zuiden* waren steenkool en ijzererts te vinden, in het *noorden* / *zuiden* niet.
– In het *noorden* / *zuiden* hadden ondernemers geïnvesteerd in water- en windmolens.
– In het *noorden* / *zuiden* werden vanaf 1830 spoorwegen aangelegd, in het *noorden* / *zuiden* gebeurde dat later.

b Leg uit waarom steenkool en ijzererts belangrijk zijn voor industrialisatie.

Steenkool .....

.....

.....

IJzererts .....

.....

.....

c Tot 1860 was er in Nederland nauwelijks industrie. Daarvoor staan in vraag a drie oorzaken. Wat is een vierde oorzaak?

.....

.....

2 **a** Vul de juiste woorden in.

In het jaar ..... werden Luxemburg, België en Nederland samengevoegd tot één land. De bestuursvorm van dat land was een .....

...... In het jaar ..... scheidden de Belgen zich af. Koning Willem I was alleen nog koning over .....

.....

b Noem een economisch gevolg van de afscheiding van België voor Nederland.

.....

.....

.....

Toepassing

3 Gebruik bron 1.
Maak de zinnen kloppend.
In België werd stoomkracht vooral gebruikt in de *industrie* / *landbouw* / *visserij*. Bij de inpoldering van het Haarlemmermeer werd stoomkracht gebruikt voor de *industrie* / *landbouw* / *visserij*.
Die sector van de economie was in Nederland *toen niet meer* / *nog wel* belangrijk.

4 In 1830-1831 voerde Nederland oorlog tegen de Belgen. Nederlandse burgers moesten de kosten van die oorlog betalen door een verhoging van de belasting. Leg met deze informatie uit waarom de oorlog slecht was voor de Nederlandse economie.

.....

.....

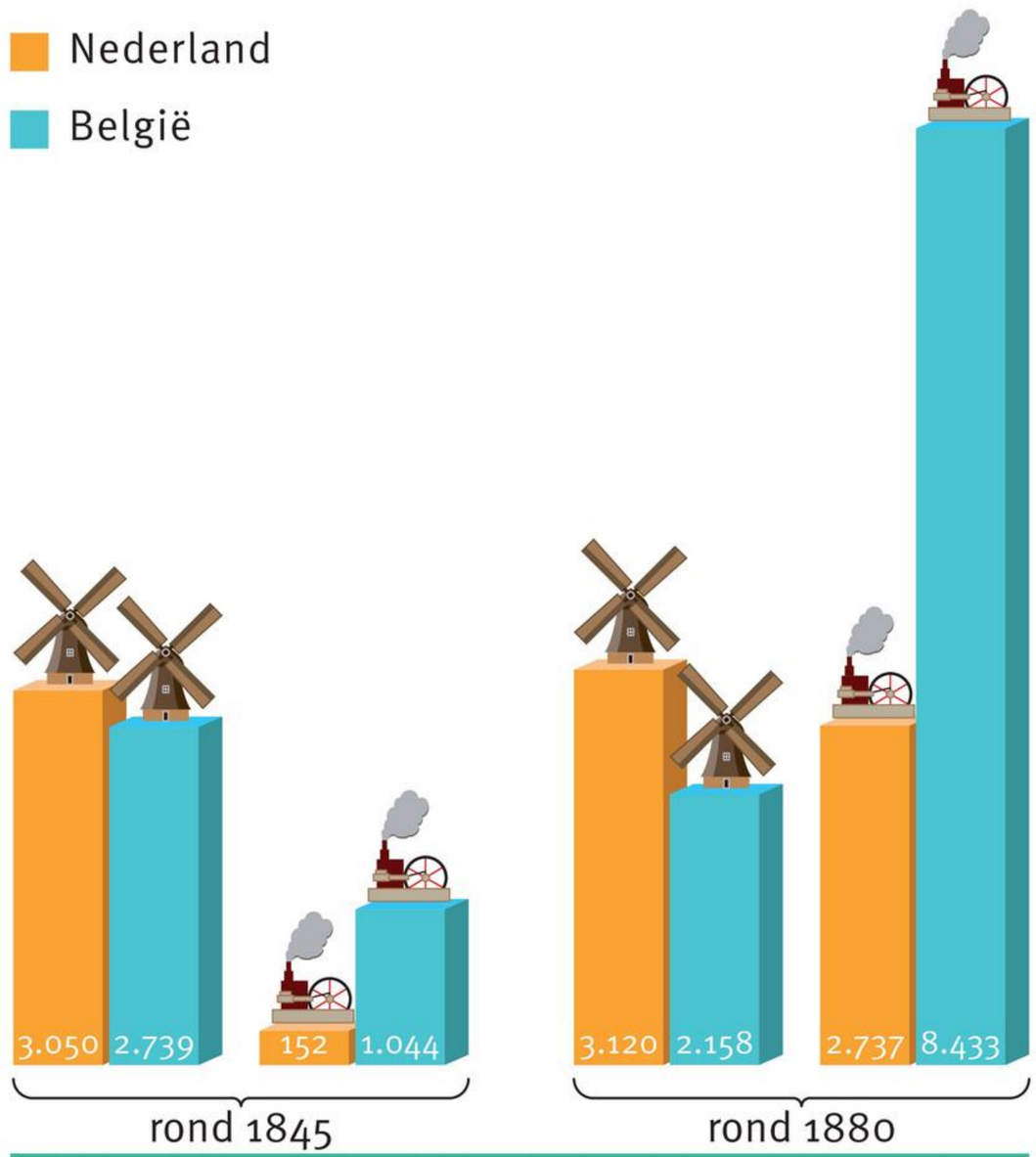
.....

.....

5 (t) Gebruik bron 2.
Een bewering: 'Tussen 1860 en 1880 werd in Nederland windkracht vervangen door stoomkracht.'
Leg met behulp van bron 2 uit of deze bewering waar is of niet waar. *Doe het zo:*
De bewering is *wel* / *niet* waar, want in bron 2 zie je dat .....

.....

.....

Bron 2 Windmolens en stoommachines in Nederland en België.

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wanneer en waardoor de industrialisatie in Nederland op gang kwam.

Na de afscheiding van België in 1830 had Nederland nauwelijks industrie. Koning Willem I nam maatregelen om de industrialisatie op gang te brengen. Pas in 1860, twintig jaar na zijn aftreden, begon de industrie in Nederland echt te groeien.

De maatregelen van Willem I

Koning Willem I wilde de industrie op gang brengen. Daarom stak hij geld in de verbetering van de **infrastructuur**. Dat zijn wegen, spoorlijnen, waterwegen en andere verbindingen in een gebied. Die zijn voor de ontwikkeling van industrie belangrijk. Willem I gaf opdracht tot het graven van meerdere kanalen en het aanleggen van spoorwegen. In 1839 reed de eerste stoomtrein tussen Haarlem en Amsterdam.
Ook probeerde Willem I de textielindustrie op gang te brengen. Hij wees daarvoor Twente aan. Rond 1830 werden daar de eerste textielfabrieken opgericht door Britse en Belgische fabrikanten. Een voordeel van Twente was dat er altijd al veel huisnijverheid was. Boeren en boerinnen verdienden geld bij door thuis garen te spinnen en stoffen te weven en die dan door te verkopen. Bovendien waren daar veel arbeiders die voor een laag loon aan het werk wilden. In het westen van Nederland lagen de lonen hoger.

Oorzaken van de industrialisatie

Vanaf 1860 kwam de industrialisatie van Nederland pas echt op gang. Stoommachines vervingen in de textielindustrie al het handwerk. Ook in andere bedrijfstakken werden steeds meer machines gebruikt. Op het platteland kwamen fabrieken die landbouwproducten verwerkten, zoals suiker, zuivel en aardappelmeel. Ten slotte groeide ook de zware industrie, zoals machinefabrieken, metaalindustrie en de scheepsbouw.
De groei van de industrie vanaf 1860 had een aantal oorzaken.
Ten eerste investeerde de regering nog meer in de infrastructuur. Door de aanleg van veel meer spoorwegen ontstond een netwerk van verbindingen in plaats van enkele losse spoorlijnen. Nieuwe kanalen verbonden industriegebieden met bestaande waterwegen, zoals de rivieren. Die verbindingen waren belangrijk om grondstoffen en eindproducten te vervoeren. De infrastructuur werd betaald met inkomsten uit de kolonie Nederlands-Indië.
Ten tweede nam de vraag naar producten toe. Dat kwam doordat de overheid veel verdiende met de handel in producten uit Nederlands-Indië. Daardoor konden de belastingen omlaag en hielden burgers meer geld over.
Ten derde was de kolonie een belangrijk **afzetgebied** voor katoenen stoffen: de Twentse textielfabrieken verkochten in Nederlands-Indië hun producten.

Bron 3 Stoomkracht en windkracht in de Zaanstreek rond 1900. De molens persten olie uit lijnzaad. In de fabriek werd machinaal rijst gepeld.

Verwerking

6 De eerste fabrieken van Nederland stonden in Twente.
Waarom bouwden ondernemers deze fabrieken juist in Twente? Noem twee redenen.

.....

.....

.....

7 Wat past bij de periode 1830-1860 en wat bij de periode na 1860?
– Een netwerk van spoorwegen:
1830-1860 / na 1860
– De eerste stoomtrein: *1830-1860 / na 1860*
– Geen huisnijverheid meer: *1830-1860 / na 1860*
– Groei suikerfabrieken: *1830-1860 / na 1860*
– Eerste textielfabrieken in Twente:
1830-1860 / na 1860

8 **a** (t) In de leertekst staan drie oorzaken voor de industrialisatie van Nederland. Onderstreep de drie signaalwoorden die deze oorzaken aangeven.
b De kolonie Nederlands-Indië en de industrialisatie van Nederland hebben met elkaar te maken. Geef daarvan drie voorbeelden.
Gebruik in je antwoord de volgende woorden:
infrastructuur • *belastingen* • *afzetgebied*.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

9 Gebruik bron 3.
a De windmolens werden kort na het maken van de foto niet meer gebruikt. Bedenk een voordeel én een nadeel van een stoommachine in vergelijking met een windmolen.

Voordeel: .....

.....

.....

Nadeel: .....

.....

.....

b Waarom is de situatie op deze foto kenmerkend voor de industrialisatie in Nederland?

.....

.....

.....

.....

10 Hieronder staat een aantal veranderingen.
Geef voor elke verandering een verklaring.
– In Nederlands-Indië sloten veel werkplaatsen waar textiel gemaakt werd.

Verklaring: .....

.....

.....

.....

– In West-Nederland kwam de industrialisatie later op gang dan in Oost-Nederland.

Verklaring: .....

.....

.....

.....

– Toen de industrialisatie in Nederland op gang was gekomen, groeiden ook de machinebouw en de ijzerindustrie.

Verklaring: .....

.....

.....

.....

Leerdoel

- Je kunt de arbeidsomstandigheden en woonomstandigheden van ondernemers en arbeiders in de 19e eeuw beschrijven.

Door de industrialisatie veranderde de samenleving in Nederland. Sommige groepen verdwenen langzamerhand, zoals ambachtslieden met een eigen werkplaats. Andere groepen werden belangrijker, zoals ondernemers en arbeiders.

Grote verschillen

Tussen ondernemers en arbeiders bestonden grote verschillen. Ondernemers waren de eigenaren van fabrieken en verdienden veel geld. Ze woonden in grote huizen, vaak aan de rand van de stad. De arbeiders vormden de grootste groep. Zij werkten in een fabriek. Dat moest wel, want ze bezaten geen eigen werkplaats of land.

Arbeidsomstandigheden

De **arbeidsomstandigheden** van arbeiders waren slecht:

- De lonen waren laag. Ondernemers namen het liefst vrouwen en kinderen in dienst, want die hoefden ze nog minder te betalen.
- Een werkdag van 10 tot 14 uur was normaal. Arbeiders werkten zes dagen per week en hadden geen vakantie.
- Het fabriekswerk was slecht voor de gezondheid. Dit kwam doordat de fabriekshallen vaak stoffig, lawaaierig en vochtig waren.
- Het werk was onveilig. Er gebeurden regelmatig ongelukken. Dit kwam doordat ondernemers geen maatregelen namen om het werk veiliger te maken. Zulke maatregelen vonden zij te duur.
- Het werk was eentonig en de machines bepaalden het werktempo. Om nog sneller te produceren maakten fabrieksarbeiders geen compleet product meer, maar slechts een onderdeel daarvan, bijvoorbeeld een fietswiel in plaats van een hele fiets. Dit heet **arbeidsdeling**. Hierdoor werd het werk simpel en eentonig.
- De arbeiders waren afhankelijk van de fabriekseigenaar. Die kon zomaar iemand ontslaan of het loon verlagen. Protesteren betekende ontslag: er waren genoeg werklozen die je plaats wilden innemen.
- Er waren geen wetten die de arbeiders beschermden, zoals een verbod op kinderarbeid.

Woonomstandigheden

De woonomstandigheden van de arbeiders waren ook slecht. Arbeiders woonden op loopafstand van de fabriek, want er was geen openbaar vervoer. In industriegebieden ontstonden zo enorme steden. Dat heet **verstedelijking**. Het wonen in die steden was geen pretje. Hele gezinnen woonden in donkere, piepkleine woningen, dicht op elkaar, in wijken met smalle straten. Dag en nacht bliezen de schoorstenen vuile rook uit. Er was geen riolering en geen schoon drinkwater. De hygiëne was slecht. Besmettelijke ziekten maakten daardoor veel slachtoffers. Arbeiders werden meestal niet ouder dan 50 jaar.

Bron 4 Meisjes lijmen damesschoenen. (Foto uit 1919.)

Verwerking

11 Ondernemers en arbeiders werden belangrijker. Noem van elke groep vier kenmerken. Zeg iets over hun bezit, woonsituatie, werk en gezondheid.

Ondernemers	Arbeiders

12 **a** Waarom protesteerden arbeiders niet tegen de slechte arbeidsomstandigheden?

.....

.....

b Noem twee redenen waarom arbeiders niet naar betere woningen verhuisden.

.....

.....

.....

.....

13 Kinderen van arbeiders werden minder oud dan kinderen van ondernemers.
Noem daarvoor twee oorzaken.

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

14 Gebruik bron 4.

a Leg met behulp van de bron uit wat arbeidsdeling is.

.....

.....

.....

b Noem een nadeel van arbeidsdeling voor de arbeiders.

.....

c Noem een voordeel van arbeidsdeling voor de ondernemers.

.....

.....

.....

15 Gebruik bron 5.
De dokter vertelt over de oorzaak van de loodvergiftiging bij arbeiders.

a Waarom passen de arbeiders hun werkwijze niet aan?

.....

.....

.....

b Waarom heeft de ondernemer niets aan deze situatie gedaan?

.....

.....

c Bedenk twee maatregelen om de situatie van de arbeiders te verbeteren.

.....

.....

.....

.....

Bron 5 Tijdens een onderzoek in 1887 naar arbeidsomstandigheden in een fabriek wordt dokter Nijst ondervraagd. Dokter Nijst behandelde veel arbeiders. Hij vertelt het volgende.

[Veel arbeiders in de aardewerkfabriek worden ziek door loodvergiftiging.] De aardewerken borden moeten gevernist worden. De arbeiders zitten de hele dag met hun handen in dat vernis, waar lood in zit. Ik heb gehoord dat de arbeiders een soort tang hebben om het bord vast te grijpen. Die gebruiken ze niet, omdat ze met die tang niet zo snel kunnen werken. Ze krijgen per bord betaald en verdienen minder, als ze de tang gebruiken.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§2 Arbeiders eisen meer rechten

BASIS

In Nederland kwamen steeds meer fabrieken waarin arbeiders werkten. Al snel waren zij de lage lonen, de lange werkdagen en hun slechte woonomstandigheden zat. Zij eisten veranderingen en inspraak in het bestuur. Hun protesten leidden in 1919 tot de invoering van algemeen kiesrecht.

A Samen sterk

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom arbeiders weinig macht hadden en hoe zij toch hun positie probeerden te verbeteren.

Vanaf 1860 groeide de industrie in Nederland snel. De rijken die Nederland bestuurden, waren daarmee heel tevreden. Maar de arbeiders wilden ook profiteren van de economische groei.

Liberalen hebben de macht

Alleen mannen die een bepaald bedrag belasting betaalden, hadden kiesrecht. Zij kozen de leden van het parlement, dat besloot over wetten. Arbeiders hadden geen inspraak in het bestuur.
De meeste rijke mannen waren **liberalen**. Dat zijn mensen die vinden dat er zoveel mogelijk vrijheid moet zijn voor burgers en bedrijven. Zij waren bijvoorbeeld voor vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Verder moest de regering volgens liberalen niet te veel wetten en regels maken, bijvoorbeeld over arbeidsomstandigheden. Zij vonden dat werkgevers en arbeiders daar samen afspraken over moesten maken.

Bron 1 Tijdens een staking van bouwvakkers lossen werkgevers zelf stenen van een vrachtschip op een kar. (Haarlem, 1920.)

Arbeiders werken samen

Om hun omstandigheden te verbeteren, gingen arbeiders samenwerken. Ze richtten **vakbonden** op: verenigingen van werknemers die opkomen voor de belangen van hun leden. Zo stonden arbeiders sterker tegenover de fabriekseigenaren. Vakbonden organiseerden bijvoorbeeld demonstraties en stakingen, waardoor het werk in een fabriek stil kwam te liggen. Elke beroepsgroep kreeg haar eigen vakbond. Zo ontstonden veel verschillende vakbonden. Pas rond 1900 gingen deze vakbonden samenwerken.

Politieke partijen

Via vakbonden bleek het lastig om veranderingen af te dwingen die voor alle arbeiders golden, zoals een minimumloon of de invoering van een achturige werkdag. Daarom wilden arbeiders **algemeen kiesrecht**. Dat is het recht van iedere burger om te stemmen bij verkiezingen. Als arbeiders dit recht hadden, konden ze stemmen op politieke partijen die voor hun rechten zouden opkomen. Dan zouden er ook nieuwe wetten komen die hun situatie konden verbeteren.
Om aan verkiezingen mee te kunnen doen, richtten **socialisten** een politieke partij op. Socialisten zijn mensen die vinden dat de overheid regels moet maken om geld en bezit eerlijker over alle burgers te verdelen. Zo moest er meer gelijkheid in rijkdom komen. Armoede was volgens hen de schuld van de rijke fabrieksdirecteuren, die de arbeiders uitbuitten om zoveel mogelijk winst te maken.
Ook de **confessionelen** organiseerden zich in politieke partijen. Confessionelen waren katholieken en protestanten die hun politieke ideeën baseerden op hun geloof. Veel gelovige, rijke mannen stemden op een confessionele partij. Eind 19e eeuw kwamen de confessionelen ook op voor de arbeiders. Ze wilden de situatie van arbeiders verbeteren en voorkomen dat deze zouden kiezen voor het socialisme.

Verwerking

1 (t) Maak de zinnen kloppend.
Rond 1880 mochten *alle* / *alleen rijke* mannen stemmen. Daardoor hadden *liberalen* / *socialisten en confessionelen* de meeste macht. De meeste mensen mochten *wel* / *niet* stemmen. Nederland was dus *een* / *geen* echte democratie.

2 **a** Onderstreep in de leertekst wat een vakbond is.
b Waarover onderhandelden vakbonden met werkgevers? Bedenk twee voorbeelden.

.....

.....

.....

3 Maak de juiste combinaties.

A	Confessioneel ◯	◯ 1	Geloof is het uitgangspunt
B	Liberaal ◯	◯ 2	Geld en bezit eerlijker verdelen
C	Socialist ◯	◯ 3	Zoveel mogelijk vrijheid

Toepassing

4 Arbeiders wilden dat werktijden zouden worden vastgelegd in een wet. Ze eisten een werkdag van acht uur voor alle arbeiders.
a Waarom wilden arbeiders dat dit in een wet werd vastgelegd?

.....

.....

.....

.....

b Wie waren er tegen zo'n wet: liberalen of socialisten? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

c Onder de confessionelen waren voorstanders én tegenstanders van zo'n wet. Wat is daarvoor een verklaring?

◯ A De confessionelen kwamen alleen op voor gelovigen.
◯ B De confessionelen kwamen vooral op voor de rijken.
◯ C Onder de confessionelen waren arbeiders én fabrikanten.
◯ D Onder de confessionelen waren liberalen én socialisten.

5 Gebruik bron 2.
a (t) De prent gaat over een conflict tussen arbeiders en fabrikanten. Beschrijf waarover dat conflict ging. *Doe het zo:*

Arbeiders wilden .....

.....

Sommige fabrikanten wilden .....

.....

.....

b (t) Wie is volgens de tekenaar machtiger: de arbeiders of de fabrikanten? Ondersteun je antwoord met twee elementen uit de bron. *Doe het zo:*
De *arbeiders* / *fabrikanten* zijn volgens de tekenaar machtiger.

Want in de bron .....

.....

En in de bron .....

.....

c De tekenaar steunt de stakingen. Past die mening bij een socialist? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Bron 2 De socialistische tekenaar Albert Hahn maakte deze tekening over een grote staking in 1903. Toen staakten Amsterdamse arbeiders die al lid waren van een vakbond, omdat arbeiders van sommige bedrijven geen lid van een vakbond mochten worden.

Leerdoel

- Je kunt uitleggen door welke nieuwe wetten de situatie van de arbeiders eind 19e eeuw sterk verbeterde.

Rond 1900 kwamen de eerste wetten die de situatie van arbeiders moesten verbeteren. Pas later kwam er ook algemeen kiesrecht.

Protesten en onrust

Rond 1900 zaten er vooral liberalen in het parlement. Toch besloten zij tot de invoering van een aantal wetten die arbeiders beschermden. Dat had twee redenen. Een deel van de liberalen zag in dat arbeiders hun werkomstandigheden niet zelf konden verbeteren. Daar waren wetten voor nodig. Ook waren veel liberalen bang voor rellen of zelfs een grote opstand van arbeiders. Om dat te voorkomen, verbeterden ze de woon- en werkomstandigheden van arbeiders.
Dat de liberalen bang werden voor de macht van de arbeiders was niet gek. Zij hadden zich steeds beter georganiseerd in vakbonden en politieke partijen. Veel arbeiders hadden zich aangesloten bij de socialisten, andere bij de confessionelen. Tijdens bijeenkomsten en door het lezen van pamfletten kregen arbeiders informatie over hun rechten en werden ze regelmatig opgeroepen om te demonstreren of te staken. Die protesten werden steeds feller, want lange tijd veranderde er weinig.

Door de wet beschermd

De eerste belangrijke wet was het Kinderwetje van Van Houten uit 1874. In deze wet stond dat kinderen onder de 12 jaar niet in fabrieken mochten werken. Werken op het land, in werkplaatsen of in het huishouden werd niet verboden voor jonge kinderen. Er was weinig controle op de wet, waardoor er niet veel veranderde.
De Leerplichtwet uit 1901 betekende voor kinderen echt een verbetering. Daarin stond dat alle kinderen vanaf hun zesde tot hun twaalfde naar school moesten.
In 1889 stemde het parlement in met de Arbeidswet. Deze wet verbood lange werkdagen, gevaarlijk werk en nachtarbeid in fabrieken en werkplaatsen voor vrouwen en voor kinderen tot 12 jaar. Controleurs moesten erop toezien dat werkgevers zich aan de wet hielden. In 1919 kwam er een nieuwe Arbeidswet. Voortaan gold voor alle arbeiders een werkdag van maximaal 8 uur en een werkweek van maximaal 45 uur.

Algemeen kiesrecht

Rond 1900 waren er wetten die de arbeidsomstandigheden verbeterden en kinderarbeid verboden. Toch waren de arbeiders nog niet tevreden, want er was nog geen algemeen kiesrecht. Daarom organiseerden vooral socialisten grote massademonstraties. Ook de confessionelen wilden algemeen kiesrecht. Uiteindelijk werd in 1917 de grondwet aangepast. Voortaan mochten alle mannen vanaf 25 jaar stemmen. Twee jaar later, in 1919, kwam er algemeen kiesrecht: nu mochten ook vrouwen stemmen.

Bron 3 Een leider van de socialisten spreekt in 1913 een menigte toe tijdens een grote demonstratie voor algemeen kiesrecht in Amsterdam.

Verwerking

6 De liberalen waren altijd tegen wetten en regels voor bedrijven geweest.
Onderstreep in de tekst 'Protesten en onrust' twee zinnen die verklaren waarom veel liberalen toch vóór die wetten stemden.

7 **a** (t) Welke vier wetten die arbeiders beschermen, worden in de leertekst genoemd? Onderstreep telkens de naam van de wet en het jaar waarin de wet werd ingevoerd.

b Welke wet gold voor welke groep? Vul het schema aan.

Naam van de wet	Gold voor:
	alle arbeiders
	alle kinderen
	kinderen in fabrieken
	vrouwen en kinderen

c Leg uit waarom kinderarbeid nauwelijks afnam door het Kinderwetje uit 1874, maar wel afnam door de Arbeidswet uit 1889.

.....

.....

.....

.....

d Waarom verdween kinderarbeid pas echt door de Leerplichtwet?

- ◯ A Daarin stond dat kinderarbeid in alle fabrieken verboden werd.
- ◯ B Er was voor het eerst toezicht op de uitvoering van een wet.
- ◯ C Kinderen mochten ook niet meer werken in de landbouw en in werkplaatsen.
- ◯ D Voor het eerst was naar school gaan verplicht voor kinderen tot 16 jaar.

8 Sinds welk jaar is Nederland een echte democratie? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

9 In 1911 staakten zeelieden in de haven van Rotterdam. Ze eisten hogere lonen en hadden steun van verschillende vakbonden. De havenbedrijven namen vervolgens arbeiders uit Duitsland aan.
Bij aankomst van deze 'onderkruipers' – zoals de stakers hen noemden – braken hevige rellen uit.

a Waarom waren de Nederlandse zeelieden woedend over de komst van Duitse arbeiders?

.....

.....

.....

.....

b Om welke reden haalden de havenbedrijven arbeiders uit Duitsland?

.....

.....

.....

.....

.....

10 Gebruik bron 3.

a De socialisten richtten een eigen krant op. Bedenk hiervoor een reden.

.....

.....

.....

.....

b Veel liberalen vonden demonstraties zoals in bron 3 bedreigend. Leg uit waarom.

.....

.....

.....

.....

.....

c Bekijk bron 3. Maak de zin kloppend.
Bij de demonstratie waren *wel* / *geen* vrouwen aanwezig.

d Gebruik je antwoord bij vraag c. Wat was daarvoor de reden, denk je?

.....

.....

.....

.....

Leerdoel

- Je kunt een aantal kenmerken noemen van het moderne Nederland rond 1920.

Terwijl de arbeiders streden voor meer rechten, zette de industrialisatie door. In steeds meer bedrijfstakken werden machines gebruikt. Bovendien werden telkens nieuwe technieken uitgevonden. Tussen 1900 en 1930 werd Nederland een modern land.

Economische groei

Eind 19e eeuw werden allerlei nieuwe technologieën uitgevonden op het gebied van elektrotechniek en de bewerking van olie en chemische stoffen. Als gevolg daarvan ontstonden vanaf 1900 nieuwe bedrijven die producten maakten als gloeilampen, radio's, auto's, benzine en kunstmest. Met behulp van slimme machines en arbeidsdeling lukte het bedrijven om steeds sneller te produceren.
Vooral in de jaren 1920 groeide de Nederlandse economie hard. Niet alleen de landbouw en de industrie produceerden meer, maar ook de handel nam toe. De Rotterdamse haven groeide sterk, vooral als doorvoerhaven van goederen naar de Duitse industrie in het Ruhrgebied. Verder werden meer producten uit de kolonie Nederlands-Indië verhandeld.

Bevolking, transport en communicatie

Door betere voeding, hygiëne en ziekenzorg bleef de bevolking groeien tot bijna 8 miljoen in 1930. Het aantal mensen dat in de industrie werkte, groeide snel. Ook de verstedelijking zette door, want steeds meer mensen woonden in grote industriesteden.
Rond 1890 lag over heel Nederland een netwerk aan spoorwegen en kanalen. Daardoor konden voedsel, goederen en mensen gemakkelijk vervoerd worden.
Rond 1900 reden de eerste auto's en vrachtauto's rond; in 1924 vloog het eerste vliegtuig van Nederland naar Nederlands-Indië.
Ook werd het verspreiden van berichten en ideeën makkelijker, bijvoorbeeld via de radio en via films in bioscopen. Rond 1920 hadden al veel mensen een radio in huis.

Crisis en oorlog

In 1929 maakte een wereldwijde economische crisis een einde aan de economische groei in Nederland.
De handel tussen landen nam drastisch af. Deze crisis duurde tot het eind van de jaren 1930. Nederland was eigenlijk nog niet hersteld van de crisis, toen de Tweede Wereldoorlog begon. De Duitse bezetting duurde van 1940 tot 1945 en zorgde voor veel schade.

Bron 4 Vrouwen aan het werk in de gloeilampenfabriek van Philips. (Foto uit 1900-1910.)

Verwerking

11 **a** Hieronder staat een aantal vernieuwingen. Wanneer vonden deze vernieuwingen plaats?
– Aardappelmeelfabrieken: *1860-1880* / *1900-1920*
– Bioscoopfilms: *1860-1880* / *1900-1920*
– Olie-industrie: *1860-1880* / *1900-1920*
– Textielindustrie: *1860-1880* / *1900-1920*
– Vervoer met vrachtauto's: *1860-1880* / *1900-1920*
– Vliegtuigfabrieken: *1860-1880* / *1900-1920*

b (t) Gebruik de leertekst. Noem bij elke bedrijfstak een bijpassend product.

– Chemische industrie: .....
– Elektrotechniek: .....
– Olie-industrie: .....

12 Als het goed ging met de Duitse economie, was dat gunstig voor Nederland.
Leg dat uit.

.....
.....
.....
.....

13 Noem drie kenmerken van het moderne Nederland.

.....
.....
.....
.....

Toepassing

14 Twee feiten over de crisis van de jaren 1930:
1 Na 1929 hieven veel landen een extra belasting op goederen die vanuit het buitenland werden ingevoerd.
2 Nederland was tegen zulke belastingen.
Bedenk een verklaring voor beide feiten.

Verklaring feit 1: .....
.....
.....
.....

Verklaring feit 2: .....
.....
.....
.....

15 Gebruik bron 5.

a Welke ontwikkeling wordt in bron 5 beschreven? Vat deze ontwikkeling in één zin samen.

.....
.....
.....

b Komt de ontwikkeling bij vraag a overeen met veranderingen in de industrie rond 1900? Leg je antwoord uit.

.....
.....
.....
.....

c Rond 1900 werden er steeds grotere hoeveelheden goederen over de wereld vervoerd. Bedenk hiervoor een verklaring.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Bron 5 In 1898 beschrijft iemand de ontwikkelingen in de internationale scheepvaart.

Vijftig jaar geleden vonden we een vrachtschip dat een lading van 3.500.000 kg kon vervoeren, een flink schip. De viermaster 'Jeanette Françoise' is [nu] het grootste [Nederlandse] zeilschip. Het kan bijna 35 miljoen kg over de oceaan naar verre streken vervoeren. En terwijl vijftig jaar geleden een kleine boot moest varen met een bemanning van 30 of 40 koppen, heeft de viermaster [...] slechts 18 man aan boord.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Van industrie naar diensten

BASIS

De wereldwijde economische crisis in de jaren 1930 en de Tweede Wereldoorlog veroorzaakten armoede en economische achteruitgang. Maar vanaf de jaren 1950 groeide de welvaart snel. Nu is Nederland een van de rijkste landen ter wereld, hoewel de industrie minder belangrijk is geworden.

A Nederland opbouwen

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de Nederlandse economie zich na 1945 herstelde.

De Tweede Wereldoorlog richtte in Nederland flink wat schade aan. Steden waren gebombardeerd, fabrieken leeggeroofd en grote stukken landbouwgrond onder water gezet.

Oorlogsschade

In 1945 stond Nederland er niet goed voor: fabrieken, woningen, (spoor)wegen en bruggen waren verwoest. De Nederlandse industrie produceerde in dat jaar nog ongeveer de helft van wat er in 1939 werd gemaakt. Vooral in de transportsector was de schade groot. Veel schepen, treinen en vrachtauto's waren verloren gegaan. Doordat ook de infrastructuur zwaar beschadigd was, lag de handel grotendeels stil. Onder de bevolking bestond een groot tekort aan schoenen, kleding en voedsel. De regering kon deze problemen maar moeilijk oplossen, omdat ze geen geld had.

Wederopbouw

In 1945 begon de **wederopbouw** van Nederland: de schade die de Tweede Wereldoorlog had veroorzaakt, moest hersteld worden. De wederopbouw zou veel geld kosten. Daarom wilde de Nederlandse regering eerst de industrie snel op gang brengen. In de fabrieken moest het geld verdiend worden om de rest van het herstel van Nederland te kunnen betalen. Rond 1950 was de economie op het niveau van vóór de oorlog.
Het snelle herstel van de economie had twee oorzaken. Ten eerste spraken de regering, de werkgevers en de vakbonden af om de lonen laag te houden. Daardoor waren de prijzen van Nederlandse producten laag in vergelijking met producten uit andere landen. Nederlandse producten verkochten daarom goed en de export steeg. Deze loonafspraken waren bijzonder. Werkgevers en vakbonden stonden dit keer niet tegenover elkaar. Ze wilden juist samenwerken, want het was voor bedrijven én voor werknemers belangrijk dat de economie weer op gang kwam.
Ten tweede kreeg de Nederlandse regering vanaf 1948 economische steun van de Verenigde Staten via het Marshallplan. Die steun bestond uit geldleningen, grondstoffen, goederen en levensmiddelen. Door het Marshallplan had de regering geld om de landbouw te moderniseren en om de infrastructuur en de industrie te herstellen.

Samenwerking in Europa

Na de Tweede Wereldoorlog ging een aantal Europese landen samenwerken. Dat was gunstig voor de Nederlandse economie. De samenwerking moest ook het vertrouwen tussen de Europese landen herstellen en een nieuwe oorlog voorkomen. In 1957 richtten Nederland, Duitsland, Frankrijk, België, Italië en Luxemburg de **Europese Economische Gemeenschap (EEG)** op. De zes landen spraken af om geen belasting te heffen op goederen die onderling werden verhandeld. Dat betekende dat een Nederlands bedrijf zonder extra kosten goederen in deze landen kon kopen of verkopen.

Bron 1 Een poster van de Nederlandse regering uit 1945.

Verwerking

1 **a** Hoe lang duurde de wederopbouw van Nederland?

.....

b Onderstreep in de tekst twee oorzaken van de snelle wederopbouw.

2 **a** (t) Maak de zinnen kloppend.
Een product *exporteren* / *importeren* betekent: iets uit het buitenland halen.
Iets verkopen aan het buitenland heet *export* / *import*.

b (t) Stel, Nederland heft importbelasting. Wat is daarvan een gevolg?

- ◯ A De handel met het buitenland komt stil te liggen.
- ◯ B De lonen zullen omhoog gaan en dus ook de prijzen.
- ◯ C Er worden minder goederen ingevoerd.
- ◯ D Producten in het buitenland verkopen wordt duurder.

c Hieronder staan drie maatregelen die gunstig waren voor de handel. Leg dat voor elke maatregel uit.

– Lage lonen: .....

.....

.....

– Herstel infrastructuur: .....

.....

.....

– Geen importbelasting tussen EEG-landen: .....

.....

.....

.....

Toepassing

3 Gebruik zo nodig ook leertekst C van paragraaf 2.
De wederopbouw van Duitsland was voor Nederland erg belangrijk. Bedenk waarom.

.....

.....

.....

.....

.....

4 Tussen 1948 en 1953 bleven de lonen gelijk, tot 1963 stegen ze heel langzaam.

a Leg uit waarom het bijzonder is dat de vakbonden daarmee al die jaren akkoord gingen.

.....

.....

.....

b De vakbonden gingen toch akkoord met lage lonen, omdat ze hoopten dat er meer werkgelegenheid zou komen. Leg uit hoe lage lonen konden leiden tot meer banen.

.....

.....

.....

.....

5 Gebruik bron 1.

a Bedenk met welk doel de regering deze poster liet maken.

.....

.....

.....

b Bij welk begrip uit de leertekst past de poster?

.....

Leerdoel

- Je kunt een aantal gevolgen noemen van de economische groei in Nederland vanaf 1950.

In 1950 was de Nederlandse economie hersteld en brak een periode aan van grote economische groei. Rond 1970 kwam een einde aan die groei.

De lonen gaan omhoog

Vanaf 1950 groeide de economie flink en stegen de winsten bij bedrijven. De vakbonden namen eerst nog genoegen met de lage lonen. Dat kwam omdat de regering wetten invoerde die voor de meeste mensen gunstig waren, zoals een uitkering bij arbeidsongeschiktheid en een pensioen. Maar op den duur wilden werknemers ook meer verdienen. Er ontstond bovendien een groot tekort aan arbeidskrachten. Om werknemers te lokken, wilden werkgevers hogere lonen kunnen betalen. Als gevolg van de wensen van werknemers en werkgevers werden vanaf 1963 de loonafspraken van na de oorlog losgelaten en schoten de lonen omhoog. Er kwam ook een vijfdaagse werkweek: mensen hoefden niet meer op zaterdagochtend te werken.
In Nederland nam zo de **welvaart** toe. Dat is een situatie waarin het economisch goed gaat. Nederland veranderde in korte tijd in een **consumptiemaatschappij**: een maatschappij waarin veel mensen luxeproducten kunnen kopen, zoals een koelkast, televisie of auto. Mensen hadden niet alleen meer geld, maar ook meer vrije tijd om te sporten of vakantie te houden.

Gastarbeiders

Al in 1952 daalde de werkloosheid tot bijna nul. Iedereen die werk zocht, had werk. Omdat de economie bleef groeien, ontstond in allerlei sectoren een tekort aan arbeidskrachten, zoals in de mijnen, de scheepsbouw en de textielindustrie. Daarom gaf de Nederlandse regering bedrijven toestemming om **gastarbeiders** te werven, eerst in Italië en Spanje en later ook in Turkije en Marokko. Gastarbeiders zijn arbeidskrachten uit het buitenland die tijdelijk naar Nederland kwamen om hier ongeschoold werk te doen. Bedrijven drongen bij de regering aan op gunstige voorwaarden. Zo wilden zij contracten onbeperkt kunnen verlengen en moesten gastarbeiders hun gezin kunnen laten overkomen. In de jaren 1970 werden de regels rond **migratie** – het verhuizen naar een ander land – strenger: bij terugkeer naar het land van herkomst werd het lastiger om opnieuw een periode in Nederland te komen werken. Veel gastarbeiders besloten toen met hun gezin definitief in Nederland te blijven.

Bron 2 Turkse medewerkers van een bedrijf in Zaandam krijgen in hun pension bezoek van een Nederlandse collega (Bergen, 1966).

Verwerking

6 Vanaf 1963 gingen de lonen snel omhoog.

a Wat was de directe oorzaak van die snelle stijging?

.....

.....

b Noem een gevolg van de snelle stijging van de lonen.

.....

.....

7 **a** Om welke reden haalden bedrijven vanaf de jaren 1950 arbeidskrachten uit het buitenland naar Nederland?

.....

.....

b Wat valt op aan de bedrijfstakken waarin de meeste gastarbeiders werkten?

.....

.....

c (t) Wat past bij welk woord?
Gastarbeiders: *altijddurend* / *tijdelijk* verblijf
Migratie: *altijddurend* / *tijdelijk* verblijf

d Bedrijven wilden gastarbeiders in dienst kunnen houden. Hoe zorgden ze daarvoor? Noem twee maatregelen.

.....

.....

.....

.....

.....

8 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De regering begint met de wederopbouw.
B Duitse legers blazen bruggen op.
C In Nederland stijgen de lonen heel snel.
D Nederland ontvangt economische steun van de VS.
E Zes Europese landen richten de EEG op.

.....

Toepassing

9 In 1962 eisten de werkgevers en de vakbonden dat de lonen omhoog gingen.

a Met welk argument zouden werkgevers die eis onderbouwen?

.....

.....

.....

b Met welk argument zouden vakbonden die eis onderbouwen?

.....

.....

.....

10 Gebruik bron 3.

a De regering stond toe dat al in 1950 de lonen in de mijnen iets omhoog gingen. Bedenk waarom en gebruik in je antwoord het begrip ‘wederopbouw’.

.....

.....

.....

.....

b Noem, naast een hoger loon, nog twee zaken die arbeiders moesten aantrekken. Leg telkens uit waarom die zaken in 1950 aantrekkelijk waren.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Rond 1950 liet de directie van de Nederlandse kolenmijnen een affiche maken om arbeiders te werven. Op dat affiche stond het volgende.

Hier is UW KANS. Voor flinke jongemannen ligt een mooie toekomst in de Mijnstreek. Zij die door interessante, echt mannelijke arbeid een goed bestaan willen verkrijgen, kunnen daar vooruitkomen! Werken in het mijnbedrijf betekent: een hoog loon, vroeg pensioen, veel vrije dagen, behoorlijke huisvesting.

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de Nederlandse economie vanaf de jaren 1970 veranderde.

Begin jaren 1970 was er een wereldwijde dip in de economische groei. De Nederlandse industrie kreeg het moeilijk. Winkels, horeca, banken en andere bedrijven die diensten leveren, werden steeds belangrijker.

Een einde aan de groei

In de jaren 1970 kwam er een einde aan de economische groei en de steeds stijgende welvaart. Daarvoor waren twee oorzaken.

- In 1973 kreeg de wereld te maken met stijgende olieprijzen, waardoor het produceren en vervoeren van goederen duurder werd.
- Doordat de lonen veel hoger lagen, stegen ook de prijzen van producten. Dat was ongunstig voor de export.

De kosten verminderen

Vooral in de jaren 1980 raakten veel mensen hun baan kwijt. Om de productie weer winstgevend te maken, moesten de loonkosten naar beneden. Dat gebeurde in de jaren 1980 op drie manieren.

- Vakbonden, werkgevers en de regering zochten weer samen naar een oplossing. De vakbonden stemden in met loonsverlagingen, terwijl werkgevers instemden met een kortere werkweek.
- Bedrijven investeerden in **automatisering**. Daarbij wordt het werk niet door mensen gedaan, maar door machines of computers. Een bedrijf heeft dan minder arbeidskrachten nodig en kan sneller en goedkoper produceren.
- Bedrijven besloten hun fabrieken te verplaatsen naar landen waar de lonen veel lager waren dan in Nederland, zoals in Azië of Afrika. Dit is een voorbeeld van **globalisering**. Dat betekent dat landen over de hele wereld steeds meer met elkaar te maken hebben.

Groei in de jaren 1990

Als gevolg van loonverlaging, automatisering en het verplaatsen van de productie maakten bedrijven weer winst. In de jaren 1990 groeide de economie hard en steeg de welvaart verder.
Nederlandse bedrijven profiteerden in deze tijd ook van de toegenomen samenwerking tussen Europese landen. In 1993 werd de EEG vervangen door de **Europese Unie (EU)**. Daarin werken bijna alle Europese landen samen op allerlei gebieden, zoals economie, migratie, milieu en criminaliteit. Bedrijven kunnen zonder hindernissen zaken doen in een ander land. Omdat EU-burgers overal in de Europese Unie mogen wonen en werken, werven bedrijven personeel in de hele EU. In 2002 kreeg een groot aantal EU-landen een gemeenschappelijke munt (de euro). Zo werd de handel tussen die landen nog makkelijker.
In onze tijd is de industrie niet langer het belangrijkste onderdeel van de Nederlandse economie. Robots of mensen in Azië doen het industriewerk, terwijl de meeste Nederlanders in de dienstensector werken. Dat zijn bedrijven die geen goederen produceren, maar diensten leveren, zoals de zorg, winkels, horeca, het bankwezen en ICT-bedrijven.

Bron 4 In februari 1977 organiseerde vakbond FNV grote stakingen en demonstraties.

Verwerking

11 Gebruik leertekst A, B en C.

a (t) Over welke tijd gaat elke tekst? Vul de juiste jaartallen in.

Leertekst A	– 1960
Leertekst B	– 1975
Leertekst C	– nu

b (t) In tekst C kun je twee perioden onderscheiden. Vul de juiste jaartallen aan.

Na ..... groeide de economie minder hard.

In de jaren ..... groeide de economie weer snel.

12 In de jaren 1980 probeerden bedrijven de loonkosten te verminderen.
Hoe deden ze dat?
Zet onder elke beschrijving het juiste begrip.
Kies uit: *automatisering* • *globalisering* • *loonsverlaging*.

– Er zijn minder werknemers nodig:

.....

– Fabriek verplaatsen naar land met lage lonen:

.....

– Werknemers ontvangen minder loon:

.....

13 Gebruik ook leertekst A.

a Noem twee verschillen tussen de EEG en de EU.

.....

.....

.....

.....

b Leg uit dat de invoering van de euro het handelen binnen Europa makkelijker maakte.

.....

.....

.....

.....

Toepassing

14 **a** In de jaren 1980 verloren juist veel voormalige gastarbeiders hun werk. Wat is daarvoor een verklaring?

.....

.....

.....

.....

b Na 1993 namen bedrijven geen arbeidskrachten in dienst uit Turkije of Marokko, maar wel arbeidskrachten uit Bulgarije of Polen. Bedenk daarvoor een reden.

.....

.....

.....

.....

15 **a** Maak de zinnen kloppend.
Lage lonen zijn *nadelig* / *voordelig* voor de export, want daardoor zijn de prijzen *hoger* / *lager* en kan een bedrijf *beter* / *minder goed* concurreren met het buitenland. Het aantal banen *daalt* / *groeit* dan, omdat bedrijven meer gaan produceren.

b Gebruik bron 4. Om welke reden gingen deze mensen demonsteren en staken?

.....

.....

.....

.....

c (t) In de jaren 1980 maakten de vakbonden toch afspraken met werkgevers en de regering over de lonen. Bedenk waarom de vakbonden toch die afspraken maakten. *Doe het zo:*
Vakbonden, werkgevers en de regering spraken af

.....

.....

De vakbonden maakten die afspraak, omdat .....

.....

.....

d Zijn de overheidsmaatregelen in de jaren 1980 te vergelijken met die tussen 1945 en 1963? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Milieuproblemen

VERRIJKING

Duizenden jaren lang gooiden mensen hun afval in de natuur. Ook hakten zij bossen om voor brandhout of om ruimte te maken voor akkers. Sinds de industrialisatie – vanaf 1800 – is de vervuiling van het water, de lucht en de natuur sterk toegenomen. Sinds kort weten mensen dat deze vervuiling het voortbestaan van de aarde bedreigt.

A Het milieu onder druk

Leerdoel

- Je kunt uitleggen welke gevolgen industrialisatie had voor de natuur, het klimaat en de leefomgeving van mensen.

Al vóór de komst van de industrie vervuilden mensen het milieu door hun manier van werken in de nijverheid en de landbouw. Maar door de industrialisatie nam die vervuiling sterk toe en verdween veel natuur.

Invloed op de natuur

Vanaf de late middeleeuwen is de Nederlandse natuur sterk door de mens beïnvloed. Doordat er meer mensen kwamen en er meer voedsel nodig was, namen mensen steeds meer land in gebruik. Bossen en moerasgebied veranderden in landbouwgrond. Dijken moesten een einde maken aan overstromingen.

Aantasting van het milieu

Tot aan de industrialisatie was de invloed van de mens op het **milieu** beperkt. Het milieu is de leefomgeving van de mens, zoals het water, de lucht en de grond. Maar na de komst van grote fabrieken rond 1800 werd het milieu op grote schaal aangetast.

Ten eerste veroorzaakte de industrialisatie milieuvervuiling. De industrie en het verkeer vervuilden de lucht met fijnstof. Fabrieken loosden afval in sloten, rivieren en in zee. Boeren vervuilden de bodem met kunstmest en landbouwgif.
Ten tweede groeide door de industrialisatie de wereldbevolking heel hard, van circa 1 miljard in 1800 naar bijna 8 miljard in 2020. Daardoor was er meer voedsel nodig en produceerden fabrieken meer spullen. Ook in Nederland maakte veel natuur plaats voor landbouwgrond, huizen, bedrijven en wegen.
Ten derde nam na 1950 de welvaart in Nederland en andere westerse landen snel toe. Mensen konden meer spullen kopen. Daardoor nam de productie toe en waren heel veel grondstoffen nodig. Later nam ook de welvaart in landen in Azië en Zuid-Amerika toe. Daardoor worden nu zoveel grondstoffen gebruikt, dat sommige 'op' dreigen te raken.
Ten vierde stoten mensen sinds de industrialisatie veel meer broeikasgassen uit. Die komen vrij bij de verbranding van steenkool of benzine. Tegenwoordig weten we dat het daardoor steeds warmer wordt op aarde. Deze **klimaatverandering** heeft grote gevolgen voor planten en dieren – en ook voor onze eigen leefomgeving.

Bron 1 In 1980 bleek dat een woonwijk in Lekkerkerk (Zuid-Holland) gebouwd was op zwaar vervuilde grond. Er lagen vaten met chemisch afval begraven.

Verwerking

1 (t) Welke omschrijving hoort bij natuur en welke bij milieu?
Deel van de aarde dat nauwelijks door mensen is beïnvloed: .....

De leefomgeving van de mens zoals de lucht die we inademen: .....

2 **a** Noem twee voorbeelden van natuur die vóór 1800 verdween door toedoen van de mens.

.....

.....

.....

b Na 1800 werd de natuur op grotere schaal aangetast. Noem hiervoor vier oorzaken. Vat elke oorzaak samen in één zin.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3 **a** Wat zorgt voor de uitstoot van broeikasgassen? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Een boer wekt energie op met zonnepanelen.
- ☐ B Een fabriek gebruikt een stoommachine.
- ☐ C Een gezin rijdt met de auto naar oma.
- ☐ D Een student reist met een zeilboot.
- ☐ E Jij fietst naar de winkel in de stad.

b Wat is een gevolg van de uitstoot van broeikasgassen?

.....

.....

Toepassing

4 Gebruik bron 1 en bron 2.

a Welke overeenkomst is er tussen deze twee bronnen?

.....

.....

.....

b Al eeuwenlang woonden er mensen in het dal van de Maas, maar een 'moordende mist' was vóór 1900 nooit voorgekomen. Geef daarvoor een verklaring.

.....

.....

.....

.....

c Wat denk je: zou zoiets als in bron 2 tegenwoordig nog in Nederland kunnen gebeuren?

.....

.....

.....

.....

Bron 2 Begin december 1930 hing in het dal van de Maas bij Luik (België) een aantal dagen een dichte mist vanwege het koude en windstille weer. Deze 'moordende mist' veroorzaakte zulke ernstige ademhalingsklachten dat in een aantal dagen 64 mensen stierven. Op 9 december schreef de krant *Het Volk* het volgende.

Er kwamen inderdaad slechts sterfgevallen voor in het industriegebied van de Maasvallei, van Engis tot Ougrée. Te Hoei, in het niet-industriële gebied, waar de mist ook zeer dicht was, zijn geen doden te betreuren. Hoewel ze nog niet tot conclusies komt, schijnt [de inspectie] aan te nemen dat de fabrieksdampen [uit chemische industrie] een belangrijke rol hebben gespeeld.

5 Gebruik bron 4 op de volgende pagina.
In de leertekst staan vier oorzaken voor aantasting van het milieu door de mens.
Bij welke oorzaak past bron 4? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Bescherming van natuur en milieu

Leerdoel

- Je kunt het ontstaan van milieuorganisaties beschrijven.

Lange tijd maakten mensen zich niet druk over milieuvervuiling. Ze wisten ook niet dat allerlei chemische stoffen mensen ziek kunnen maken en dat de uitstoot van broeikassen zorgt voor klimaatverandering.

Natuurbescherming

Door de industriële revolutie kwam de natuur op sommige plekken in de verdrukking. Rivieren raakten vervuild, bergen werden afgegraven vanwege de grondstoffen en kleine stadjes veranderden in vieze steden. Sommige burgers vonden dat afschuwelijk en verlangden naar schone natuur.
Rond 1900 kwamen burgers in actie om de natuur te beschermen. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen de gemeente Amsterdam voorstelde om het Naardermeer te dempen met stadsafval. Een kleine groep natuurliefhebbers kwam daartegen in verzet. Dat leidde tot de oprichting van Natuurmonumenten, de eerste Nederlandse natuurbeschermingsorganisatie. Het Naardermeer werd het eerste beschermde natuurgebied van Nederland.

Grenzen aan de groei

In de jaren 1960 kwam er ook vanuit de wetenschap steeds meer aandacht voor milieuvervuiling. Wetenschappers ontdekten toen de nadelige gevolgen van sommige chemische stoffen, zoals een veelgebruikt landbouwgif. Dat gif doodde niet alleen schadelijke insecten, maar verzwakte ook andere soorten. Ook waarschuwden artsen bijvoorbeeld voor ongezonde luchtvervuiling rond industriegebieden.
In 1972 verscheen een rapport van de Club van Rome. Deze groep bestond uit geleerden, politici en eigenaren van grote bedrijven die milieuvervuiling onder de aandacht wilden brengen. Ze waarschuwden dat er een einde aan de economische groei zou kunnen komen, omdat natuurlijke hulpbronnen op zouden raken, zoals aardolie, hardhout en vis. Bovendien zou door de groeiende productie het milieu zo sterk vervuild raken dat grote delen van de aarde onleefbaar zouden worden.

Opkomen voor het milieu

In de jaren 1960 richtten burgers in Nederland allerlei lokale actiegroepen op die streden tegen vervuiling en voor bescherming van de natuur. Er ontstonden ook landelijke organisaties, zoals Milieudefensie. Deze milieuorganisatie voert actie om het milieu te beschermen en burgers en de overheid ervan te overtuigen dat maatregelen nodig zijn. Ook in andere landen werden milieuorganisaties opgericht, zoals Greenpeace, dat wereldwijd actief is. Actievoerders van Greenpeace trokken met hun spectaculaire acties veel aandacht. Zo voeren de oprichters in 1971 op een oude schippersboot naar Alaska en protesteerden ze daar tegen atoomproeven. Het besef groeide dat milieuvervuiling een wereldwijd probleem is dat alle landen samen moeten oplossen.

Bron 3 Een actievoerder protesteert tegen de aanleg van een snelweg door landgoed Amelisweerd bij Utrecht. (Foto uit 1982.)

Bron 4 Een actie van Greenpeace in september 2004 tegen overbevissing. Dat betekent dat de mens zoveel vis uit zee haalt dat de visstand zich niet kan herstellen. Hier zie je de bijvangst van twee uur vissen met een sleepnet: 11.000 dode krabben, zeesterren en ondermaatse vissen.

Verwerking

6 **a** (t) Maak de juiste combinaties.

A Een bosgebied opkopen om het te behouden ◯ ◯ 1 Milieu-organisatie

B Protesteren tegen luchtvervuiling in een stad ◯ ◯ 2 Natuur-beschermings-organisatie

b Wat willen milieuorganisaties bereiken?

.....

.....

.....

.....

.....

7 Tot in de jaren 1960 loosden bedrijven giftige afvalstoffen in rivieren of begroeven ze deze.

a Om welke reden zagen mensen dit lange tijd niet als een probleem?

.....

.....

.....

.....

b Om welke reden veranderde deze houding in de jaren 1960?

.....

.....

.....

.....

c Met welk nieuw inzicht kwam de Club van Rome?

◯ A De economie kan niet blijven groeien; er zit een grens aan.

◯ B Gifstoffen verzwakken de planten en dieren op aarde.

◯ C Milieuorganisaties moeten opkomen voor het milieu.

◯ D Rond industriegebieden is ernstige luchtvervuiling.

Toepassing

8 Gebruik bron 3.
Is de organisatie van de actievoerders een natuurbeschermingsorganisatie, een milieuorganisatie of beide? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

9 Gebruik bron 4.

a Wat wil Greenpeace bereiken met deze actie? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

b Leg uit dat overbevissing alleen opgelost kan worden als landen samen afspraken maken.

.....

.....

.....

.....

c Stel dat afgesproken wordt dat er minder gevist mag worden. Wat is een negatief gevolg op korte termijn voor de visindustrie?

.....

.....

.....

d Wat is een positief gevolg op de lange termijn voor de visindustrie?

.....

.....

.....

De reactie van de politiek

Leerdoel

- Je kunt uitleggen wat politici hebben gedaan om milieuproblemen op te lossen.

Het rapport van de Club van Rome zorgde bij veel mensen voor grote bezorgdheid. Ook de Nederlandse overheid kreeg meer aandacht voor het milieu.

Milieumaatregelen

Vanaf de jaren 1960 werd ook in de politiek gesproken over milieuvervuiling. Rond 1970 stelde de Nederlandse overheid voor het eerst een **milieubeleid** op. Dat betekent dat de overheid vastlegt wat ze wil bereiken op het gebied van milieu en welke maatregelen daarvoor nodig zijn. Fabrieken mochten bijvoorbeeld niet zomaar afval lozen in het water of vervuilde lucht uitstoten. Het recht op een gezonde leefomgeving werd in 1983 als grondrecht vastgelegd in de Nederlandse grondwet. Tegelijkertijd kwam het milieubeleid in de jaren 1980 door de economische crisis onder druk te staan. De regering wilde eerst de werkloosheid oplossen. Dat betekende dat de economie moest groeien, ook al zorgde die groei voor meer milieuvervuiling.

Wereldwijde afspraken

Pas na 1990 kwam er meer aandacht voor klimaatverandering, onder meer door de film *An inconvenient truth* ('Een ongemakkelijke waarheid'). Het werd duidelijk dat de leefomgeving van mensen wereldwijd verslechtert. Doordat de aarde opwarmt, stijgt bijvoorbeeld de zeespiegel en dreigen laaggelegen gebieden (zoals Nederland) te overstromen.

Bron 5 Actievoerders protesteren bij Schiphol tegen de uitstoot van broeikasgassen en fijnstof door vliegtuigen.

In 1997 maakten landen voor het eerst afspraken om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen. In het Akkoord van Parijs uit 2015 spraken bijna 200 landen af dat de aarde niet meer dan 2 °C mag opwarmen. Om dit te bereiken spraken de EU-landen af dat zij in 2030 40% minder broeikasgas zullen uitstoten en in 2050 vrijwel niets meer.

Duurzaamheid

Door ondertekening van het Akkoord van Parijs hebben landen, ook Nederland, beloofd om verstandig gebruik te maken van de natuur en om daarbij rekening te houden met de toekomst. Wie bijvoorbeeld bomen kapt, moet ook weer nieuwe bomen planten. Dit verstandige gebruik van de natuur heet **duurzaamheid**. Daarbij passen ook minder grondstoffen gebruiken, minder afval produceren en meer hergebruiken (recyclen). Dat betekent dat bedrijven op een andere manier moeten gaan produceren. Ook het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen is duurzaam. Daarom stimuleert de Nederlandse regering 'schone energie', zoals energie van windmolens en zonnepanelen.

Er is ook kritiek op deze duurzame ontwikkeling.

Ten eerste is niet iedereen ervan overtuigd dat klimaatverandering wordt veroorzaakt door de mens. Strenge maatregelen zouden daarom helemaal niet nodig zijn. Een tweede probleem zijn de kosten. De vraag is wie al die maatregelen moet betalen. Ten derde zijn sommige bedrijven en burgers bang dat zulke maatregelen slecht zijn voor de economie. Ten slotte is er de angst dat andere landen niet meedoen. Dan kunnen die landen goedkoper produceren en helpen de maatregelen van Nederland weinig.

Bron 6 Aantal passagiers van de luchthaven Schiphol.

Jaar	Aantal passagiers
1920	440
1938	Ongeveer 100.000
1960	Ongeveer 1,4 miljoen
1979	Ongeveer 10 miljoen
2000	Ongeveer 39 miljoen
2019	Ongeveer 72 miljoen

Verwerking

10 **a** Onderstreep in de leertekst welk grondrecht Nederlanders in 1983 kregen.

b (t) Wat is een grondrecht?

- ◯ A Alle wetten en rechten samen.
- ◯ B Een basisrecht dat iedereen heeft.
- ◯ C Een onderdeel van het milieubeleid.
- ◯ D Een wet die is goedgekeurd.

11 **a** Gebruik zo nodig leertekst B. De snelle groei van de welvaart na 1950 zorgde voor steeds meer milieuvervuiling. Leg dat uit.

.....

.....

.....

.....

.....

b Leg uit dat het milieubeleid in de jaren 1980 onder druk kwam door de economische crisis.

.....

.....

.....

c Noem een verschil tussen het milieubeleid in de jaren 1960 en het milieubeleid vanaf 2000.

.....

.....

.....

.....

.....

12 **a** Wat werd afgesproken in het Akkoord van Parijs?

.....

.....

b Wat spraken de EU-landen af om dat doel te bereiken?

.....

.....

.....

c Wat past bij een duurzaam beleid?

– Alleen economische groei stimuleren: *wel* / *niet*
– Energie uit een kolencentrale halen: *wel* / *niet*
– Grondstoffen opnieuw gebruiken: *wel* / *niet*
– Zorgen voor minder afval: *wel* / *niet*

d Wat zou er in jouw dagelijks leven moeten veranderen om de doelen van de EU te bereiken?

.....

.....

.....

.....

Toepassing

13 Gebruik bron 5 en 6.

a Wat waren de gevolgen van de groei van Schiphol?

A De werkgelegenheid op Schiphol nam *af* / *toe*.
B Er kwam *meer* / *minder* infrastructuur rond Schiphol.
C De hoeveelheid natuur rond Schiphol nam *af* / *toe*.
D De uitstoot van broeikasgassen nam *af* / *toe*.
E De milieuvervuiling voor omwonenden nam *af* / *toe*.

b Leg je antwoorden bij vraag a uit.

A .....

.....

B .....

.....

C .....

.....

D .....

.....

E .....

.....

c Schiphol wil in 2025 graag 80 miljoen passagiers vervoeren. Wat vind je van dat plan? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Onderzoek doen

HISTORISCH DENKEN

Bij ieder examen geschiedenis moet je bronnen beoordelen. Je moet bijvoorbeeld bronnen kunnen beoordelen op hun bruikbaarheid en betrouwbaarheid. In deze paragraaf oefen je daarmee. De bronnen gaan over de voor- en nadelen van de komst van de auto.

Leerdoelen

- Je kunt een beschrijvende, verklarende en waarderende onderzoeksvraag herkennen.
- Je kunt beoordelen en uitleggen of een bron bruikbaar en betrouwbaar is voor een bepaald onderzoek.

Bron 1 Auto in Groningen met als kenteken het nummer 1. Het kenteken werd in 1898 verplicht gesteld. Rond 1900 waren er 200 auto's in Nederland.

Bron 2 Met de auto op vakantie. (Foto uit de jaren 1960.)

Bron 3 Een boze burger maakte deze poster in 1970.

Bron 4 Het knooppunt Ridderkerk in 2015. Bij dit verkeersknooppunt ligt het grootste aantal rijstroken van Nederland naast elkaar: zeventien rijstroken. Hier kunnen auto's meestal goed doorrijden, maar op andere plaatsen staan nog steeds veel files.

Bron 5 Een auto wordt met een takelwagen uit het water gehesen bij de Transvaalkade in Amsterdam (1967). Om het aantal ongelukken en verkeersdoden te verminderen, kwamen er in de jaren 1970 meer regels. Zo werd in 1975 de autogordel verplicht. De eerste Nederlandse wet over alcoholgebruik in het verkeer ging in op 1 november 1974. Bij controles rond 1980 bleek dat 12% van de bestuurders te veel had gedronken. Tegenwoordig is dat nog maar 2,4%.

Bron 6 Aantal verkeerdoden in Nederland tussen 1950 en 2019. De cijfers zijn verzameld door SWOV, een instelling voor wetenschappelijk onderzoek naar verkeersveiligheid.

Jaartal	Verkeersdoden
1950	1.000
1960	2.000
1970	3.100
1980	2.000
1990	1.400
2000	1.153
2019	661

Bron 7 Aantal personenauto's in Nederland tussen 1900 en 2019. De cijfers zijn verzameld door het CBS, een organisatie die voor de overheid allerlei informatie verzamelt over de Nederlandse samenleving.

Jaartal	Personenauto's
1900	200
1920	10.000
1940	100.000
1945	30.000
1950	139.000
1960	522.000
1970	2.406.000
1980	4.240.000
2000	6.343.000
2019	8.530.584

Uitleg Onderzoek doen

1 Een onderzoeksvraag

Een onderzoek naar het verleden begint altijd met een vraag. In een goede **onderzoeksvraag** (of historische vraag) staan de drie w's, zodat je precies weet wat je gaat onderzoeken. De drie w's zijn:

- wanneer: welke periode in de tijd onderzoek je;
- waar: welke plaats of welk land onderzoek je;
- wat en/of wie: welke gebeurtenis, ontwikkeling, persoon of groep onderzoek je?

2 Soorten onderzoeksvragen

- Een **beschrijvende vraag**: je wilt een beeld krijgen van iets uit het verleden en onderzoekt wat er precies gebeurde. Bijvoorbeeld: hoe leefden in Nederland de armen in de 19e eeuw?
- Een **verklarende vraag**: je vraagt naar oorzaken van iets uit het verleden en onderzoekt waarom iets gebeurde. Bijvoorbeeld: waarom was er in de 19e eeuw zoveel armoede in Nederland?
- Een **waarderende vraag**: je gaat iets uit het verleden beoordelen. Bijvoorbeeld: deed de regering genoeg om de armoede in Nederland in de 19e eeuw aan te pakken?

3 Bruikbaarheid

Bronnen zijn **bruikbaar** als ze je helpen om antwoord te geven op jouw onderzoeksvraag. Soms geeft een bron informatie over een deel van je onderzoeksonderwerp. Een bron is bruikbaar als ze informatie geeft over:

- het juiste onderwerp (wie en/of wat);
- de juiste tijd (wanneer);
- de juiste plaats (waar).

4 Betrouwbaarheid

Je hebt alleen iets aan informatie die klopt. Daarom beoordeel je ook of een bron **betrouwbaar** is. Je let dan op het volgende:

- Wanneer is de bron gemaakt? Denk aan: is de bron tijdens of kort na de gebeurtenis gemaakt of pas veel later?
- Door wie is de bron gemaakt? Denk aan: wat weet je over nationaliteit, sekse en beroep van de maker? Was de maker een ooggetuige of niet?
- Met welk doel is de bron gemaakt? Denk aan: moet de bron een bepaalde boodschap overbrengen of niet? Bevat de bron vooral feiten of vooral meningen?

Opdrachten

1 Gebruik uitleg 1.
Stel, je hebt als onderzoeksvraag: 'Waarom groeide het aantal auto's in Nederland vanaf 1960 sterk?'
Waar vind je in die vraag de drie w's? Vul het schema in.

Drie w's	Woorden die bij deze w horen:
Wie of wat	
Wanneer	
Waar	

2 Gebruik uitleg 2 'Soorten onderzoeksvragen'. Hieronder staan drie onderzoeksvragen. Geef telkens aan om wat voor soort onderzoeksvraag het gaat. Kies uit: *beschrijvende* • *verklarende* • *waarderende*.

1 Wat zijn voor Nederlanders voordelen en nadelen van de opkomst van de auto vanaf 1950?
2 Waarom groeide het aantal auto's in Nederland vanaf 1960 sterk?
3 Is de groei van het aantal auto's in Nederland vanaf 1950 goed of slecht?

– Vraag 1 is een ..... vraag.

– Vraag 2 is een ..... vraag.

– Vraag 3 is een ..... vraag.

3 Gebruik uitleg 3 en alle bronnen.
Stel, je hebt onderzoeksvraag 1 (zie vraag 2).
Welke bron is helemaal niet bruikbaar voor je onderzoek? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

4 Gebruik uitleg 4 en bron 7.
Stel, je hebt onderzoeksvraag 2 (zie vraag 2).

a Toon met informatie uit bron 7 aan dat het aantal auto's vanaf 1960 sterk groeide.

b Is bron 7 een betrouwbare bron voor dit onderzoek? Leg je antwoord uit.

c Beantwoord de onderzoeksvraag met je kennis uit dit hoofdstuk.

5 Gebruik bron 3.
Stel, je weet niet zeker of auto's luchtvervuiling veroorzaken. Je vindt bron 3.
Beoordeel de betrouwbaarheid van bron 3. Maak de zinnen kloppend.
De bron is gemaakt door een *deskundige / onbekende burger*. De bron is *ruim 50 jaar oud / kort geleden gemaakt*. De bron heeft als doel *een mening over te brengen / wetenschappelijke informatie te verspreiden*. Bron 3 geeft dus *wel / geen* betrouwbare informatie over luchtvervuiling door auto's.

6 Stel, je hebt onderzoeksvraag 1 (zie vraag 2).

a Gebruik bron 2. Welk voordeel van de auto laat de bron zien?

b Bedenk twee andere voordelen van de auto voor het dagelijks leven van mensen.

c Gebruik bron 3. Laat deze bron een voordeel of een nadeel zien? Leg je antwoord uit.

d Gebruik bron 4. Leg uit dat deze bron een voordeel en een nadeel van de opkomst van de auto laat zien.

Voordeel: .....

Nadeel: .....

e Gebruik bron 5 en 6. Laten deze bronnen een voordeel of een nadeel zien? Leg je antwoord uit.

f Gebruik bron 5 t/m 7. Noem twee redenen waardoor het aantal ongelukken in de jaren 1970 tot recordhoogte steeg.

7 (t) Gebruik alle bruikbare en betrouwbare bronnen.
Stel, je hebt onderzoeksvraag 3 (zie vraag 2).
Geef antwoord op die vraag. Onderbouw je antwoord met twee argumenten en gebruik signaalwoorden in je antwoord.

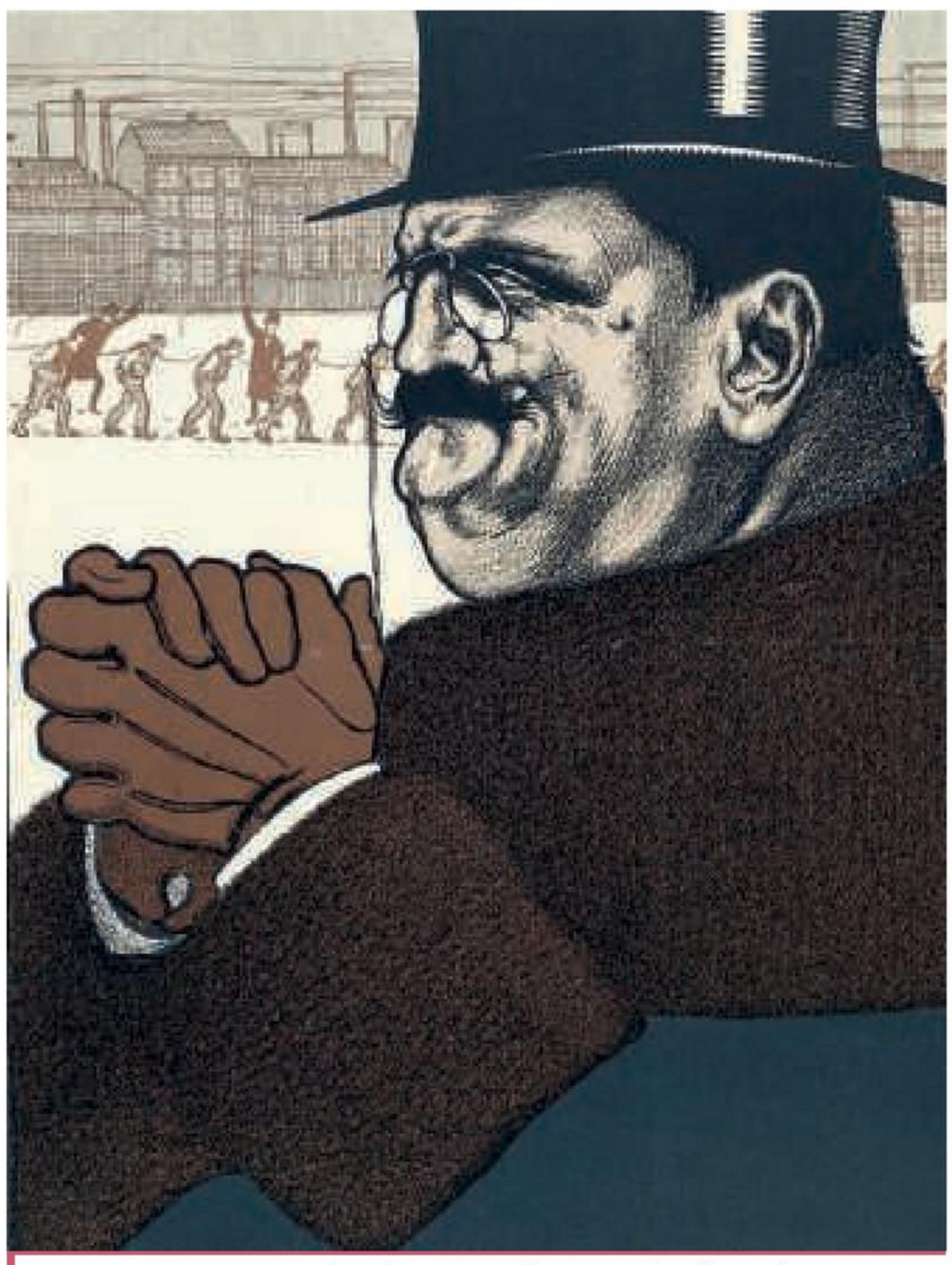
§6 Oefenen met spotprenten

TOEPASSEN

In ieder examen geschiedenis komen spotprenten voor. Het is dan ook belangrijk dat je weet hoe je een spotprent moet bekijken. Dat ga je in deze paragraaf oefenen.

Bron 1 ‘Twee soorten nachtarbeid in Limburg’. Deze tekening van Albert Hahn stond in een tijdschrift dat opkwam voor arbeiders (1906).

Bron 2 Nog een tekening van Albert Hahn (1905). De fabrikant lacht: ‘Zo gaat het goed!’

Opdrachten

1 Gebruik bron 1. Vul telkens de zinnen aan.

STAP 1 Lezen

Lees het bronbijschrift. Wanneer en door wie is de prent gemaakt? Wat lees je over de maker van de prent, bijvoorbeeld: nationaliteit, leeftijd, geslacht of politieke partij?

De prent is gemaakt in het jaar .....

De prent is gemaakt door .....

Over hem weet je ook dat .....

.....

.....

STAP 2 Kijken

Wat zie je? Wat doen de mensen of figuren? Welke kleren dragen ze? Welke spullen hebben ze bij zich? Staat er tekst in de prent? Zeggen de personen iets tegen elkaar?

Op de bovenste helft zie je .....

.....

Op de onderste helft zie je .....

.....

Onder de tekening staat: .....

.....

STAP 3 Koppelen

Waar gaat de prent over? Aan welke gebeurtenis of ontwikkeling kun je deze koppelen? Wat weet je daarover?

De prent gaat over .....

.....

Toen waren twee groepen belangrijk: .....

.....

STAP 4 Begrijpen

Wat wordt bespot? Wat wordt negatief, wat positief getoond? Zie je een overdrijving of een tegenstelling? Wie of welke groep wordt belachelijk gemaakt?

In de bron zie je een tegenstelling, namelijk: .....

.....

.....

.....

.....

STAP 5 Boodschap

Wat wil de tekenaar met deze spotprent zeggen? Gebruik al je antwoorden bij de vorige stappen.

De tekenaar wil met de prent zeggen dat .....

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 2. Vul de zinnen telkens aan.

STAP 1 Lezen

In het bronbijschrift staat dat de bron is gemaakt in het jaar ..... door de tekenaar .....

STAP 2 Kijken

Op de achtergrond zie je .....

.....

.....

.....

Op de voorgrond zie je .....

.....

.....

In het bronbijschrift staat dat de fabrikant zegt:

.....

STAP 3 Koppelen

De prent gaat over *arbeiders en fabrikanten* / *de Arbeidswet* / *kinderarbeid* in de *19e* / *20e* / *21e* eeuw.

STAP 4 Begrijpen

Arbeiders werden *wel* / *niet* echt met zwepen geslagen. Dit is dus een *overdrijving* / *tegenstelling*. De fabrikant is *negatief* / *positief* afgebeeld. Hij is *geschokt door* / *tevreden met* de behandeling van de arbeiders.

STAP 5 Boodschap

De tekenaar vindt dat .....

.....

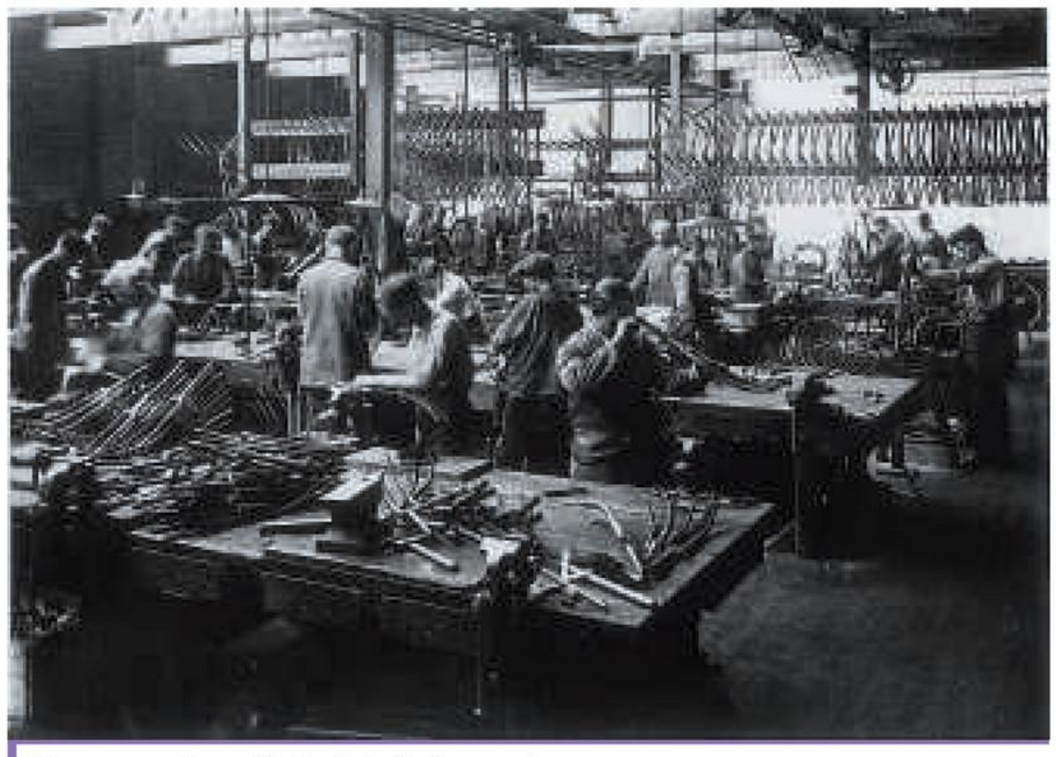
.....

§7 Examenopdrachten

EXAMENTRAINER

Bron 1 De stad Enschede (in Twente) rond 1925.

Bron 2 Een fietsfabriek rond 1900.

Bron 3 Spotprent over de arbeidsomstandigheden, gemaakt in 1910. De titel is 'Dilemma', wat 'moeilijke keuze' betekent. Onder de prent staat: 'Hij zou misschien nog leven, als hij niet zo hard had moeten werken. Maar als hij niet zo hard had gewerkt, had hij niet kunnen leven.'

Deze trainer bestaat uit 13 vragen over de basisparagrafen en 2 vragen over de verrijkingsparagraaf. Hiervoor kun je maximaal 28 punten halen, waarvan 3 punten voor de verrijking. Vóór elk vraagnummer staat hoeveel punten een goed antwoord oplevert.

Gebruik bron 1.

2p **1** Bron 1 laat een aantal kenmerken van de industriële samenleving zien.
➔ Noem drie kenmerken van de industriële samenleving die je in bron 1 ziet.

2p **2** Hieronder staan vier uitspraken over de industriële revolutie in Nederland:
1 Vanaf 1830 vormden Nederland, België en Luxemburg één land.
2 Het huidige België was al eerder geïndustrialiseerd dan het huidige Nederland.
3 De industrialisatie kwam het eerst op gang in de chemie en de olieraffinage.
4 De kolonie Nederlands-Indië was een belangrijk afzetgebied voor Nederlandse fabrieken.

➔ Geef per uitspraak aan of deze juist of onjuist is.
Doe het zo:
Uitspraak 1 is *juist* / *onjuist* (maak een keuze).
(enzovoort tot en met uitspraak 4)

Gebruik bron 2.

2p **3** ➔ Leg met behulp van bron 2 uit wat arbeidsdeling betekent.

Gebruik bron 3.

2p **4** Volgens de tekenaar van de spotprent kon het werk van arbeiders leiden tot een vroege dood.
➔ Noem twee arbeidsomstandigheden uit de 19e eeuw die slecht voor de gezondheid waren.

Gebruik nogmaals bron 3.

2p **5** De tekenaar wilde met deze spotprent een boodschap overbrengen.
➔ Past zijn boodschap bij de socialisten of bij de liberalen? Leg je antwoord uit.

3p **6** Hieronder staan drie omschrijvingen:
1 Een vereniging van werknemers die opkomt voor de belangen van haar leden.
2 Het recht van iedere burger om te stemmen bij verkiezingen.
3 Mensen die hun politieke ideeën baseren op hun geloof.

➔ Geef bij elke omschrijving het juiste begrip. Noteer alleen het nummer en het begrip.

1p **7** Vroeger werd er wekelijks een journaal opgenomen met een filmcamera. De journaals waren te zien in de bioscoop.
➔ Vanaf wanneer waren zulke journaals te zien?
◯ A Vanaf 1830.
◯ B Vanaf 1860.
◯ C Vanaf 1920.
◯ D Vanaf 1950.

Bron 4 In november 1945 werd in Rotterdam een lichtreclame onthuld met de tekst: 'Aan de slag, Rotterdammers weten van aanpakken'. De reclame werd geplaatst in opdracht van het gemeentebestuur.

Bron 5 Een krantenartikel uit 1981.

Bij de jam- en vruchtendrankfabriek De Betuwe in Tiel zullen binnen een half jaar 62 medewerkers ontslagen worden. Daarmee loopt het aantal personeelsleden terug tot 300, terwijl dat er ooit 900 waren. De fabriek wil de productiekosten verlagen om te kunnen blijven concurreren. Van de 62 medewerkers die ontslagen worden, zijn er 45 ouder dan 57 jaar. De overige 17 zijn Marokkaanse gastarbeiders.

Bron 6 Demonstratie tegen luchtvervuiling in Amsterdam op 24 oktober 1970.

2p **8** Hieronder staan vijf gebeurtenissen over vervoer:

1 De eerste stoomtrein rijdt in Nederland, tussen Haarlem en Amsterdam.
2 Er vliegt voor het eerst een vliegtuig van Nederland naar Nederlands-Indië.
3 Goederen kunnen naar Duitsland worden gebracht zonder dat importbelasting geheven wordt.
4 Na de afscheiding van Nederland leggen de Belgen een spoorweg aan naar Duitsland.
5 Veel bruggen en spoorwegen zijn vernietigd tijdens de Tweede Wereldoorlog.

➔ Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

Doe het zo:

Eerst ..., dan ..., daarna ..., vervolgens ... en ten slotte ... (vul nummers in).

2p **9** Een leerling beweert dat het Kinderwetje van Van Houten niet erg belangrijk was.

➔ Geef een argument vóór deze bewering **en** een argument tegen.

Doe het zo:

Vóór: ... (geef argument).

Tegen: ... (geef argument).

Gebruik bron 4.

2p **10** ➔ Welk begrip past goed bij deze bron? Kies uit: *infrastructuur* • *Marshallhulp* • *wederopbouw* • *welvaart*.

Doe het zo:

Het begrip ... (noem het begrip) past goed, want ... (noem de reden).

2p **11** Stel, je hebt de onderzoeksvraag: 'Waren de inwoners van Rotterdam in 1945 bereid om hard te werken?'

➔ Is bron 4 dan wel of niet bruikbaar voor je onderzoek? Leg je antwoord uit.

1p **12** In de jaren 1960 werd Nederland een consumptiemaatschappij.

Hieronder staan vier begrippen:

1 Loonafspraken.
2 Luxegoederen.
3 Verstedelijking.
4 Welvaart.

➔ Welke twee begrippen passen bij een consumptiemaatschappij?

◯ A Begrip 1 en 2.
◯ B Begrip 1 en 3.
◯ C Begrip 1 en 4.
◯ D Begrip 2 en 3.
◯ E Begrip 2 en 4.
◯ F Begrip 3 en 4.

Gebruik bron 5.

2p **13** De bron beschrijft een verandering bij de fabriek De Betuwe.

➔ Leg uit dat deze verandering kenmerkend was voor wat er bij veel bedrijven in de jaren 1980 gebeurde. Gebruik in je antwoord de begrippen 'loonkosten' en 'automatisering'.

Verrijking

Gebruik bron 6.

2p **14** ➔ Verklaar de leus van de demonstranten: 'Wij worden stinkend rijk!'

1p **15** ➔ Leg uit waarom landen moeten samenwerken om klimaatverandering tegen te gaan.

§8 Keuzeopdrachten

PLUSSTOF

Online vind je drie keuzeopdrachten. Sommige opdrachten herhalen de stof uit dit hoofdstuk nog eens. Andere opdrachten dagen uit: je gaat je verdiepen in één onderwerp en presenteert de resultaten van je onderzoek.

Wie is de slimste mens?

Speel met je klas het spel ‘De slimste mens’. Wie weet het meeste over dit hoofdstuk – Nederland als industriële samenleving – en wordt de ‘slimste van de dag’?

- 4 × 10 minuten
- spel
- de hele klas

Een gedicht over ...

‘Deftig en fier op glanzend papier’, dichtte Willem Wilmink bij een foto van zijn opa en oma, beiden textielarbeiders. Kies zelf een foto die de industrialisatie van Nederland laat zien. Wat vertel jij in jouw gedicht over die foto?

- 30 minuten
- creatief
- alleen

Lekker duidelijk, zo’n infographic

De industrialisatie heeft grote gevolgen voor onze leefomgeving. Daarover maak je met een groepje een insta-waardige infographic. Met duidelijke tekeningen, leuke kleurtjes en heldere, korte teksten maak je ingewikkelde informatie in een oogopslag duidelijk. Want een lastig verhaal moet je niet lezen, maar zien!

- 60 minuten
- onderzoek
- 2-3 personen

Ga naar de *Keuzeopdrachten*.

Aantekeningen

Afsluiting

Samenvatten

§1 De industriële revolutie

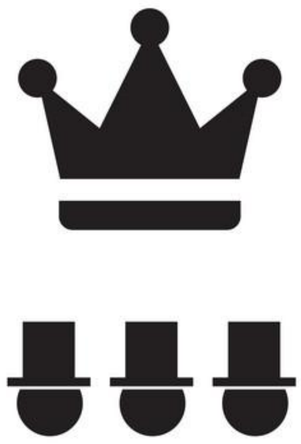

Economie

Rond 1850:

- .....
- .....
- .....
- alleen in Twente:

.....

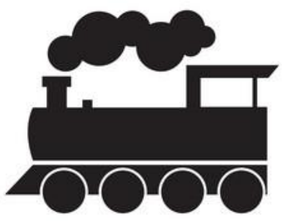
Bestuur

.....

+

.....

.....

.....

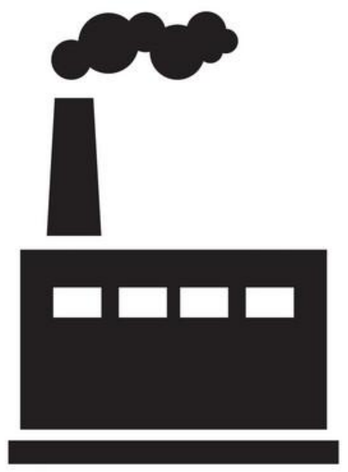
afzetmarkt in

.....

.....

toename vraag

Rond 1860:

.....

.....

§2 Arbeiders eisen meer rechten

Arbeiders eisen:

- .....
- .....
- .....

Arbeiders organiseren zich in:

- .....
- .....

.....

Leidt in 1919 tot: .....

Liberalen willen:

.....

.....

Maar voeren toch wetten in die arbeiders beschermen, zoals:

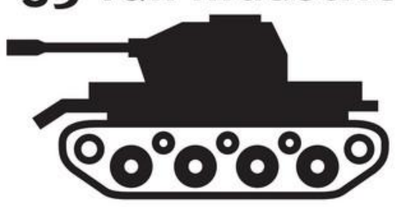
- .....
- .....
- .....

Reden:

.....

.....

§3 Van industrie naar diensten

1940-1945:

.....

.....

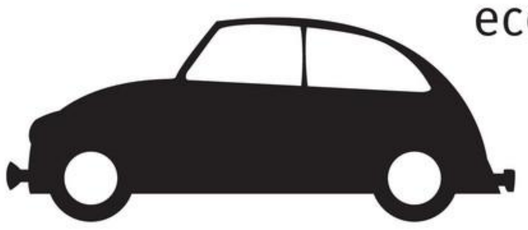
1945-1950:

.....

Gaat snel door:

- .....
- .....

Vanaf 1950:
economische groei

Gevolgen:
tekort .....
Vanaf 1963:

- .....
- .....
- .....

Oplossing: .....

Vanaf 1970:
minder werk in de industrie door:

- .....
- .....

Vanaf 1990:

- .....
- .....
- .....

§4 Milieuproblemen

Het milieu wordt aangetast door:

- .....
- .....
- .....
- .....

Mensen gaan de natuur en het milieu beschermen:

- 1900: .....
  .....
- vanaf jaren 60: .....
- 1972: .....
  .....
  .....
- 1983: .....
  .....
- 2015: .....
  .....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1 Basis

- Ik kan uitleggen waarom België eerder industrialiseerde dan Nederland.
- Ik kan uitleggen wanneer en waardoor de industrialisatie in Nederland op gang kwam.
- Ik kan de arbeidsomstandigheden en woonomstandigheden van ondernemers en arbeiders in de 19e eeuw beschrijven.

§2 Basis

- Ik kan een aantal kenmerken noemen van het moderne Nederland rond 1920.
- Ik kan uitleggen waarom arbeiders weinig macht hadden en hoe zij toch hun positie probeerden te verbeteren.
- Ik kan uitleggen door welke nieuwe wetten de situatie van de arbeiders eind 19e eeuw sterk verbeterde.

§3 Basis

- Ik kan beschrijven hoe de Nederlandse economie zich na 1945 herstelde.
- Ik kan een aantal gevolgen noemen van de economische groei in Nederland vanaf 1950.
- Ik kan beschrijven hoe de Nederlandse economie vanaf 1970 veranderde.

§4 Verrijking

- Ik kan uitleggen welke gevolgen industrialisatie had voor de natuur, het klimaat en de leefomgeving van mensen.
- Ik kan het ontstaan van milieuorganisaties beschrijven.
- Ik kan uitleggen wat politici hebben gedaan om milieuproblemen op te lossen.

§5 Historisch denken

- Ik kan een beschrijvende, verklarende en waarderende onderzoeksvraag herkennen.
- Ik kan beoordelen en uitleggen of een bron bruikbaar en betrouwbaar is voor een bepaald onderzoek.

Jaartallen

Basis

1830	België wordt onafhankelijk
1860	Begin industrialisatie Nederland
1889	Arbeidswet
1919	Algemeen kiesrecht
1945	Begin wederopbouw
1957	EEG opgericht
1963	Einde loonafspraken
1993	EU opgericht
2002	Euro ingevoerd

Verrijking

2015	Akkoord van Parijs

Begrippen

Basis

afzetgebied
Gebied waar een ondernemer producten kan verkopen.

algemeen kiesrecht
Het recht van iedere burger om te stemmen bij verkiezingen.

arbeidsdeling
Een arbeider maakt geen compleet product, maar slechts een onderdeel daarvan.

arbeidsomstandigheden
De omstandigheden waaronder mensen moeten werken, bijvoorbeeld de lengte van een werkdag of de veiligheid van het werk.

automatisering
Werk dat niet door mensen wordt gedaan, maar door machines of computers.

confessionelen
Katholieken en protestanten die hun politieke ideeën baseerden op hun geloof.

Tijdbalk

consumptiemaatschappij
Een maatschappij waarin veel mensen luxeproducten kunnen kopen.

Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Samenwerking van Nederland, België, Luxemburg, Duitsland, Frankrijk en Italië vanaf 1957, waarbij afspraken werden gemaakt om de handel tussen deze landen makkelijker te maken.

Europese Unie (EU)
Europees samenwerkingsverband tussen bijna alle landen in Europa op allerlei gebieden, zoals economie, migratie, milieu en criminaliteit.

gastarbeiders
Arbeidskrachten uit het buitenland die tijdelijk naar Nederland kwamen om hier ongeschoold werk te doen.

globalisering
Landen over de hele wereld hebben steeds meer met elkaar te maken, bijvoorbeeld op politiek-bestuurlijk, economisch en cultureel gebied.

industriële revolutie
De grote verandering in de 18e en 19e eeuw in West-Europa door de komst van fabrieken en machines.

infrastructuur
Wegen, spoorlijnen, waterwegen en andere verbindingen in een gebied.

liberalen
Mensen die vinden dat er zoveel mogelijk vrijheid moet zijn voor burgers en bedrijven.

migratie
Verhuizen naar een ander land.

socialisten
Mensen die vinden dat de overheid regels moet maken om geld en bezit eerlijker te verdelen over alle burgers.

vakbond
Vereniging van werknemers die opkomt voor de belangen van haar leden.

verstedelijking
Het ontstaan van steden op plekken waar eerst platteland was.

wederopbouw
Het herstel van de schade die de Tweede Wereldoorlog had veroorzaakt.

welvaart
Situatie waarin het economisch goed gaat met een land.

Verrijking

duurzaamheid
Verstandig gebruikmaken van de natuur en daarbij rekening houden met de toekomst.

klimaatverandering
De opwarming van de aarde door de uitstoot van broeikasgassen.

milieu
De leefomgeving van de mens, zoals het water, de lucht en de grond.

milieubeleid
Dat wat de overheid wil bereiken op het gebied van milieu en de maatregelen die daarvoor nodig zijn.

Historisch denken

onderzoeksvraag
Vraag die aangeeft wat je precies gaat onderzoeken.

beschrijvende vraag
Vraag naar hoe iets was of gebeurde.

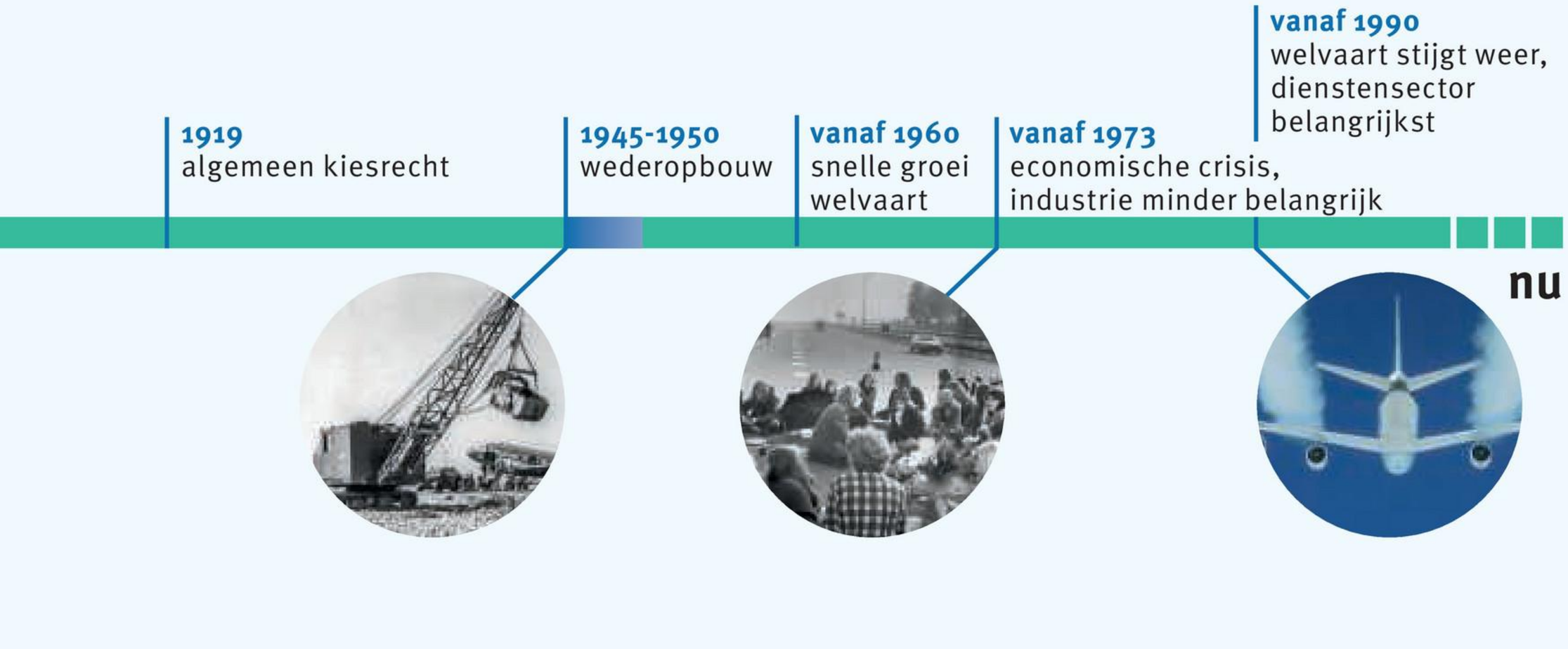
waarderende vraag
Vraag naar een oordeel.

verklarende vraag
Vraag naar de oorzaken van iets.

betrouwbaar (bron)
De informatie in een bron klopt.

bruikbaar (bron)
De bron geeft informatie die je helpt bij je onderzoek.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

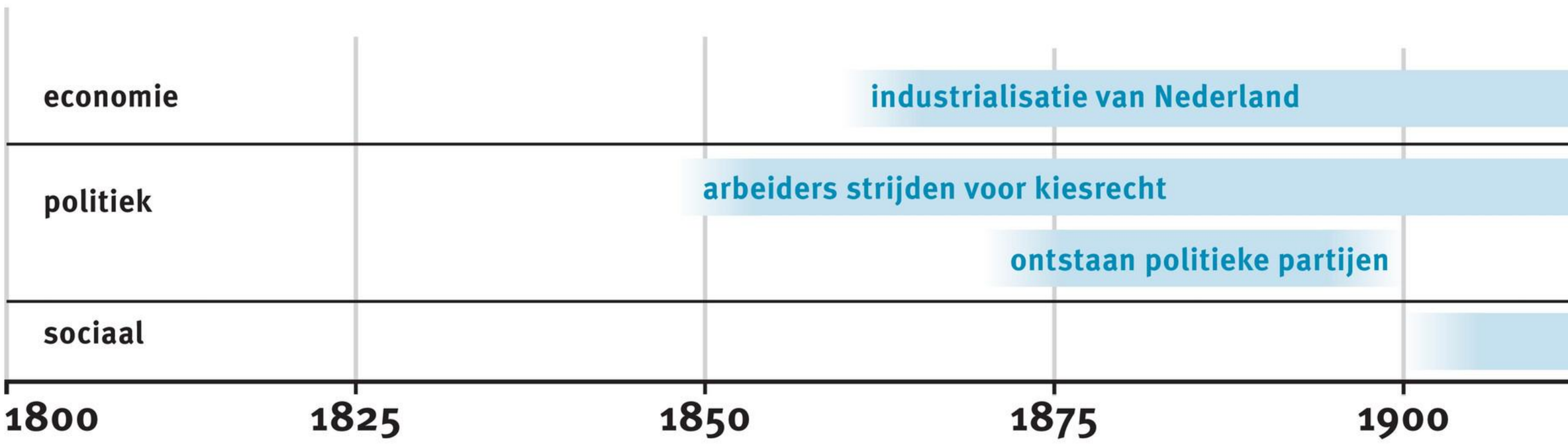

3 Sociale zekerheid en de verzorgingsstaat in Nederland

Oriëntatie

Bron 1 Het katholieke sanatorium (tbc-ziekenhuis) Berg en Dal in Apeldoorn (1925).

In 1925 kreeg je geen geld van de overheid (uitkering) als je ziek was en niet kon werken. Ook moest je de dokter en het ziekenhuis zelf betalen. Soms hielp de kerk met geld of ziekenzorg. Bijvoorbeeld met een opname in dit katholieke sanatorium, een speciaal ziekenhuis voor kinderen met tuberculose (tbc).
Dat was toen een dodelijke ziekte, waartegen geen medicijnen bestonden. Genezen lukte alleen door gezond te eten en maandenlang te rusten in de frisse buitenlucht.

Tegenwoordig krijgen mensen wél een uitkering als ze werkloos of ziek zijn. En iedereen kan zo nodig naar een dokter. Die maatregelen passen bij een verzorgingsstaat. Dat is een samenleving waarin alle burgers van de overheid een inkomen en gezondheidszorg krijgen, als ze dat nodig hebben.

De vraag van dit hoofdstuk is:
Hoe ontstond in Nederland een verzorgingsstaat?

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.

a Leg uit waarom deze kinderen in de openlucht les krijgen.

.....

.....

.....

b Vergelijk bron 1 en bron 2. Deze bronnen laten zien dat de gezondheidszorg in de laatste honderd jaar is veranderd. Noem een verandering die je ziet.

.....

.....

.....

.....

c (t) Bedenk wat bron 2 te maken heeft met het woord 'verzorgingsstaat' uit de titel van dit hoofdstuk.

.....

.....

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 3.

a Welke bewering over bron 3 is juist?

- ◯ A De bijstand is de oudste uitkering.
- ◯ B Er zijn de laatste jaren steeds minder mensen werkloos.
- ◯ C In de 20e eeuw kregen steeds meer mensen een uitkering.
- ◯ D Jongeren krijgen vaker een uitkering dan ouderen.

b (t) Zet achter elke omschrijving het juiste woord. Kies uit: *gezondheidszorg* • *overheid* • *pensioen* • *uitkering* • *zorgverzekering*.

– Alle medische zorg: van voorlichting tot ziekenhuis: .....

– Bepaalt in een gebied regels en voert deze uit: .....

– Betaal je voor; in ruil krijg je medische zorg: .....

– Geld dat je van de staat krijgt om van te leven: .....

– Spaar je zelf voor en is je inkomen als je oud bent: .....

c (t) Wat betekent het woord 'sociale zekerheid' in de titel van dit hoofdstuk? Maak de zin kloppend.

Door de uitkeringen weten mensen zeker dat ze *nooit helemaal zonder inkomen zitten / nooit hun baan zullen kwijtraken*.

Bron 2 Een jongen en een meisje krijgen een inenting (Rotterdam, 2019).

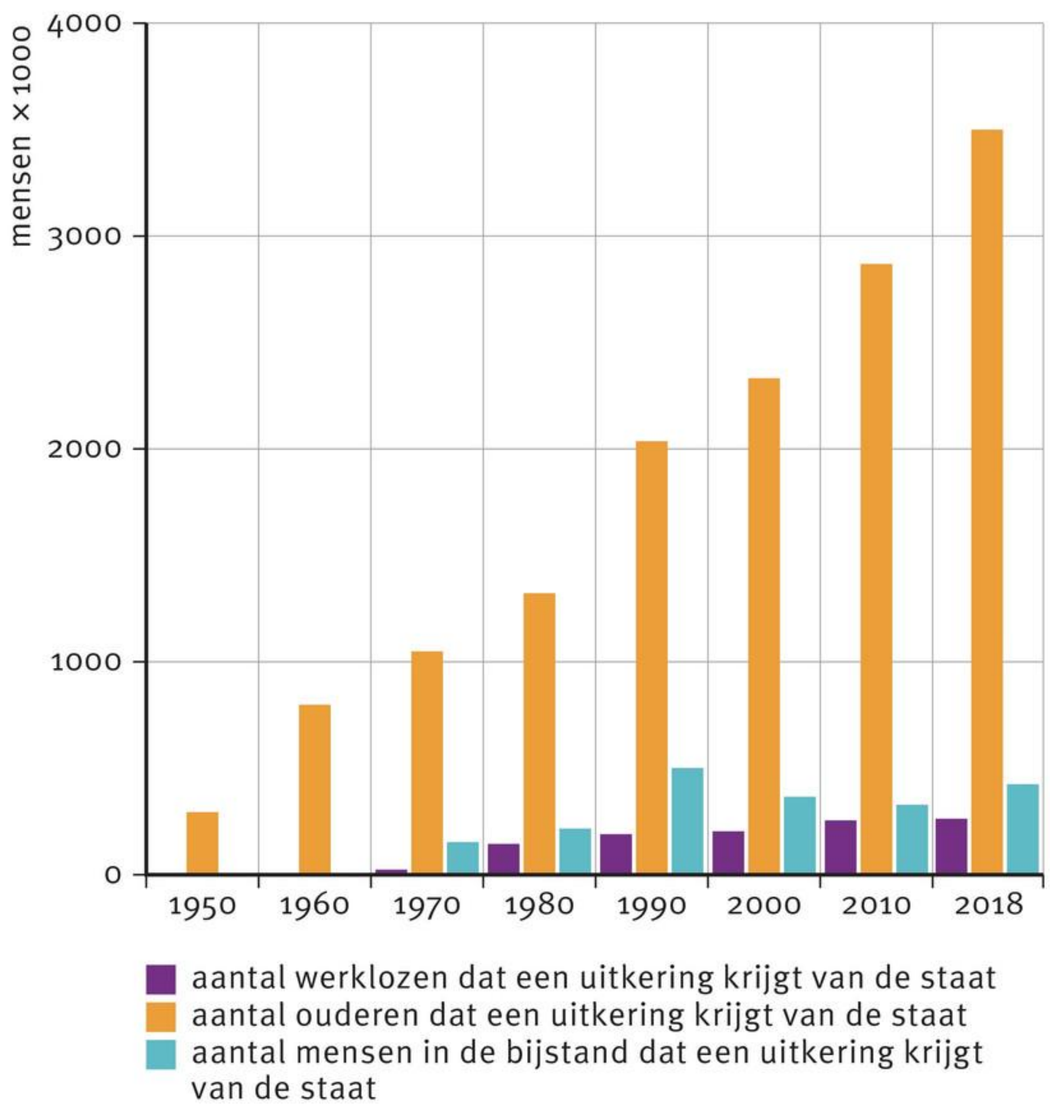
d In Nederland bestaan veel uitkeringen. Dit heeft een voordeel. Kun je ook een nadeel bedenken? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Het aantal mensen dat een uitkering ontvangt.

3 Gebruik de tijdbalk.

a In de 19e eeuw groeide de armoede: arbeiders zaten regelmatig zonder geld, leden honger en werden snel ziek. Kijk in de tijdbalk. Welke grote verandering was hiervoor de oorzaak?

.....

b Maak de zinnen kloppend.
De verzorgingsstaat was vooral een grote verbetering voor *arme* / *rijke* mensen. Rond *1860* / *1900* verbeterde hun situatie voor het eerst door sociale wetten. De verzorgingsstaat werd *veel later* / *vlak daarna* ingevoerd. Het ontstaan van de verzorgingsstaat was dus een *langzame* / *snelle* verandering.

c In de jaren 1930 groeide het aantal mensen dat een uitkering kreeg van de staat. Welke oorzaak zie je hiervoor in de tijdbalk?

.....

.....

.....

d Maak de zinnen kloppend.
Vanaf 1955 *groeide* / *kromp* de economie in Nederland. De overheid had daardoor *genoeg* / *niet genoeg* geld om een verzorgingsstaat op te bouwen. Vanaf 1975 *groeide* / *kromp* de economie. Daardoor hadden *meer* / *minder* mensen een uitkering nodig. De verzorgingsstaat werd daardoor veel *duurder* / *goedkoper*.

4 Alle burgers betalen mee aan de verzorgingsstaat, bijvoorbeeld via belastingen.
Een stelling: ‘Het is oneerlijk dat rijke mensen moeten betalen voor de verzorgingsstaat, terwijl ze geen hulp van de staat nodig hebben.’
Ben jij het daarmee eens of oneens? Geef een argument voor je mening.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

§1 Armoede in de 19e eeuw

BASIS

Als je tegenwoordig in Nederland ziek wordt of werkloos raakt, kun je rekenen op hulp van de regering. Dat was in de 19e eeuw wel anders. Toen stonden burgers er alleen voor als ze problemen hadden. Vanaf ongeveer 1870 kwam daar langzaam verandering in.

A Oorzaken van armoede

Leerdoel
- Je kunt uitleggen waarom verschillende groepen mensen in de 19e eeuw in armoede leefden.

Rond 1800 woonden de meeste mensen in Nederland op het platteland. In de loop van de 19e eeuw trokken veel mensen van het platteland naar de stad. Hun leven veranderde daardoor flink.

Op het platteland

Op het platteland werkten veel mensen als landarbeiders. Zij hadden geen eigen land, maar werkten op het land van grote boeren. Zij moesten hard werken voor weinig geld. Anderen waren ambachtsman, bijvoorbeeld kleermaker of timmerman. Ook zij waren arm, want ze verkochten steeds minder spullen. Dat kwam doordat klanten liever goedkopere spullen kochten, die in fabrieken met machines werden gemaakt.
In de loop van de 19e eeuw trokken veel mensen daarom van het platteland naar de industriesteden. Zij hoopten daar werk te vinden als arbeider in een fabriek. Maar in de stad hadden zij het vaak nog slechter dan op het platteland.

In de stad

In grote steden leefden vooral de arbeiders in armoede.
- De werkomstandigheden in fabrieken waren slecht. Het was er lawaaiig, stoffig en onveilig. Er gebeurden vaak ongelukken. Arbeiders werkten veertien uur per dag, zes dagen per week. Ze verdienden nauwelijks genoeg om de huur, eten en kleren te betalen. Vaak werkte het hele gezin in de fabriek om genoeg geld te verdienen, dus ook de kinderen.
- De woonomstandigheden van arbeiders waren ook slecht. Ze woonden in donkere en vochtige huizen, zonder elektriciteit. Een gezin leefde vaak in één kamer.
- Er was weinig kennis over gezondheid. Mensen begrepen vaak niet hoe ziekten ontstonden. De hygiënische omstandigheden waren beroerd. Veel huizen hadden geen riool en geen waterleiding met schoon drinkwater. Het voedsel was eenzijdig, want veel mensen aten alleen maar aardappels of brood. Door deze omstandigheden braken er regelmatig besmettelijke ziekten uit, zoals cholera. Deze ziekten maakten duizenden slachtoffers. Ziekenhuizen bestonden tot 1850 niet.

Andere groepen

Tot slot waren er mensen die niet konden werken als arbeider of landarbeider. Dat waren bijvoorbeeld zieken, gehandicapten en ouderen. Doordat zij niet konden werken, hadden ze geen inkomsten, want niemand kreeg een uitkering van de staat.

Bron 1 Vrouwen zijn aan het werk in een sigarenfabriek in Utrecht. (Foto uit ongeveer 1885.)

Verwerking

1 (t) Onderstreep in de leertekst zes groepen mensen die in de 19e eeuw vaak in armoede leefden.

2 **a** Welke gevolgen had de industrialisatie voor het platteland? Noem twee gevolgen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

b Waarom hadden arbeiders het in de stad vaak nog slechter dan op het platteland? Noem twee redenen.

.....

.....

.....

.....

3 Noem drie oorzaken waarom ziekten in steden veel slachtoffers maakten.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

4 Gebruik bron 2.

a Zijn deze uitgaven van een arbeidersgezin? Leg je antwoord uit.

.....

.....

b Het gezin gaf geen geld uit aan school. Wat is hiervan waarschijnlijk de oorzaak?

- ◯ A De kinderen werkten en gingen dus niet naar school.
- ◯ B De regering betaalde voor de school.
- ◯ C Het gezin had geen kinderen.
- ◯ D Kinderen uit de lagere klassen mochten niet naar school.

Bron 2 Een overzicht van de uitgaven van een gezin (man, vrouw en vier kinderen) in de maand juni 1869. De vader was metselaar.

Roggebrood	1 gulden
Tarwebrood	10 cent
Aardappelen	1 gulden
Groente	20 cent
Rundvlees	–
Zeep	20 cent
Huur	1 gulden
Tabak en sigaren	15 cent
Schoolgeld	–

5 Gebruik bron 1.

a Leg uit hoe je, zonder het bronbijschrift, kunt zien dat dit een fabriek is.

.....

.....

.....

.....

b Leef je in in de arbeiders op de foto. Met welke werkomstandigheden op de foto zou jij niet blij zijn?

.....

.....

.....

Wat deden parlement en regering?

Leerdoel

- Je kunt uitleggen dat bestuurders tot 1873 weinig deden tegen armoede.

In het midden van de 19e eeuw had Nederland geen **sociale wetten**. Dat zijn wetten die mensen beschermen tegen de gevolgen van armoede, ziekte, ouderdom en werkloosheid. Rond 1850 hadden alleen rijke mensen kiesrecht: zij bepaalden wie in het parlement zaten en hadden invloed op de regering. Sociale wetten vonden zij niet erg belangrijk.

Liberalen, socialisten en confessionelen

In het parlement zaten verschillende politieke groepen of stromingen, die allemaal een andere mening hadden over sociale wetten.

De grootste groep in het parlement waren de **liberalen**. Dat zijn mensen die vonden dat de overheid moest zorgen voor zoveel mogelijk vrijheid voor burgers en bedrijven. Er moesten dus niet te veel wetten en regels zijn. Zij vonden dat iedereen voor zichzelf moest zorgen. Problemen van mensen oplossen was volgens liberalen geen taak van het bestuur.

Tegenover de liberalen stonden de **socialisten**. Dat zijn mensen die vonden dat de overheid regels moest maken om geld en bezit eerlijker te verdelen over alle burgers. Armoede was volgens hen de schuld van de rijke fabrieksdirecteuren, die de arbeiders hard lieten werken voor een laag loon om zoveel mogelijk winst te maken. Zij wilden daarom meer sociale wetten, zoals een minimumloon of een verbod op kinderarbeid. Maar er zaten bijna geen socialisten in het parlement, omdat alleen rijke burgers kiesrecht hadden.

Een steeds grotere groep in het parlement waren de **confessionelen**. Dat waren katholieken en protestanten die vonden dat je bij het besturen van een land moet uitgaan van je geloof. Als je arm was, had God dat zo gewild, vonden zij. Dat moest je maar accepteren. Bovendien zorgden de kerken voor de armen. Dat hoefde het bestuur dus niet te doen.

Armenzorg

De grootste groepen in het parlement, de liberalen en de confessionelen, vonden het dus geen taak van de overheid om hulp aan de armen te geven. Rond 1850 had Nederland daarom geen sociale wetten. Er was één uitzondering: de Armenwet. Die wet had het parlement in 1854 aangenomen, omdat liberalen en confessionelen bang waren dat té veel armoede zou leiden tot diefstallen en rellen. In die wet stond dat alleen armen die niet door familie of de kerk werden geholpen, hulp kregen. Die hulp kwam uit het armenfonds van gemeenten, maar daar zat niet veel geld in. Was de kas leeg, dan had je pech en kreeg je niets.

De meeste mensen werden daarom alleen geholpen door familie en door de kerken. Rijke mensen gaven ook wel brood, kleding of geld aan de armen. Dit heet **liefdadigheid**. Dat betekent dat rijke mensen, de kerk of andere organisaties hulp geven aan arme mensen.

Bron 3 Paters uit het klooster delen gratis eten uit aan armen.

Verwerking

6 De drie politieke stromingen van de 19e eeuw waren gebaseerd op verschillende waarden.

a Hieronder staan drie waarden. Noem bij elke waarde de juiste politieke stroming.

Gelijkheid: .....

Geloof: .....

Vrijheid: .....

b Welke uitspraak past bij welke stroming? Let op: sommige uitspraken passen bij meerdere stromingen.

	Confessionelen	Liberalen	Socialisten
Armoede is de schuld van de rijken.			
Iedereen moet voor zichzelf zorgen.			
God bepaalt of je arm bent.			
Het bestuur hoeft armen niet te helpen.			
Het bestuur moet armen helpen.			

7 **a** Wie had er stemrecht in de 19e eeuw?

- ◯ A Een arbeider.
- ◯ B Een fabrieksbaas.
- ◯ C Een landarbeider.
- ◯ D Een rijke vrouw.

b Waarom zaten er bijna geen socialisten in het parlement?

.....

.....

.....

.....

8 **a** Leg uit dat de Armenwet een voorbeeld is van een sociale wet.

.....

.....

.....

.....

.....

b Waarom passen sociale wetten niet bij de ideeën van de liberalen? Twee antwoorden zijn goed.

- ☐ A Door sociale wetten zou het bestuur zich te veel met de economie bemoeien.
- ☐ B Door sociale wetten zouden mensen minder afhankelijk worden van de kerk.
- ☐ C Door sociale wetten zouden ondernemers minder vrijheid hebben.
- ☐ D Liberalen vonden het belangrijk dat er een groot verschil tussen arm en rijk was.
- ☐ E Liberalen vonden het belangrijker om wetten voor bedrijven te maken.

c Leg uit waarom liberalen toch voor invoering van de Armenwet waren.

.....

.....

.....

.....

Toepassing

9 Gebruik bron 3.

a Welk begrip uit de leertekst past bij deze bron? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

b Welke politieke stroming zou vooral tevreden zijn met de aanpak in deze bron? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

c De socialisten wilden de situatie in bron 3 oplossen met sociale wetten. Met welke sociale wet zou dat bijvoorbeeld kunnen?

- ◯ A Met het invoeren van een minimumloon.
- ◯ B Met het invoeren van veiligheidsvoorschriften voor fabrieken.
- ◯ C Met het verbod op kinderarbeid.
- ◯ D Met het verbod op werken op zondag.

Veranderingen in de armenzorg

Leerdoel

- Je kunt uitleggen hoe na 1873 arbeiders en het bestuur de armoede probeerden te bestrijden.

In 1873 ging het wereldwijd opeens veel slechter met de economie. Veel arbeiders verloren hun werk. Het armoedeprobleem werd nu heel groot. Arbeiders gingen vaker demonstreren en bestuurders in het parlement moesten voor verandering zorgen.

Arbeiders in actie

Arbeiders hadden geen kiesrecht en probeerden daarom zelf hun omstandigheden te verbeteren. Ze richtten **vakbonden** op. Dat waren verenigingen van mensen met hetzelfde beroep die opkwamen voor de rechten van arbeiders. Met zijn allen stonden de arbeiders veel sterker dan alleen. Samen konden ze eisen stellen aan de fabrieksbazen. Als een fabrieksbaas niet luisterde, konden de arbeiders samen in staking gaan.
Arbeiders demonstreerden ook samen voor de invoering van **algemeen kiesrecht**. Dat is het recht van alle volwassen burgers om te stemmen bij verkiezingen. Als alle arbeiders kiesrecht zouden hebben, konden ze stemmen op politieke partijen die voor hun rechten zouden opkomen. Dan zouden er ook wetten komen die hun situatie konden verbeteren.

Steun voor sociale wetten

Langzamerhand veranderde een deel van de liberalen van mening. De onrust en armoede onder de arbeiders werd zo groot, dat liberalen sociale wetten toch nodig vonden. Zo kwam het dat in 1874 het Kinderwetje van de liberaal Van Houten werd aangenomen. Volgens deze wet mochten kinderen onder de 12 jaar niet in fabrieken werken. Kinderarbeid bleef echter toegestaan in werkplaatsen en in de landbouw. Bovendien controleerde de regering helemaal niet of fabrieksbazen zich wel aan deze wet hielden. Er veranderde dus weinig.
Langzaam groeide ook bij confessionele partijen de steun voor sociale wetten. De leiders van deze partijen waren bang dat hun aanhangers anders zouden overstappen naar de socialisten, die wel meer sociale wetten wilden. Daarom steunden ook de confessionele partijen de invoering van sociale wetten.

Meer wetten en maatregelen

Rond 1900 nam het parlement meer maatregelen om het leven van arbeiders en hun kinderen te verbeteren.

- In de Leerplichtwet (1901) stond dat kinderen van 6 tot 12 jaar naar school moesten. Deze wet verbood alle vormen van kinderarbeid en werd wél goed gecontroleerd.
- In de Ongevallenwet (1901) stond dat arbeiders een kleine uitkering kregen, als ze door een fabrieksongeval niet meer konden werken.
- In de Woningwet (1901) stonden voorschriften voor nieuwe woningen. Alle nieuwe huizen kregen bijvoorbeeld een kraan en een wc.
- Ook begonnen gemeenten met de aanleg van riolering en waterleidingen. Zo verdwenen veel besmettelijke ziekten.

De arbeiders kregen nog geen stemrecht. Het algemeen kiesrecht voor mannen kwam er pas in 1917 en in 1919 kregen ook alle vrouwen kiesrecht.

Bron 4 Zeelieden demonstreren voor een ongevallenwet. Deze wet werd in 1901 ingevoerd, maar niet alle bedrijven vielen daaronder. (Foto uit 1914.)

Verwerking

10 Hoe veranderde de positie van arbeiders in de 19e eeuw? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Als arbeiders klagen over hun werk, worden ze meteen ontslagen.

B Arbeiders gaan samenwerken in vakbonden om samen sterk te staan.

C Dankzij het algemeen kiesrecht krijgen arbeiders stemrecht.

D De regering neemt veel nieuwe maatregelen om het leven van arbeiders te verbeteren.

.....

11 **a** Rond 1900 werden steeds meer problemen aangepakt. Zet achter elke aanpak de juiste groep. Kies uit: *arbeiders* • *gemeenten* • *regering* • *vakbonden*.

– Demonstreren voor kiesrecht: .....

– Stakingen organiseren: .....

– Waterleidingen aanleggen: .....

– Wetten invoeren: .....

b Om welke twee redenen ging de regering rond 1900 de armen wél helpen?

☐ A Arbeiders voerden steeds meer acties om aandacht te vragen voor hun problemen.

☐ B Confessionelen wilden de steun van arbeiders houden.

☐ C De socialisten kwamen aan de macht in de regering.

☐ D Fabrieksbazen wilden niet meer voor de uitkeringen van arbeiders betalen.

☐ E Het ging economisch goed, dus er kwam veel belastinggeld binnen.

c Socialisten waren voorstanders van de invoer van algemeen kiesrecht. Bedenk waarom.

.....

.....

.....

.....

12 **a** (t) In leertekst A worden de problemen van armen besproken. In leertekst C staan vier maatregelen die de regering rond 1900 nam. Vergelijk de problemen uit leertekst A met de maatregelen uit leertekst C. Leg voor elke maatregel uit welk probleem daarmee werd opgelost. *Doe het zo:*

De verbeterde hygiëne was een oplossing voor .....

.....

De ..... was een oplossing voor .....

.....

De ..... was een oplossing voor .....

De ..... was een oplossing voor .....

b Het Kinderwetje van Van Houten maakte geen einde aan kinderarbeid. De Leerplichtwet deed dat wel. Noem twee redenen waarom dit bij de Leerplichtwet wél lukte.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

13 Gebruik bron 4.

a In het midden van het spandoek zie je een zinkende boot. Welke twee gevolgen daarvan zie je links en rechts op het spandoek?

.....

.....

.....

.....

b Leg uit wat deze zeelieden met hun demonstratie wilden bereiken.

.....

.....

.....

.....

c Van wie eisten de zeelieden dit?

◯ A Van de fabrieksbazen.

◯ B Van de regering.

◯ C Van de vakbond.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§2 De crisis van de jaren 1930

BASIS

Vanaf 1900 kregen armen steeds meer hulp van het bestuur, via allerlei sociale wetten. Toch konden deze wetten niet voorkomen dat in de jaren 1930 een groot deel van de bevolking in diepe armoede terechtkwam.

A Gevolgen van de economische crisis

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de crisis van 1929 in de VS leidde tot armoede in Nederland.

In 1929 brak in de Verenigde Staten een grote **economische crisis** uit. Dat is een tijd waarin het opeens veel slechter gaat met de economie. Er gingen in de VS veel fabrieken en banken failliet.

De crisis slaat over

Door de crisis kochten de Amerikanen steeds minder buitenlandse producten en eisten ze de leningen terug die ze aan andere landen hadden gegeven. Daardoor kwamen ook andere landen in de problemen en sloeg de economische crisis over naar Europa.
Voor de Nederlandse economie was de export van producten erg belangrijk. Veel Nederlanders verdienden hun geld in de handel. Toen andere landen geen geld meer hadden om Nederlandse producten te kopen, kreeg ook Nederland veel last van de economische crisis. Dit had een hele serie gevolgen. Zo konden veel bedrijven hun producten niet meer verkopen. Zij moesten daarom minder produceren en arbeiders ontslaan. Sommige bedrijven maakten geen winst meer, gingen failliet en hun werknemers werden ontslagen.

Werkloosheid

Door al die ontslagen nam de werkloosheid snel toe: van 100.000 mensen in 1930 tot meer dan een half miljoen in 1936. In dat jaar was één op de vier Nederlandse arbeiders werkloos. De werklozen verarmden snel. Als je lid was van een vakbond, kreeg je soms nog een kleine uitkering. Daarna moest je geld vragen bij de kerk of bij familie. Alleen als er echt geen andere opties meer waren, konden mensen terecht bij de armenzorg van de gemeente. Dat geld was voor een gezin niet genoeg om van rond te komen.

Bron 1 Een werkloze man is wanhopig op zoek naar werk (rond 1935).

Bron 2 Het Rotterdamsch Crisis Comité collecteert. Het comité roept rijke burgers op om geld te geven voor de slachtoffers van de crisis. (Foto uit 1930-1939.)

Verwerking

1 **a** (t) Voor Nederland was export belangrijk. Wat betekent 'export'?

.....

.....

b (t) Bedrijven en banken in de VS en Nederland gingen failliet. Wat betekent dat?

.....

.....

c Leg uit hoe de crisis in de VS kon leiden tot werkloosheid in Nederland. Gebruik daarbij de woorden 'export' en 'failliet'.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2 **a** Is een uitkering een voorbeeld van een sociale wet? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

b Welke uitspraak over vakbonden is juist?

- ◯ A Arbeiders gebruikten vakbonden om elkaar te steunen.
- ◯ B Een vakbond is een voorbeeld van een sociale wet.
- ◯ C Vakbonden kregen een uitkering van de overheid.
- ◯ D Vakbonden ontstonden tijdens de crisis in de jaren 1930.

Toepassing

3 Gebruik bron 1 en 2.

a Wat is het verband tussen deze twee foto's?

.....

.....

.....

.....

.....

b Is bron 2 een voorbeeld van liefdadigheid of van sociale wetgeving? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

4 Gebruik bron 3.

a Welk gevolg van de economische crisis zie je terug in deze bron?

.....

.....

b De SDAP was een socialistische partij. Leg uit dat dit bericht past bij de socialistische idealen.

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Een fragment uit het *Nieuwsblad van het Noorden* van 1931, over de Drentse gemeente Borger.

De SDAP [...] protesteert tegen het gemeentebestuur, vanwege de werkloosheid in de gemeente Borger en de totaal onvoldoende steun* van de gemeente. [...] En [de SDAP] vraagt het gemeentebestuur zo snel mogelijk maatregelen te nemen om [...] voor arbeiders een betere steunregeling te maken.

* uitkering

Leerdoel

- Je kunt drie maatregelen noemen die de Nederlandse regering nam vanwege de crisis.

De werkloosheid steeg na 1929 snel. De regering probeerde met een aantal nieuwe maatregelen de crisis op te lossen. Dit gebeurde vooral onder leiding van Hendrik Colijn. Hij was leider van een confessionele politieke partij (de ARP) en van 1933 tot 1939 minister-president van Nederland.

Steunverlening

Tot de jaren 1930 was de uitvoering van de Armenwet een taak van de gemeente. Hoeveel steun je kon krijgen, was per gemeente verschillend. Omdat het aantal werklozen vanaf 1930 snel opliep, kwamen veel gemeenten in financiële problemen. Daarom startte de regering in 1931 met een landelijke **steunverlening**. Werklozen konden nu dus een uitkering krijgen van de landelijke overheid. De regering stelde in ruil voor steun wel een aantal eisen aan werklozen. Ze moesten bijvoorbeeld twee keer per dag gaan stempelen op een stempelkantoor. Zo kon de regering controleren of je niet stiekem ergens aan het werk was. Als je toch stiekem bijverdiende of geld kreeg van anderen, verloor je meteen je uitkering.

Werkverschaffing

Ook startte de regering met **werkverschaffing**. Dat betekende dat werklozen tijdelijk moesten werken voor de regering en dat ze in ruil daarvoor een laag loon kregen. Werklozen moesten bijvoorbeeld heidegronden ontginnen, kanalen graven of parken aanleggen. Werkverschaffingsprojecten waren niet nieuw, maar werden voorheen door de gemeente geregeld. Vanaf de jaren 1930 werden deze projecten ook landelijk geregeld. Voor sommige projecten moesten werklozen daarom heel ver van hun eigen woonplaats werken. Zij woonden daar in werkkampen. Als je weigerde, verloor je je uitkering.

Aanpassingspolitiek

De regering onder Colijn zorgde dus voor een aantal maatregelen om werklozen te steunen. Maar Colijn voerde vooral een **aanpassingspolitiek**. Dat betekent dat de regering haar uitgaven aanpast aan de dalende inkomsten. De regering-Colijn kreeg minder belastinggeld binnen en wilde daarom minder geld uitgeven. De regering wilde dus bezuinigen. De lonen van ambtenaren werden flink verlaagd, net als de uitkeringen van de werklozen.

Bron 4 Werklozen ploegen de grond om in de nieuwe Wieringermeerpolder (1935).

Bron 5 Werklozen in de rij in een stempelkantoor in Amsterdam (rond 1933).

Verwerking

5 **a** Welke bewering over de steunverlening is juist?

- ◯ A De steunverlening maakte een einde aan de economische crisis.
- ◯ B Iemand die steun kreeg, hoefde niet meer elke dag te stempelen.
- ◯ C Naast de steunverlening mocht je iets bijverdienen met een klein baantje.
- ◯ D Ook arbeiders van failliete bedrijven konden steunverlening krijgen.

b Welke bewering over de werkverschaffing is juist?

- ◯ A Alleen landarbeiders mochten in de werkverschaffing.
- ◯ B De werkverschaffing was een tijdelijk project, geen vaste baan.
- ◯ C Mensen verdienden in de werkverschaffing een goed salaris.
- ◯ D Werklozen moesten gratis voor de overheid werken.

c Noem twee verschillen tussen de nieuwe steunregeling en de Armenwet.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6 **a** Welke omschrijving past het best bij het beleid van Colijn?

- ◯ A Colijn wilde bedrijven overeind houden door leningen te geven.
- ◯ B Colijn wilde bezuinigen, want hij wilde genoeg geld hebben om armen te steunen.
- ◯ C Colijn wilde veel steun aan armen geven, maar had niet genoeg geld.
- ◯ D Colijn wilde voorkomen dat het geld van de regering opraakte.

b De aanpassingspolitiek had gevolgen voor zowel werkenden als werklozen. Noem voor beide groepen het gevolg.

De werkenden: .....

.....

De werklozen: .....

.....

Toepassing

7 Gebruik bron 4.

a Bij welke overheidsmaatregel past deze bron? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

b Stel, jij bent een van de werklozen op de foto. Hoe zou jij je voelen? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

8 **a** (t) De regering gaf steun aan werklozen, maar stelde wel eisen. Wat betekent dat?
Je kreeg *alleen een uitkering als je de regels volgde* / *in elk geval een uitkering*.

b Noem twee eisen die de regering stelde aan werklozen.

.....

.....

.....

.....

c Veel werklozen waren ontevreden met de eisen van de regering. Leef je in in een werkloze. Waarom zou je ontevreden zijn? Geef twee redenen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

d Leef je in in Colijn. Waarom zou hij zulke strenge eisen hebben gesteld? Bedenk een reden.

.....

.....

.....

.....

Leerdoel

- Je kunt, met behulp van voorbeelden, uitleggen dat er ontevredenheid was over hoe de regering reageerde op de crisis.

De aanpassingspolitiek van Colijn loste de problemen niet op. Integendeel: de werkloosheid werd alleen maar groter. Daarom kreeg de regering veel kritiek van andere politieke partijen en van burgers.

Plan van de Arbeid

De socialisten waren niet tevreden met de aanpak van de regering-Colijn. Volgens hen moest de regering veel actiever ingrijpen. Ze kwamen in 1935 met het **Plan van de Arbeid**. Volgens dit plan moest de regering juist geld uitgeven om banen te scheppen en de economie te verbeteren. In het Plan van de Arbeid stond bijvoorbeeld dat de overheid zelf mensen moest aannemen om allerlei projecten uit te voeren. Daardoor zouden deze mensen een salaris ontvangen en meer geld hebben om spullen te kopen. En dat zou weer goed zijn voor de economie. Maar de socialisten hadden in Nederland geen meerderheid in het parlement en dus ging dat plan niet door.

Schaamte

Veel werklozen waren niet tevreden met de maatregelen van de overheid. De steun was niet altijd voldoende om als gezin van rond te komen. Al het geld ging op aan huur en voedsel. Geld voor andere dingen, zoals kleding, hadden mensen niet. Ze konden wel spullen via de steunverlening aanvragen, maar die kleren en schoenen waren gemerkt. Iedereen kon dan zien dat ze 'van de steun' kwamen. Veel mensen schaamden zich daarvoor. Ook het dagelijkse 'stempelen' op het stempelkantoor en de werkverschaffing vonden ze erg vernederend.

Protesten

Steeds vaker ontstonden er protesten.

- In 1931 brak in Twente een staking uit van textielarbeiders, omdat ze 5% minder loon kregen. Ondanks steun van de vakbonden bereikten de arbeiders niet wat ze wilden. De regering steunde de ondernemers en de loonsverlaging ging gewoon door.
- In Amsterdam braken verschillende huurstakingen uit. In Amsterdam-West bijvoorbeeld kregen arbeiders in 1932 tegelijkertijd een loonsverlaging en een huurverhoging. Maar ook deze stakingen hadden geen succes: de huurders werden uit hun huizen gezet.
- In 1934 brak het **Jordaanoproer** uit. Dat was een opstand van Amsterdammers die uitbrak toen de regering de steun verlaagde. Het kwam tot felle straatgevechten tussen boze werklozen en de politie. De politie werd bekogeld met straatstenen en dakpannen. De regering stuurde het leger naar de stad om hard op te treden. De demonstranten bouwden barricades in de straten en vochten terug. De gevechten tussen de werklozen en het leger en de politie duurden een week. Er vielen meer dan vijftig gewonden en zes doden, maar de regering bleef bij haar besluit: de steun ging omlaag.

Bron 6 Politie en leger grijpen in in de Amsterdamse Jordaan. De straat is opgebroken door boze opstandelingen. (Foto uit 1934.)

Bron 7 Een poster uit 1937.

Verwerking

9 **a** (t) Er waren zowel politici als burgers die ontevreden waren over het beleid van de regering. Gebruik de tussenkopjes. Welk stuk van leertekst C gaat over ontevredenheid van politici en welk stuk over ontevredenheid van burgers?
– 'Plan van de Arbeid': *politici* / *burgers* / *beide*.
– 'Schaamte': *politici* / *burgers* / *beide*.
– 'Protesten': *politici* / *burgers* / *beide*.

b (t) De socialisten dachten dat de regering door het Plan van de Arbeid uiteindelijk meer geld binnen zou krijgen. Leg uit hoe dat mogelijk is.
Doe het zo:

Als de regering meer mensen in dienst neemt, ...

.....

Het gevolg daarvan is .....

.....

Dan krijgt de regering weer meer belasting binnen.

c Welke twee klachten hadden werklozen over de steun van de regering?

.....

.....

.....

10 Gebruik de tekst onder het kopje 'Protesten'.

a Noem twee overeenkomsten tussen de drie protesten in deze tekst.

.....

.....

.....

.....

b Noem twee belangrijke verschillen tussen deze drie protesten.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Toepassing

11 Gebruik bron 7.

a Waarover gaat deze poster?

.....

b Welke belofte wordt gedaan op deze poster?

.....

.....

12 Gebruik bron 6 en 8.

a Waarom werd *De Tribune* door politie en leger in beslag genomen?

.....

.....

.....

b Je wilt aantonen dat de regering hard optrad bij het Jordaanoproer. Gebruik bron 6 en 8 om dit aan te tonen.

.....

.....

.....

.....

c Waarom zou Colijn ervoor hebben gekozen om hard in te grijpen? Bedenk een reden.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 8 De krant *De Tribune* verspreidde tijdens het Jordaanoproer deze berichten in Amsterdam. Alle exemplaren van de krant werden door politie en leger in beslag genomen.

Met veel wreedheid en moorddadigheid heeft de gewapende macht* opgetreden in de Jordaan. [...] Vier arbeiders zijn al slachtoffer geworden en tientallen ernstig gewonden liggen in het ziekenhuis. Maar nog steeds gaat de strijd door en er is vandaag gedemonstreerd.

* het leger en de politie

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 De verzorgingsstaat

BASIS

Na de crisis van de jaren 1930 kreeg Nederland ook nog te maken met de Tweede Wereldoorlog. Maar vanaf de jaren 1950 groeide de welvaart in Nederland weer en begon de regering met het opbouwen van een uitgebreide verzorgingsstaat.

A Op weg naar de verzorgingsstaat

Leerdoel

- Je kunt uitleggen waarom er na de oorlog een verzorgingsstaat werd opgebouwd.

In 1948 kreeg Nederland voor het eerst een socialistische minister-president: Willem Drees. Hij was de leider van de PvdA, een socialistische partij. Hij moest Nederland er weer bovenop helpen, na jaren van crisis en oorlog.

Crisis en oorlog

Na 1945 wilden veel Nederlanders dat de regering meer maatregelen nam om armoede te voorkomen. Door crisis van de jaren 1930 en de Tweede Wereldoorlog waren zij anders gaan denken over armoede. Dat gold ook voor de confessionelen en liberalen. Door de crisis waren in Nederland veel mensen buiten hun schuld werkloos geworden. Velen van hen hadden zich vernederd gevoeld door de manier waarop er steun werd verleend. Dat moest anders.
Ook de oorlog veranderde het denken over armoede. Duitsland werd door de crisis van de jaren 1930 nog harder getroffen dan Nederland. Veel ontevreden burgers verloren toen hun vertrouwen in de regering. Zij stemden op de nieuwe politicus Adolf Hitler, want hij beloofde een einde te maken aan de armoede en werkloosheid. Onder leiding van Adolf Hitler begon Duitsland een oorlog. In 1940 werd ook Nederland bezet en kreeg het een Duits bestuur. Armoede kon dus tot gevaarlijke situaties leiden.

Drees wil een verzorgingsstaat

Na de oorlog moest Nederland opnieuw opgebouwd worden. Dat gebeurde door een nieuwe regering van socialisten en confessionelen, onder leiding van minister-president Willem Drees. De regering-Drees begon ook met de opbouw van een **verzorgingsstaat**. Dat betekent dat de regering ervoor zorgt dat niemand in echte armoede hoeft te leven. Alle burgers krijgen van de overheid een inkomen en gezondheidszorg, als ze dat nodig hebben. Het was voor de regering-Drees mogelijk om een verzorgingsstaat op te bouwen, omdat de economie van Nederland na de oorlog groeide en er meer belastinggeld binnenkwam. Nederland kreeg na de oorlog bovendien financiële hulp van de Verenigde Staten.
Drees en zijn regering wilden om twee redenen een verzorgingsstaat opbouwen.

- Drees was de leider van een socialistische partij, de Partij van de Arbeid. Socialisten vonden het belangrijk dat de overheid veel sociale wetten maakte: door deze wetten hoefde niemand in armoede te leven.
- Drees had gezien dat mensen zich in de jaren 1930 vernederd voelden en ontevreden waren over hun regering. Ontevreden mensen konden hun vertrouwen verliezen in de democratie. Dat was in de jaren 1930 in Duitsland gebeurd en mocht niet meer gebeuren.

Bron 1 Staatssecretaris Bauke Roolvink reikt de eerste weduwenuitkering uit aan mevrouw Berkemeyer-Proemer (oktober 1959).

Verwerking

1 Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Adolf Hitler komt aan de macht.

B Duitsland wordt hard geraakt door de economische crisis.

C Nederland krijgt voor het eerst een socialistische minister-president.

D Nederland wordt bezet door de Duitsers.

E Willem Drees begint met het opbouwen van een verzorgingsstaat.

.....

2 **a** (t) Leg uit waarom de crisis en de Tweede Wereldoorlog ervoor zorgden dat Drees een verzorgingsstaat wilde opbouwen. *Doe het zo:*
Tijdens de crisis voelden mensen zich

.....

In Duitsland had de crisis als gevolg dat mensen hun vertrouwen verloren in .....

.....

Door de verzorgingsstaat wilde Drees

.....

.....

b (t) De regering-Colijn wilde weinig overheidssteun aan armen geven, de regering-Drees juist veel. Verklaar dat verschil. *Doe het zo:*
De regering-Colijn was confessioneel, maar de regering-Drees .....
De regering-Colijn had weinig inkomsten vanwege de crisis, maar de regering-Drees .....

.....

.....

Toepassing

3 Gebruik bron 2.
Je doet onderzoek naar de invoering van de AOW door Drees.

a Voor welke onderzoeksvraag is deze bron bruikbaar?

○ A Waarom besloot Drees om de ouderdomsvoorziening in te voeren in Nederland?

○ B Waarom past de invoering van de ouderdomsvoorziening bij het socialisme?

○ C Waren Nederlanders in 1947 blij met de invoering van de ouderdomsvoorziening?

○ D Waren Nederlanders in 1999 blij met de invoering van de ouderdomsvoorziening?

b Welk antwoord zou je op de onderzoeksvraag uit vraag a geven, op basis van de bron?

.....

.....

.....

.....

.....

c Je wilt zeker weten of je antwoord op de onderzoeksvraag klopt. Leg uit waarom één bron daarvoor niet voldoende is.

.....

.....

.....

.....

.....

4 De opbouw van de verzorgingsstaat had economische, sociale en politiek-bestuurlijke oorzaken. Geef van alle drie een voorbeeld.

Een economische oorzaak was .....

.....

.....

Een sociale oorzaak was .....

.....

.....

.....

Een politiek-bestuurlijke oorzaak was .....

.....

.....

.....

Bron 2 Deze postzegel uit 1999 herdenkt de invoering, in 1947, van de eerste uitkering voor mensen die vanwege ouderdom stopten met werken (later de AOW).

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de Nederlandse verzorgingsstaat zich tussen 1950 en 1970 heeft ontwikkeld.

De regering-Drees bleef aan de macht tot 1958. Maar daarna gingen ook andere politieke partijen door met het opbouwen van de verzorgingsstaat.

Maatregelen van Drees

De regering-Drees kwam in de jaren 1950 met nieuwe sociale wetten die verschillende groepen recht gaven op een uitkering:

- de Werkloosheidswet (WW), voor mensen die werkloos werden;
- de Algemene Ouderdomswet (AOW), voor iedere Nederlander van 65 jaar of ouder;
- de Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW), voor weduwen en hun kinderen. In 1996 werd deze wet veranderd in de Algemene Nabestaandenwet (ANW), die ook gold voor mannen die weduwnaar werden.

Na de jaren 1950

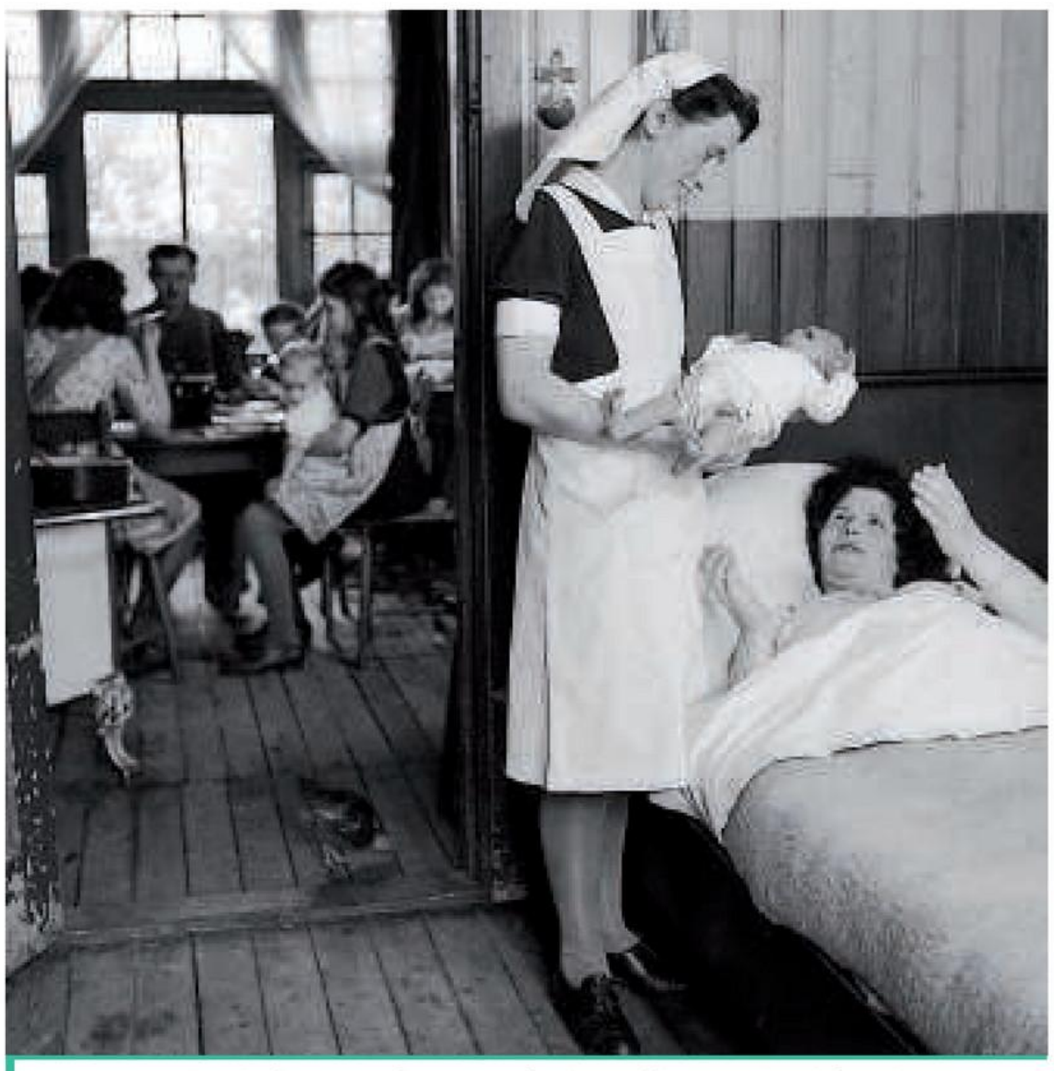
Ook na de jaren 1950 werd de verzorgingsstaat verder uitgebreid. Toen regeerden liberale partijen, samen met confessionele partijen.
In die periode werd bijvoorbeeld de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) ingevoerd. Je hebt recht op WAO als je vanwege je gezondheid een jaar of langer niet kunt werken.
Daarnaast kwam er kinderbijslag voor ouders met kinderen onder de 18 jaar. Dat is een uitkering voor de kosten van opvoeding en onderwijs. Dit is geregeld in de Algemene Kinderbijslagwet (AKW).
Een derde voorbeeld is de Algemene Bijstandswet (ABW). Deze wet was er voor mensen zonder inkomen die geen recht hadden op een andere uitkering. Zij kwamen 'in de bijstand' terecht.

Samen betalen

Sommige uitkeringen, zoals de bijstand en de kinderbijslag, werden betaald uit de belastingen. Dat is het geld dat de overheid op allerlei manieren binnenkrijgt, bijvoorbeeld via werkende mensen en via bedrijven. Andere uitkeringen, zoals de WAO of de WW, werden betaald uit premies. Dat is geld dat ingehouden wordt op het loon van werkende mensen en wordt afgedragen aan de overheid.

Sociale zekerheid

In de jaren 1930 konden weinig mensen rekenen op steunverlening. Vanaf de jaren 1950 kwamen er steeds meer wetten die voorkwamen dat mensen door omstandigheden geen inkomen hadden. Door het Ziekenfondsbesluit uit 1941 konden ook arme mensen zich verzekeren en werd de gezondheidszorg voor iedereen toegankelijk. Op die manier bood de verzorgingsstaat iedere Nederlander **sociale zekerheid**. Dat betekent dat je kunt rekenen op hulp van de overheid als je niet voor jezelf kunt zorgen. Door de sociale zekerheid werden liefdadigheid door burgers en armenzorg van de kerk overbodig. Iedere Nederlander had voortaan *recht* op een uitkering. Deze wetten gelden nu nog steeds. Ook de liberale en confessionele partijen waren voorstander van een verzorgingsstaat. Maar de verschillende partijen hadden wel verschillende ideeën over hoe die verzorgingsstaat er precies uit moest zien.

Bron 3 Sociale zorg bestond niet alleen uit uitkeringen. Ook bijvoorbeeld gratis kraamzorg viel daaronder.

Bron 4 Minister Marga Klompé krijgt bloemen, nadat de Tweede Kamer haar Algemene Bijstandswet heeft aangenomen. 'Niemand in dit land hoeft nu nog met de pet in de hand om steun te vragen. Hulp is een recht, geen gunst meer', zei Klompé. (Foto uit 1963.)

Verwerking

5 **a** Wie heeft recht op welke uitkering? Vul op elke plek de juiste sociale wet in. Schrijf alleen de afkorting op.

	Sociale wet
Een fabrieksarbeider verliest zijn baan.	
Een man heeft zijn vrouw verloren door een ongeluk.	
Een echtpaar heeft een kind gekregen.	
Een brandweerman raakt gewond tijdens het werk.	

b (t) Onder het kopje 'Na de jaren 1950' worden drie voorbeelden gegeven van sociale wetten. Aan welke signaalwoorden zie je dat er drie voorbeelden worden gegeven? Onderstreep deze signaalwoorden.

c Geef twee voorbeelden van mensen die in de jaren 1930 geen recht hadden op een uitkering, maar in de verzorgingsstaat sinds de jaren 1960 wel.

.....

.....

.....

d (t) Noem een overeenkomst en een verschil tussen een werkloze en een arbeidsongeschikte. *Doe het zo:*

Een overeenkomst is dat .....

.....

Een verschil is dat .....

.....

.....

6 **a** Gebruik de leerteksten van paragraaf 1. Geef een voorbeeld van een sociale wet waardoor mensen kort na 1900 meer sociale zekerheid hadden dan in 1850.

.....

b Leg uit waarom er dankzij de bijstand pas echt sociale zekerheid voor iedereen was.

.....

.....

.....

.....

c (t) Hoe betalen we voor de verzorgingsstaat? Zet achter elke omschrijving het juiste woord. Kies uit: *belasting* • *premie* • *verzekering*.

– Bedrijven en werknemers betalen deze over winst en loon: .....

– Deze wordt verplicht ingehouden op het loon:

.....

– Mensen sluiten deze zelf af en betalen deze zelf:

.....

d Hebben Nederlanders nu ook sociale zekerheid? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

Toepassing

7 Gebruik bron 3.

a In 1900 stierven 142 van de 1.000 baby's bij de bevalling of vlak na de geboorte. Tegenwoordig sterven er nog 8 van de 1.000 baby's. Welke verklaring geeft bron 3 hiervoor?

.....

.....

.....

b Welke sociale wet maakte de gezondheidszorg voor iedereen toegankelijk?

- ◯ A De Algemene Bijstandswet.
- ◯ B De Algemene Kinderbijslagwet.
- ◯ C De Weduwen- en Wezenwet.
- ◯ D Het Ziekenfondsbesluit.

8 Gebruik bron 4.

a Klompé vergelijkt hier liefdadigheid met de verzorgingsstaat. Welk verschil is er, volgens haar?

.....

.....

.....

b Klompé zat bij de Katholieke Volkspartij. Is dat een confessionele, liberale of socialistische partij? Leg je antwoord uit.

.....

.....

c Is het gek dat de Katholieke Volkspartij meehielp aan de opbouw van een verzorgingsstaat? Leg je antwoord uit.

.....

.....

Problemen met de verzorgingsstaat

Leerdoel

- Je kunt uitleggen welke problemen ontstonden in de verzorgingsstaat en welke maatregelen de regering nam om deze op te lossen.

Na 1970 ontstond er voor het eerst discussie over de verzorgingsstaat. Toen het slechter ging met de economie, bleken al die sociale wetten erg duur. Ook nu zijn mensen het vaak oneens over de voorzieningen van de verzorgingsstaat.

Opnieuw crisis

In de jaren 1960 bloeide de economie en profiteerde bijna iedereen van de welvaart. In de jaren 1970 maakte een economische crisis een einde aan de groei van de welvaart. Het aantal werklozen steeg van 150.000 in 1973 naar 800.000 in 1983. Steeds meer mensen kwamen in de WW terecht. Die moesten allemaal een uitkering krijgen. De kosten van de verzorgingsstaat stegen daardoor enorm.

Ruud Lubbers

Van 1982 tot 1994 was Ruud Lubbers minister-president. Hij was de leider van het CDA, een confessionele partij. Lubbers wilde de verzorgingsstaat weer betaalbaar maken. Daarom namen zijn regeringen een aantal harde maatregelen.

- De regels voor het krijgen van een uitkering werden strenger.
- De hoogte van de uitkeringen ging omlaag.
- De periode waarin je WW kreeg, werd korter. Daarna kwam je in de bijstand, een lagere uitkering.
- Er kwam meer controle om fraude tegen te gaan.

Ook veel werknemers gingen er in deze periode op achteruit. De vakbonden stemden in met het verlagen van de lonen. De maatregelen leidden tot veel protest, maar het lukte de regering om flink te bezuinigen. Uiteindelijk ging de economie halverwege de jaren 1980 weer groeien en daalde het aantal werklozen.

Bron 5 Ruud Lubbers.

Discussie in onze tijd

Veel mensen zijn blij met de verzorgingsstaat. Maar er is vaak discussie: in welke situatie hebben mensen recht op een uitkering en hoe hoog moet die uitkering zijn? Dit zijn twee voorbeelden van zo'n discussie:

- Na de Tweede Wereldoorlog zijn er heel veel kinderen geboren. Daardoor krijgt nu een grote groep een AOW-uitkering. Bovendien leven mensen tegenwoordig veel langer dan eind jaren 1950, toen de AOW ingevoerd werd. Daardoor zijn de kosten van de AOW flink gestegen. Werkende mensen moeten daarvoor weer meer premies betalen. Daarom is de AOW-leeftijd enkele jaren geleden verhoogd van 65 jaar naar 67 jaar. Sommigen vinden dat de AOW-leeftijd verder omhoog moet, anderen willen bezuinigen door niet iedereen AOW te geven.
- In sommige gemeenten zijn werklozen verplicht om een tegenprestatie te leveren in ruil voor hun bijstandsuitkering. Zij moeten bijvoorbeeld een opleiding volgen of onbetaald werk doen. Andere gemeenten vinden dit niet nodig of vinden het een slecht idee.

Bron 6 Een werkloze architect probeert op de Bouwbeurs in Rotterdam een baan te vinden (mei 1984).

Verwerking

9 **a** Welk probleem was er met de verzorgingsstaat in de jaren 1970?

- ◯ A De groep mensen van 65 jaar en ouder werd te groot.
- ◯ B De kosten van de uitkeringen stegen te snel.
- ◯ C Er waren te veel eisen waaraan mensen moesten voldoen.
- ◯ D Nederland had veel meer inwoners gekregen.

b Vergelijk de maatregelen van Lubbers met de maatregelen van Colijn uit paragraaf 2. Welke overeenkomst is er tussen hun beleid?

.....

.....

c (t) Colijn en Lubbers hadden verschillende redenen om te kiezen voor bezuinigingen. Noem een overeenkomst en een verschil tussen de redenen die zij hadden. *Doe het zo:*

Een overeenkomst is dat Lubbers én Colijn .....

.....

.....

Een verschil is dat alleen Lubbers .....

.....

.....

10 **a** Leg uit dat de tegenprestatie voor bijstand vergelijkbaar is met de werkverschaffing.

.....

.....

b Bedenk een reden waarom gemeenten een tegenprestatie kunnen vragen.

.....

.....

.....

Toepassing

11 Je gaat bron 1 van paragraaf 2 vergelijken met bron 6 van paragraaf 3.

a Welke overeenkomst zie je tussen deze twee mannen?

.....

.....

b Bedenk welk verschil er is in de situatie van de twee mannen.

.....

.....

.....

12 Gebruik bron 7.

a Hoeveel procent van de bevolking was in 1950 65 jaar of ouder? En in 2019?

.....

.....

b Waarom zorgt deze situatie voor problemen?

.....

.....

.....

c (t) Wat zou jij een goede maatregel vinden om dit probleem op te lossen? Geef een argument voor je oplossing. Gebruik een signaalwoord om je argument duidelijk te maken.

Ik zou .....

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 7 De verdeling van de bevolking in verschillende leeftijden.

	1950	1970	1990	2019
0 tot 20 jaar	37,3%	35,9%	25,7%	21,9%
20 tot 40 jaar	29,4%	28,2%	33,0%	24,9%
40 tot 65 jaar	25,6%	25,8%	28,6%	33,9%
65 jaar of ouder	7,7%	10,1%	12,8%	19,3%

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Gezondheidszorg in Nederland

VERRIJKING

Op medisch gebied is sinds de 19e eeuw veel verbeterd. Mensen bleven langer gezond en werden steeds ouder. Dit had natuurlijk belangrijke gevolgen voor de verzorgingsstaat in Nederland.

A Gevaarlijke ziekten

Leerdoel
- Je kunt uitleggen dat de industrialisatie leidde tot gevaren voor de volksgezondheid.

De industrialisatie zorgde voor grote veranderingen in de volksgezondheid. Mensen leefden ongezond en ziekten verspreidden zich snel. Er was te weinig medische kennis om dit goed op te lossen.

Besmettelijke ziekten

Nederland werd tussen 1830 en 1860 getroffen door vier grote cholera-**epidemieën**. Tijdens een epidemie worden veel mensen tegelijk ziek. Bij cholera krijg je buikpijn en diarree; ook moet je overgeven. Je droogt snel uit en je sterft vaak binnen een paar dagen. Mensen werden ziek als ze water dronken met daarin de cholera-bacterie. Maar in de 19e eeuw was die kennis er nog niet. Onder meer daardoor werden veel mensen ziek door vervuild water. De epidemieën duurden langer dan een jaar en maakten duizenden slachtoffers. Naast cholera heersten er ook andere besmettelijke ziekten.

Ongezond leven

In de 19e eeuw moesten arbeiders hard werken en hadden ze weinig geld voor eten. Daardoor waren ze vaak ondervoed. Groenten, vlees en fruit waren luxeartikelen die zij niet konden betalen. Het voedsel dat ze wél konden kopen was vaak van slechte kwaliteit. Er bestonden geen controles op voedsel. Soms bevatte voedsel zelfs ziekmakende stoffen en bacteriën. Zo waren er bakkers die giftig kopersulfaat in hun brood deden, omdat het dan een mooiere kleur kreeg.
Door dit alles hadden veel arbeiders weinig weerstand tegen ziekten. In de industriesteden woonden mensen dicht op elkaar in piepkleine huisjes. De hygiëne was er slecht. In die huizen waren geen stromend water en geen riolering. Uitwerpselen kwamen in beerputten onder huizen terecht of werden verzameld in een emmer die werd opgehaald of in de gracht geloosd. Als mensen cholera hadden, zaten hun uitwerpselen vol met die bacteriën. Bij hevige regen stroomden beerputten en grachten soms over. Zo kon drinkwater besmet raken met de cholera-bacterie.
Fabrieken loosden ook vuil in de gracht. Bovendien zorgden ze voor smog: een soort vervuilde mist vol fijnstof van fabrieken. Mensen kregen hierdoor problemen met de ademhaling.

Geen ziekenhuizen

Aan het begin van de 19e eeuw bestonden er geen ziekenhuizen. Mensen die ziek waren, lieten zich thuis verplegen door familieleden. Soms kregen ze daarbij hulp van de kerk. Geld voor een echte dokter was er meestal niet.
Vanaf 1850 ontstonden de eerste ziekenhuizen. Maar het meeste personeel had helemaal geen medische opleiding gehad. Ook waren er weinig middelen om mensen beter te maken.

Bron 1 Een putjesschepper schept een beerput leeg. (Foto uit 1933.)

Verwerking

1 **a** Hieronder staan drie feiten over de Nederlandse samenleving in de 19e eeuw. Beschrijf bij elk feit wat het gevolg was voor de gezondheid van mensen.

Er waren geen regels voor fabrieken: .....

.....

.....

Er waren geen voedselcontroles: .....

.....

.....

Er waren geen riolen: .....

.....

.....

b Noem nog twee andere redenen waarom industrialisatie slecht was voor de volksgezondheid.

.....

.....

.....

2 **a** Leg uit hoe de vervuiling van water leidde tot cholera-epidemieën.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

b (t) Waardoor maakten epidemieën in de 19e eeuw zoveel slachtoffers? Maak de zinnen af. Gebruik zelf signaalwoorden.

Mensen aten ongezond en weinig gevarieerd .....

.....

.....

Personeel in ziekenhuizen was niet goed opgeleid

.....

.....

Toepassing

3 Gebruik bron 2.

a Cholera was een epidemie. Wat betekent dat?

.....

.....

b Welke conclusie kun je trekken over gezondheidszorg in de 19e eeuw, op basis van de bron?

- ◯ A Als mensen pruimen aten, kregen ze sneller cholera.
- ◯ B Cholera maakte in 1832 heel veel slachtoffers onder de rijke burgerij.
- ◯ C Ook dokters wisten niet altijd hoe je ziekten kon genezen.
- ◯ D Sommige dokters kwamen ook bij arme mensen thuis.

c Vergelijk bron 1 en bron 2. Welke maatregel zou beter werken om cholera te voorkomen?

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 2 Een fragment uit een verslag van een dokter uit Hoorn, uit 1832.

[Het is belangrijk om] de koffiehuizen, kroegen en de nacht- of danshuizen helemaal te sluiten, [...] en om de invoer van pruimen te stoppen [...] en om de burgerij te waarschuwen dat zij niet 's avonds laat nog op de banken voor hun huizen zitten, maar zo vroeg mogelijk naar binnen gaan. Geen tien zomeravonden zijn genoeg reden om je buitenshuis te vermaken, ten koste van je eigen gezondheid!

Leerdoel
- Je kunt maatregelen noemen die de overheid vanaf 1880 nam om de volksgezondheid te verbeteren.

Eind 19e eeuw groeide de medische kennis. Daardoor wisten mensen steeds beter hoe ze ziekten konden voorkomen. Ze gebruikten deze kennis om maatregelen te nemen.

Meer kennis

Tot halverwege de 19e eeuw was er weinig kennis over hygiëne en de verspreiding van besmettelijke ziekten. Maar na 1850 werden er allerlei ontdekkingen gedaan. Mensen gingen steeds beter begrijpen hoe ziekten ontstonden en hoe ze zich konden verspreiden. Zo werd ontdekt dat bacteriën zorgden voor de verspreiding van ziekten en dat je deze bacteriën kon doden met zeep. Mensen begrepen nu dat je cholera kreeg door bacteriën in vervuild drinkwater.

Maatregelen

Rijke burgers, waaronder artsen, drongen er bij de regering op aan om maatregelen te nemen. Ze wilden de leefomstandigheden van arbeiders verbeteren, maar vonden het gebrek aan hygiëne in de arbeiderswijken ook gevaarlijk voor henzelf. Besmettelijke ziekten konden immers iedereen ziek maken. Het was belangrijk dat de volksgezondheid werd verbeterd door **preventieve maatregelen**. Dat zijn maatregelen om te voorkomen dat iets gebeurt, in dit geval dat mensen ziek worden. Vanaf 1880 werden de volgende maatregelen genomen:

- Veel steden kregen riolering, waardoor een belangrijke besmettingsbron verdween. Door de aanleg van waterleidingen kwam er schoon drinkwater.
- In veel steden werd een Keuringsdienst van Waren opgericht, die de kwaliteit van voedsel controleerde.
- Artsen en verpleegkundigen moesten hygiënischer gaan werken.
- Wijkverpleegkundigen gaven in arbeiderswijken voorlichting over ziekten en hygiëne.
- Het parlement nam de Woningwet aan, waardoor veel krotwoningen werden gesloopt.

Door deze preventieve maatregelen verdwenen de epidemieën uit de fabrieksteden en verbeterden de woon- en leefomstandigheden van de arbeiders enorm.

Opleidingen

Om artsen en verpleegkundigen hygiënischer te laten werken, moesten ze wel weten wat dat betekende. Er kwamen daarom opleidingen voor mensen die in de gezondheidszorg werkten. Artsen kregen hun opleiding al aan de universiteit, maar verpleegkundigen werden door de ziekenhuizen zelf opgeleid. Dit veranderde in 1921, toen de regering een opleiding tot verpleegkundige instelde. Iedere verpleegkundige in Nederland moest een wettig erkend diploma hebben. In 1926 volgde een aparte, aanvullende opleiding van achttien maanden voor de kraamzorg voor moeder en kind. Door deze maatregelen werd de behandeling van zieken professioneler en daalde het sterftecijfer flink.

Ziekenfonds

De gezondheidszorg werd dus beter. Alleen kon lang niet iedereen medische zorg betalen. Daarom werd in 1941 begonnen met het **ziekenfonds**. Dat was een verplichte ziektekostenverzekering voor mensen met een laag inkomen. Verzekerden betaalden maandelijks een klein bedrag aan het ziekenfonds, dat zo nodig de belangrijkste medische kosten vergoedde.

CHOLERA-COMMISSIE.

De *Cholera-Commissie* waarschuwt nogmaals met nadruk tegen het gebruik van

ONRIJPE VRUCHTEN,
PRUIMEN,
KOMKOMMERS,
MELOENEN,
GARNALEN.

OUDERS behooren zorg te dragen dat hunne *kinderen* zich niet in 't geheim *vruchten* verschaffen.

Voor *goed Drinkwater* behoort steeds gezorgd te worden, als zoodanig wordt

DUINWATER

aanbevolen.

Bron 3 Amsterdams pamflet dat waarschuwt tegen de besmetting met cholera (1866).

Bron 4 Een modern opgeleide kraamverzorgster aan het werk (rond 1930).

Verwerking

4 **a** Noem twee voorbeelden van nieuwe kennis die mensen in de 19e eeuw kregen.

.....

.....

b Door deze nieuwe kennis ging de regering preventieve maatregelen nemen. Leg dat uit.

.....

.....

.....

c (t) Gebruik de tekst onder het kopje 'Opleidingen'. Wat wordt in deze alinea beschreven?

- ◯ A Een gevolg van de preventieve maatregelen die de regering nam.
- ◯ B Een nadeel van de preventieve maatregelen die de regering nam.
- ◯ C Een uitleg bij de derde preventieve maatregel die de regering nam.
- ◯ D Een verklaring voor de preventieve maatregelen die de regering nam.

5 **a** Maak de juiste combinaties van preventieve maatregelen en gevolgen.

A	Keuringsdienst van Waren	◯	◯ 1 Betere huizen
B	Riolering	◯	◯ 2 Betere hygiëne
C	Waterleidingen	◯	◯ 3 Veilig drinkwater
D	Woningwet	◯	◯ 4 Veilig voedsel

b Een andere maatregel was het instellen van een opleiding tot verpleegkundige. Waarom zou de regering dit belangrijk vinden?

.....

.....

.....

.....

Toepassing

6 Na de invoering van de Woningwet in 1901 werden duizenden krotwoningen gesloopt. Pas vanaf de jaren 1920 begon de overheid ook met het bouwen van vervangende arbeidershuizen.

a Wat was een voordeel van deze sloop?

.....

.....

.....

b Wat was een nadeel van deze sloop?

.....

.....

c In het begin leek de Woningwet vooral rijke burgers te helpen. Waarom zouden rijke burgers blij zijn met de sloop van krotwoningen?

.....

.....

.....

d Leg uit dat de aanpak van de Woningwet past bij de ideeën van de liberalen.

.....

.....

.....

.....

.....

7 Gebruik bron 3.

a Leg uit dat dit een voorbeeld is van een preventieve maatregel.

.....

.....

.....

b Leg uit dat dit pamflet zowel goede als slechte adviezen geeft.

.....

.....

.....

.....

.....

8 In 2020 kreeg Nederland te maken met een uitbraak van COVID-19, een ziekte die werd veroorzaakt door het coronavirus.
Welke preventieve maatregelen nam de regering toen? Geef twee voorbeelden.

.....

.....

.....

Nieuwe uitvindingen en nieuwe zorg

Leerdoel

- Je kunt beschrijven hoe de gezondheidszorg sinds 1945 is veranderd.

Na 1945 veranderde de gezondheidszorg in hoog tempo door de uitvinding van allerlei apparaten, betere opleidingen en een sterke toename van kennis over ziekten.

Uitvindingen en specialisaties

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er veel zieken en gewonden. Voor hen werden nieuwe medicijnen en behandelmethoden uitgevonden. Een belangrijke ontdekking was de penicilline, een medicijn waarmee je infectieziekten kon behandelen. Hiermee kon je bijvoorbeeld ook longontsteking bestrijden. Penicilline was ontdekt in 1928, maar werd pas tijdens de Tweede Wereldoorlog op grote schaal gebruikt.
Ook na de oorlog gingen de ontwikkelingen door. Er kwamen nieuwe apparaten, zoals de MRI-scanner, waarmee een arts een scan van je hersenen kan maken. Door de nieuwe behandelmethoden kregen ziekenhuizen gespecialiseerde afdelingen: ernstig zieke patiënten kwamen bijvoorbeeld op de intensive care, hartpatiënten werden opgenomen op de afdeling Cardiologie en ook te vroeg geboren baby's kregen een eigen afdeling. Op deze nieuwe afdelingen werkten voortaan gespecialiseerde artsen en verpleegkundigen.
Er ontstonden ook andere specialisaties, bijvoorbeeld ouderenzorg en gehandicaptenzorg. Er kwamen speciale instellingen waar mensen die zorg nodig hadden, konden wonen. Ook kwamen er allerlei nieuwe opleidingen voor de verzorging van bijvoorbeeld zieken, ouderen en gehandicapten.

Gezonder en langer leven

Door deze veranderingen in de zorg verbeterde de volksgezondheid na 1945 enorm. Ook de preventieve maatregelen van de regering hadden succes. Bovendien groeide de welvaart, waardoor mensen meer geld hadden om gezond te leven. We hebben steeds meer mogelijkheden om ouderen of ernstig zieken een langer leven te geven. Al die verbeteringen hebben geleid tot **vergrijzing**. Dat betekent dat er meer ouderen zijn en dat de gemiddelde leeftijd van de bevolking dus stijgt.

Moeilijke keuzes

Door al deze veranderingen kost de zorg ook steeds meer geld. Dokters kunnen mensen langer in leven houden, maar daarvoor zijn steeds meer dure apparaten en medicijnen nodig. Dokters en patiënten moeten daarom vaak moeilijke beslissingen nemen: wanneer gaan ze nog door met behandelen en wanneer moeten ze stoppen?
Begin 21e eeuw nam de regering maatregelen om de alsmaar stijgende kosten van de gezondheidszorg onder controle te krijgen. De regering probeerde bijvoorbeeld afspraken te maken over de prijzen van medicijnen, zodat die niet te hoog werden. Ook steeg het eigen risico: dat is het bedrag dat mensen altijd zelf moeten betalen voor zorg. Alleen de kosten die hoger liggen dan je eigen risico, worden vergoed.

Bron 5 De intensive care van een Nederlands ziekenhuis rond 1970.

Bron 6 Een moderne couveuseafdeling voor pasgeboren baby's in de jaren 1980.

Verwerking

9 **a** (t) Zijn de onderstaande vernieuwingen een voorbeeld van een uitvinding of van specialisatie?

Intensive care	*Specialisatie / Uitvinding*
MRI-scanner	*Specialisatie / Uitvinding*
Penicilline	*Specialisatie / Uitvinding*
Verzorgingstehuizen	*Specialisatie / Uitvinding*

b Hoe zorgt specialisatie voor een betere gezondheidszorg?

10 **a** Noem drie oorzaken van de verbeterde gezondheid in de 21e eeuw.

b Zijn de volgende ontwikkelingen een oorzaak of een gevolg van vergrijzing?

De AOW-leeftijd wordt verhoogd.	*Oorzaak / Gevolg*
De zorg kost steeds meer geld.	*Oorzaak / Gevolg*
De gezondheidszorg is sterk verbeterd.	*Oorzaak / Gevolg*
Nieuwe medicijnen komen op de markt.	*Oorzaak / Gevolg*

Toepassing

11 Gebruik bron 5.

a Geef twee argumenten waarom deze foto past bij de modernere gezondheidszorg rond 1970.

b Zoek een foto van een intensive care uit de 21e eeuw en vergelijk die met bron 5. Noem een verschil of een overeenkomst tussen beide foto's.

12 Gebruik bron 7.

a Deze bron beschrijft een verandering. Welke verandering is dat?

b Wat is de oorzaak van deze verandering? Leg je antwoord uit.

c Vraag aan je ouders hoe hun grootouders leefden. Woonden ze bij familie, in een verzorgingstehuis of zelfstandig? Vergelijk dit met hoe je eigen grootouders leven. Wat zijn de verschillen en overeenkomsten?

d Hoe denk jij dat je zelf zult leven als je 80 jaar bent?

Bron 7 In een boek over de geschiedenis van Gelderland (2006) zegt de schrijver het volgende.

> Vanaf de jaren 1950 ging men speciaal voor ouderen een groot aantal bejaardentehuizen bouwen. Iedereen boven de 65 jaar kon daar gaan wonen. [...] De situatie veranderde rond 2000: men wil dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen, met hulp van kinderen of met zorg van de buurten in de gemeentes.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Oorzaken en gevolgen

HISTORISCH DENKEN

Bij het examen geschiedenis moet je verschillende soorten oorzaken en gevolgen kunnen onderscheiden. In deze opdracht oefen je met deze vaardigheid. Daarbij gebruik je bronnen over de crisis van de jaren 1930.

Leerdoelen

- Je kunt aanleiding, directe en indirecte oorzaken onderscheiden.
- Je kunt beargumenteren of iets een belangrijke of minder belangrijke oorzaak is.
- Je kunt beargumenteren of iets een gevolg op korte of lange termijn is.
- Je kunt oorzaken en gevolgen van een verschillende aard (cultureel, economisch, politiek-bestuurlijk en sociaal) onderscheiden.

Bron 1 In de gemeente Loenen aan de Vecht werd in 1932 en 1933 bijgehouden hoeveel geld de verschillende vakbonden gaven aan alle werkloze inwoners gezamenlijk.

Vakbond	1932	1933
Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond	44 gulden	118 gulden
Nederlands Christelijke Bouwarbeidersbond	68 gulden	107 gulden
Nationale Bond van Handels- en Kantoorbedienden	224 gulden	294 gulden
Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond	11 gulden	110 gulden
Nederlandse Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders	67 gulden	16 gulden
Nederlandse Vereniging van Fabrieksarbeiders	-	54 gulden
Totaal	414 gulden	699 gulden

Bron 2 De hoge huren leidden in 1932-1933 tot huurstakingen. Mensen die geen huur betaalden, konden uit hun huis worden gezet. Toch weigerden velen te betalen tot de huur verlaagd zou worden.

Bron 3 De ‘tentwoning’ van de familie Van Santen in Opijnen, Gelderland (1936). De man, zijn vrouw en hun twee kinderen woonden hier, nadat ze uit hun woonboot waren gezet.

Bron 4 Volgens de Rijwielbelastingwet van 1924 moest op elke fiets een koperen plaatje bevestigd worden. Zo’n plaatje kostte 2,5 gulden (ongeveer 1 euro) per jaar. Dit was voor de meeste mensen heel veel geld. Een dienstmeisje moest er wel een week voor werken. Tijdens de crisis besloot de overheid dat werklozen het plaatje gratis zouden krijgen, maar dan wel met een groot gat erin.

Bron 5 Soepkokerij van de Sint-Vincentiusvereniging in Maastricht. Deze katholieke vereniging vond het haar taak om in de jaren 1930 voedsel, kleding en soms wat geld aan werklozen te geven. (Foto uit 1935.)

Uitleg Oorzaken en gevolgen

1 Oorzaak en gevolg

Een oorzaak verklaart waarom iets gebeurt. Bijvoorbeeld: een oorzaak van de werkloosheid in de jaren 1930 was de economische crisis. Een gevolg komt voort uit een andere gebeurtenis. Bijvoorbeeld: een gevolg van werkloosheid is dat het inkomen daalt. Meestal heeft een gebeurtenis meerdere oorzaken en gevolgen.

2 Verschillende gebieden

Oorzaken en gevolgen zijn verschillend van aard. Er zijn vier gebieden:

- cultureel: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen, hun gewoonten, hun geloof, kunst en wetenschap.
- economisch: alles wat te maken heeft met de bestaansmiddelen van mensen en de manier waarop ze de opbrengsten verdelen.
- politiek-bestuurlijk: alles wat te maken heeft met hoe in een land de macht verdeeld is, hoe het bestuur georganiseerd is en hoe wetten gemaakt en gecontroleerd worden.
- sociaal: alles wat te maken heeft met de verschillen tussen groepen mensen in rijkdom, macht en aanzien.

3 Directe en indirecte oorzaken

- Een **directe oorzaak** leidt meteen tot een gebeurtenis. Als een bedrijf failliet gaat, is dat bijvoorbeeld de directe oorzaak van het ontslag van de werknemers. De meest directe oorzaak heet ook wel de **aanleiding**.
- Een **indirecte oorzaak** leidt met een tussenstap tot een gebeurtenis. Bijvoorbeeld: door een economische crisis gaat een bedrijf failliet en worden werknemers ontslagen. De crisis is dan de indirecte oorzaak van het ontslag van de werknemers.

4 Gevolgen op korte en lange termijn

- **Gevolgen op korte termijn** zijn direct merkbaar. Werkloosheid heeft bijvoorbeeld op korte termijn als gevolg dat mensen minder geld hebben.
- **Gevolgen op lange termijn** worden pas later duidelijk. Werkloosheid heeft bijvoorbeeld op lange termijn als gevolg dat mensen geen auto meer hebben.

5 Belangrijke en minder belangrijke oorzaken en gevolgen

De ene gebeurtenis zorgt voor grotere veranderingen dan de andere. Je kunt daardoor beargumenteren dat sommige oorzaken of gevolgen belangrijker zijn dan andere.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en uitleg 1 en 2.

a Welke verandering zie je in deze bron?

.....

.....

b Wat was de oorzaak van deze verandering?

.....

.....

.....

c Is dit een culturele, economische, politiek-bestuurlijke of sociale oorzaak?

.....

.....

.....

2 Gebruik bron 2 en uitleg 3 en 4.
De economische crisis was een indirecte oorzaak van de gebeurtenis in bron 2.

a Leg uit wat de directe oorzaak (aanleiding) was voor dit protest.

.....

b Het gemeentebestuur van Amsterdam stelde in februari 1933 een Centrale Raad van Advies in. De taak van deze raad was huurstakingen bestrijden.
Maak de zin kloppend.
Het instellen van deze raad is een gevolg op *korte* / *lange* termijn.

c Leg je antwoord bij vraag b uit.

.....

.....

.....

.....

3 Gebruik bron 3 en uitleg 3 en 4.

a Deze familie ging in een 'tentwoning' wonen. Wat was de directe oorzaak (aanleiding)?

.....

b Bedenk zelf een gevolg op korte termijn en een gevolg op lange termijn voor het gezin op de foto.

.....

.....

.....

.....

4 Gebruik bron 4 en uitleg 3 en 4.

a In de jaren 1930 kwamen er rijwielplaatjes met een gat. Deze maatregel van de overheid had oorzaken en gevolgen. De volgende zinnen hebben hiermee te maken. Maak de zinnen kloppend.

– In 1924 was de rijwielbelasting al ingevoerd. Dit is *een indirecte oorzaak* / *de aanleiding* / *een gevolg*.

– In 1929 begon de economische crisis in Amerika. Dit is *een indirecte oorzaak* / *de aanleiding* / *een gevolg*.

– In de jaren 1930 waren veel mensen in Nederland werkloos. Dit is *een indirecte oorzaak* / *de aanleiding* / *een gevolg*.

– Werklozen voelden zich in de jaren 1930 vernederd. Dit is *een indirecte oorzaak* / *de aanleiding* / *een gevolg*.

b Bekijk het gevolg dat je bij vraag a hebt gevonden. Is dit een gevolg op korte termijn of op lange termijn? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

.....

5 Gebruik bron 1 t/m 5 en uitleg 2.

a Noem een economisch gevolg van de crisis dat je ziet in één van de bronnen.

.....

.....

.....

b Noem een politiek gevolg van de crisis dat je ziet in één van de bronnen.

.....

.....

.....

c Noem een sociaal gevolg van de crisis dat je ziet in één van de bronnen.

.....

.....

.....

d Noem een cultureel gevolg van de crisis dat je ziet in één van de bronnen.

.....

.....

6 Gebruik bron 1 t/m 5 en uitleg 5.

Je onderzoekt de oorzaak van de grote armoede in Nederland in de jaren 1930.

a Hieronder staan vier oorzaken. Welke twee oorzaken zijn het belangrijkst?

☐ A Er waren in de jaren 1930 weinig sociale wetten in Nederland.

☐ B In 1924 had de overheid een rijwielbelasting ingevoerd.

☐ C In 1929 brak in de Verenigde Staten een grote crisis uit.

☐ D Vakbonden hadden weinig geld om aan werklozen uit te keren.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

§6 Oefenen met foto's

TOEPASSEN

In het examen geschiedenis staan vaak foto's. Het is daarom belangrijk dat je weet waar je op moet letten bij een foto als bron. In deze opdracht ga je daarmee oefenen.

Bron 1 Amsterdamse kinderen genieten van de bossen en de buitenlucht. Een rijke Amsterdammer werd 70 jaar in mei 1912. Om dat te vieren stuurde hij deze groep van 500 kinderen naar Arnhem. Daar konden ze een dagje in de bossen spelen.

Bron 2 Kinderen aan het werk in een fabriek in Rijssen (Overijssel). Zij maakten 25 tot 30 juten zakken per persoon per dag. De overheid liet de arbeidsinspectie controleren of bedrijven zich wel aan de Wet op de Kinderarbeid hielden. Een fotograaf van deze dienst legde deze overtreding vast. (Foto uit 1919.)

Opdrachten

1 Gebruik bron 1.

STAP 1 Lezen

Lees het bronbijschrift. Wanneer en door wie is de foto gemaakt? Wat kom je te weten over de fotograaf en over wat er te zien is?

De foto is gemaakt in *1912* / *1914*.
De fotograaf is *een rijke Amsterdammer* / *onbekend*.
Op de foto zie je *arme* / *rijke* kinderen.

STAP 2 Kijken

Wat zie je? Als je mensen ziet: wat doen ze en hoe zien ze eruit? Welke voorwerpen zie je? Wat zie je op de achtergrond?

Ik zie .....

.....

.....

STAP 3 Koppelen

Vergelijk de foto met je kennis. Wat weet je over de periode waarin de foto is gemaakt? Herken je bepaalde personen of gebeurtenissen? Is de foto kenmerkend voor die tijd of laat hij juist een bijzondere situatie zien?

De foto past bij het begrip *liefdadigheid* / *sociale wet*. Dat een rijk iemand daarmee armen wilde helpen, was *niet* / *wel* uitzonderlijk. Dat stadskinderen in het bos waren, was voor hen *niet* / *wel* uitzonderlijk.

STAP 4 Begrijpen

Met welk doel is de foto gemaakt? Is de foto positief of negatief over de maker of opdrachtgever?

.....

.....

.....

.....

STAP 5 Conclusies trekken

Voor wat voor onderzoek kun je de bron gebruiken? Is de bron bruikbaar voor jouw onderzoek? Bevestigt de bron wat je al wist of juist niet?

Is deze bron bruikbaar voor een onderzoek naar het dagelijkse leven van stadskinderen?

- ◯ A Ja, als je maar bedenkt dat deze foto slechts een deel van hun leven laat zien.
- ◯ B Ja, deze foto laat zien hoe het dagelijkse leven van stadskinderen eruitzag.
- ◯ C Nee, want de foto werd gemaakt voor de rijke Amsterdammer, niet voor onderzoek.
- ◯ D Nee, want de foto zegt alleen iets over het leven van rijke mensen.

2 Gebruik bron 2.

STAP 1 Lezen

De foto is gemaakt in het jaar ..... .
De fotograaf is in dienst van de

..... .
Op de foto staat een fabriek, namelijk een

..... .

STAP 2 Kijken

Beschrijf wat je op de foto ziet.

Ik zie .....

.....

.....

STAP 3 Koppelen

Wat weet je over kinderarbeid in Nederland in 1919?

.....

.....

.....

.....

STAP 4 Begrijpen

Met welk doel is deze foto gemaakt?

.....

.....

.....

STAP 5 Conclusies trekken

Op welke onderzoeksvraag kan deze foto een antwoord geven?

- ◯ A Controleerde de regering na 1900 of ondernemers zich hielden aan de sociale wetten?
- ◯ B Waarom bleef kinderarbeid ook na 1901 in Nederland nog bestaan?
- ◯ C Waren arbeidersgezinnen in Nederland blij met een verbod op kinderarbeid of niet?
- ◯ D Was er ná 1901 meer kinderarbeid in Nederland dan vóór 1901?

3 Vind jij foto's een goede bron voor historisch onderzoek? Leg je antwoord uit.

.....

.....

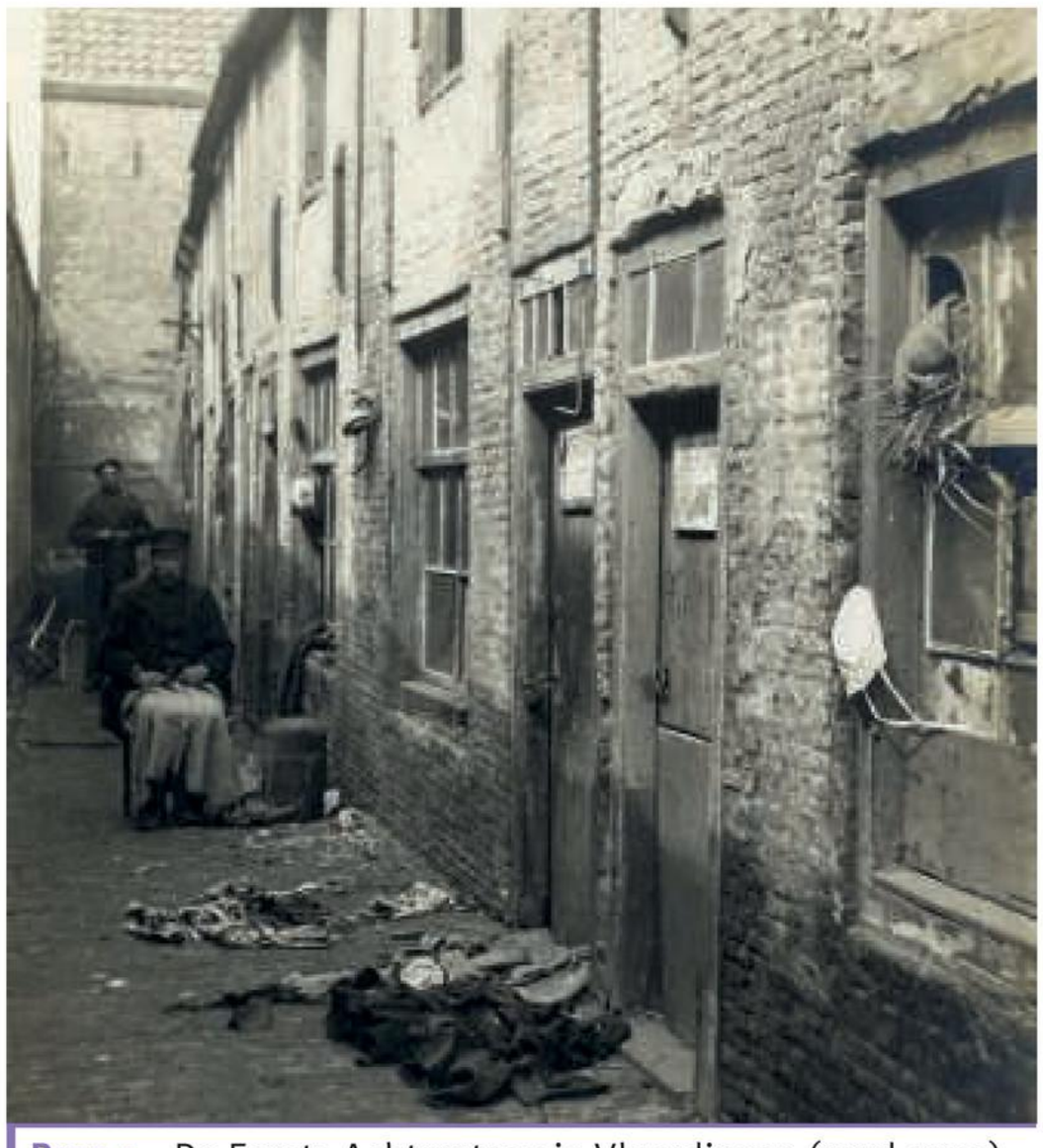
.....

.....

.....

§7 Examenopdrachten

EXAMENTRAINER

Bron 1 De Eerste Achtersteeg in Vlaardingen (rond 1900).

Bron 2 Spotprent van Albert Hahn over kinderarbeid (1908).

Deze trainer bestaat uit 14 vragen over de basisparagrafen en 2 vragen over de verrijkingsparagraaf. Hiervoor kun je maximaal 29 punten halen, waarvan 4 punten voor de verrijking. Vóór elk vraagnummer staat hoeveel punten een goed antwoord oplevert.

1p **1** ➔ Welke zin is juist?

◯ A Rond 1870 bestond de Armenwet.
◯ B Rond 1870 had Nederland veel sociale wetten.
◯ C Rond 1870 was er in Nederland een socialistische regering.
◯ D Rond 1870 was kinderarbeid verboden.

2p **2** ➔ Zet de volgende gebeurtenissen bij het juiste jaartal: *algemeen kiesrecht* • *Jordaanoproer* • *Kinderwetje van Van Houten* • *Leerplichtwet*.

1874 – 1901 – 1919 – 1934

3p **3** Maak een schema met drie kolommen.

➔ Schrijf boven elke kolom de naam van een politieke stroming uit de 19e eeuw.

➔ Zet dan de volgende zinnen in de juiste kolom: *de kerk helpt de armen* • *de regering helpt de armen* • *mensen lossen armoede zelf op*.

Gebruik bron 1.

2p **4** ➔ Leg uit dat de woonomstandigheden op deze foto een gevolg waren van de industrialisatie.

Gebruik nogmaals bron 1.

2p **5** ➔ Noem twee maatregelen die de overheid rond 1900 nam om deze woonomstandigheden te verbeteren.

Gebruik bron 2.

2p **6** ➔ Is de tekenaar een voorstander of een tegenstander van kinderarbeid? Noem twee onderdelen uit de bron waaraan je dat ziet.

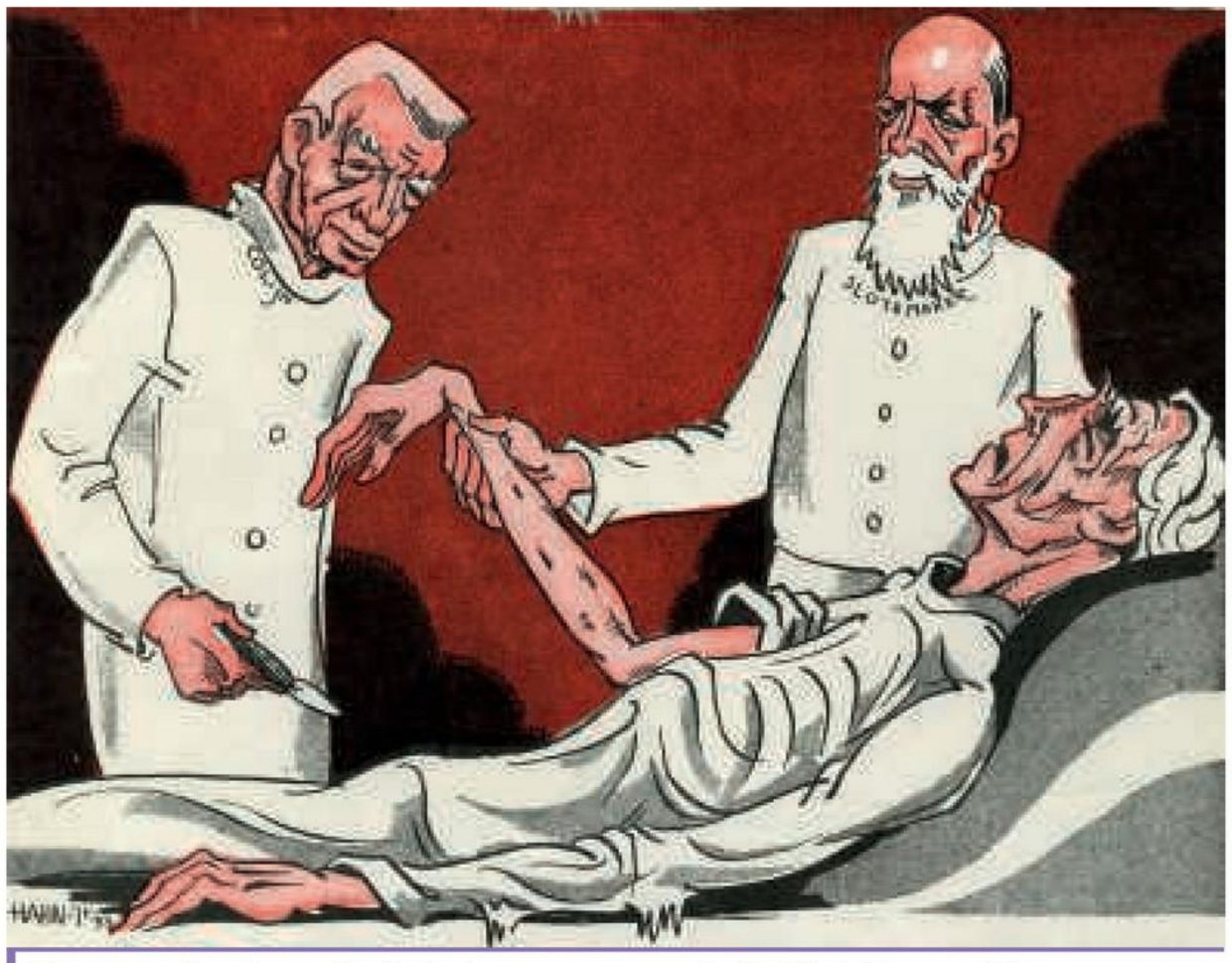
2p **7** Hieronder staan drie zinnen over de economische crisis van de jaren 1930.

➔ Geef voor elke zin aan welk begrip ontbreekt. Kies uit: *directe oorzaak* • *indirecte oorzaak* • *gevolg*.

1 De economische crisis in de VS was een ..... van de economische crisis in Nederland.
2 De hoge werkloosheid was een ..... van de economische crisis in Nederland.
3 De armoede van de jaren 1930 was een ..... van het gebrek aan sociale wetten.

1p **8** ➔ Welk besluit nam de regering om de werkloosheid in de jaren 1930 te bestrijden?

◯ A De regering verhoogde de uitkeringen en de lonen.
◯ B De regering voerde de bijstand in.
◯ C De regering voerde het Plan van de Arbeid in.
◯ D De regering zette werkverschaffingsprojecten op.

Bron 3 Spotprent uit de jaren 1930 met als titel ‘De werkloze moet bloeden’. Links op de spotprent staat Colijn, afgebeeld als dokter. De man in bed staat symbool voor de arme mensen in Nederland. Het onderschrift is: ‘Zit er nog leven in?’ ‘Ja, ja, hij kan deze aderlating nog best hebben.’ Een aderlating is een ouderwetse behandelmethode waarbij de dokter een patiënt bloed liet verliezen.

Bron 4 Onno Ruding was de minister van Financiën voor de regering van Lubbers. Hij vertelt dat veel Nederlanders kritiek hadden op zijn beleid.

Ze zeiden: “Het is toch niet zo erg dat de uitkeringen zo hoog zijn?” Maar als ik dan vroeg: “Wilt u daar ook meer belasting of premie voor betalen?”, was het antwoord: “Nee.” Kijk, als iedereen veel belasting wil betalen, heb ik geen probleem met hoge uitkeringen. Maar zo zit de wereld natuurlijk niet in elkaar. […] Het leek wel of ze dachten dat de overheid van de maan kwam.

Bron 5 Een actiegroep protesteert tegen een nieuwe maatregel van de overheid (1978).

Gebruik bron 3.

2p **9** Deze bron gaat over de aanpak van de economische crisis door de regering-Colijn. Deze tekenaar heeft kritiek op de aanpak.

➔ Wat is zijn kritiek?

Doe het zo:

De aanpak van Colijn was … (noem de aanpak).

De kritiek van de tekenaar is … (beschrijf de kritiek).

Gebruik nogmaals bron 3.

2p **10** ➔ Leg uit welk argument een voorstander van Colijn zou geven tégen deze tekening. Gebruik daarbij de begrippen ‘steunverlening’ en ‘werkverschaffing’.

1p **11** ➔ Welke uitspraak over Drees is juist?

- ◯ A Doordat Drees de salarissen verlaagde, was er geld voor sociale zekerheid.
- ◯ B Drees vond armoede en vernedering van werklozen een gevaar voor de democratie.
- ◯ C Drees was liberaal, maar wilde toch een verzorgingsstaat opbouwen.
- ◯ D Er waren veel protesten tegen de maatregelen van Drees.

1p **12** ➔ Welke uitspraak over de sociale zekerheid is juist?

- ◯ A Alle uitkeringen in de sociale zekerheid worden betaald uit belastinggeld.
- ◯ B Als je nergens anders recht op hebt, kun je een bijstandsuitkering krijgen.
- ◯ C De liberalen wilden vanaf 1950 weer bezuinigen op de sociale zekerheid.
- ◯ D Sociale zekerheid verdween na de jaren 1990 uit Nederland.

Gebruik bron 4.

2p **13** ➔ Leg uit waarom veel mensen in de jaren 1980 boos waren op de regering. Leg ook uit dat de mening van Ruding past bij het regeringsbeleid uit de jaren 1980.

Doe het zo:

Veel mensen waren boos op de regering-Lubbers omdat … (noem de reden).

De mening van minister Ruding past bij het regeringsbeleid, want … (geef uitleg).

2p **14** Hieronder staan vier gebeurtenissen.

1 De arbeiders demonstreren voor algemeen kiesrecht.

2 De regering-Colijn gaat bezuinigen.

3 De regering-Lubbers gaat bezuinigen.

4 De socialisten beginnen met de opbouw van de verzorgingsstaat.

➔ Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

Doe het zo:

Eerst …, dan …, daarna … en ten slotte … (vul nummers in).

Verrijking

2p **15** Hieronder staan twee maatregelen die de overheid nam op het gebied van de zorg.

➔ Welke van deze maatregelen is een preventieve maatregel? Leg je antwoord uit.

1 De opleiding tot verpleegkundige in 1921.

2 Het ziekenfonds van 1941.

Gebruik bron 5.

2p **16** ➔ Leg uit welk probleem de regering met deze maatregel wilde oplossen.

§8 Keuzeopdrachten

PLUSSTOF

Online vind je drie keuzeopdrachten. Sommige opdrachten herhalen de stof uit dit hoofdstuk nog eens. Andere opdrachten dagen uit: je gaat je verdiepen in één onderwerp en presenteert de resultaten van je onderzoek.

Werken met schema's

Geschiedenis leren is best lastig. Want wat moet je nu onthouden van de leerteksten? En hoe leer je die teksten? In deze opdracht ga je de leerteksten in schema's zetten. Zo heb je overzicht over de stof én krijg je inzicht in oorzaak-gevolgverbanden tussen gebeurtenissen.

- 3 × 15 minuten
- overzicht
- alleen

Ik vraag me af ...

Op foto's kunnen we zien hoe mensen vroeger leefden. In deze opdracht bekijk je een foto uit het verleden heel nauwkeurig. Je gebruikt je kennis om te beredeneren wat het verhaal achter de foto zou kunnen zijn. Samen denk je na over wat je door deze foto's over het verleden te weten komt.

- 20 minuten
- onderzoek
- 4-5 personen

Wonen rond 1900

Rond 1900 woonden veel arme mensen in 'krotwoningen'. Dat waren kleine, vochtige en donkere huizen. De Woningwet moest zorgen voor verbeteringen. Jij onderzoekt welke veranderingen de Woningwet eiste en ontwerpt een woning die voldoet aan de nieuwe eisen.

- 40 minuten
- creatief
- 2 personen

Ga naar de *Keuzeopdrachten*.

Aantekeningen

Afsluiting

Samenvatten

	Basisstof	Verrijking
1850-1880	**Omstandigheden in de steden** • Slechte woonomstandigheden, want .... • Slechte werkomstandigheden, want .... • Weinig kennis van ..... **Hulp** Arme mensen konden hulp krijgen door: 1 ..... 2 ..... **Politiek** In het parlement zaten vooral ..... Zij vonden sociale wetten	**Omstandigheden in de steden** Uitbraak van ..... De directe oorzaak hiervan was .....
1880-1900	**Arbeiders kwamen in actie** 1 2	
1900-1929	**Het bestuur nam maatregelen** in 1901 kwamen er drie nieuwe wetten: 1 ..... 2 ..... 3 ..... En de gemeente zorgde voor .... In 1919	**Het bestuur nam maatregelen** – Oprichten van de ..... – Instellen van opleidingen voor ..... Dit soort maatregelen noemen we .....
1929-1940	**Economische crisis in Nederland** Oorzaak: ..... Gevolg: ..... ↓ **Politiek** Het beleid van Colijn heet ..... Dat hield in dat de regering bezuinigde omdat ..... Werklozen kregen extra hulp door: 1 ..... 2 ..... ↓	

	Basisstof	Verrijking
1929-1940	Werklozen kregen extra hulp door: 1 ..... 2 ..... ↓ **Reacties** De socialisten kwamen met het ..... waarin stond dat .... Werklozen voelden zich vernederd door ..... Verlaging van steun en loon leidde tot protesten, zoals in 1934	
1940-1975	1940-1945:	1941: Invoering .....
	Drees Drees bouwde na 1945 aan een ..... , om twee redenen: 1 ..... 2 .... Het was mogelijk om dit te doen, omdat ..... nieuwe wetten: ..... ↓ **Na Drees** In de jaren 1960 werd de verzorgingsstaat ..... door ..... Nieuwe wetten:	Nieuwe uitvindingen, zoals: ..... Gespecialiseerde zorg, zoals: ....
1975-heden	**Blijft de verzorgingsstaat betaalbaar?** Vanaf 1975 *daalde* / *steeg* de welvaart. De regering onder Lubbers wilde .... met: – ..... – ..... – ..... – ..... ↓ **Heden** In onze tijd zijn er over de verzorgings- staat nog discussies. Bijvoorbeeld over:	**Vergrijzing** Vergrijzing betekent dat .... Dit gebeurt dankzij .... Een nadeel: ....

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1 Basis

- Ik kan uitleggen waarom verschillende groepen mensen in de 19e eeuw in armoede leefden.
- Ik kan uitleggen dat bestuurders tot 1873 weinig deden tegen armoede.
- Ik kan uitleggen hoe na 1873 arbeiders en het bestuur de armoede probeerden te bestrijden.

§2 Basis

- Ik kan beschrijven hoe de crisis van 1929 in de VS leidde tot armoede in Nederland.
- Ik kan drie maatregelen noemen die de Nederlandse regering nam vanwege de crisis.
- Ik kan, met behulp van voorbeelden, uitleggen dat er ontevredenheid was over hoe de regering reageerde op de crisis.

§3 Basis

- Ik kan uitleggen waarom er na de oorlog een verzorgingsstaat werd opgebouwd.
- Ik kan beschrijven hoe de Nederlandse verzorgingsstaat zich tussen 1950 en 1970 heeft ontwikkeld.
- Ik kan uitleggen welke problemen ontstonden in de verzorgingsstaat en welke maatregelen de regering nam om deze op te lossen.

§4 Verrijking

- Ik kan uitleggen dat de industrialisatie leidde tot gevaren voor de volksgezondheid.
- Ik kan maatregelen noemen die de overheid vanaf 1880 nam om de volksgezondheid te verbeteren.
- Ik kan beschrijven hoe de gezondheidszorg sinds 1945 is veranderd.

§5 Historisch denken

- Ik kan aanleiding, directe en indirecte oorzaken onderscheiden.
- Ik kan beargumenteren of iets een belangrijke of minder belangrijke oorzaak is.
- Ik kan beargumenteren of iets een gevolg op korte of lange termijn is.
- Ik kan oorzaken en gevolgen van een verschillende aard (cultureel, economisch, politiek-bestuurlijk en sociaal) onderscheiden.

Jaartallen

Basis

1854	Armenwet
1874	Kinderwetje van Van Houten
1901	Leerplichtwet, Ongevallenwet en Woningwet
1917	Invoering algemeen kiesrecht voor mannen
1919	Invoering algemeen kiesrecht voor vrouwen
1929	Begin wereldwijde economische crisis
1931	Invoering landelijke steunverlening
1934	Jordaanoproer
1982	Begin bezuinigingen op verzorgingsstaat

Verrijking

1941	Invoering ziekenfonds

Begrippen

Basis

aanpassingspolitiek
Beleid van de regering-Colijn tijdens de crisisjaren, waarbij de overheid haar uitgaven aanpaste aan de inkomsten.

algemeen kiesrecht
Recht van alle volwassen burgers om te stemmen bij verkiezingen.

Tijdbalk

1830-1860
cholera-epidemieën

1854
Armenwet

rond 1900
eerste sociale wetten

1800

confessionelen
Mensen die vinden dat je bij het besturen van een land moet uitgaan van je geloof.

economische crisis
Tijd waarin het opeens veel slechter gaat met de economie.

Jordaanoproer
Opstand in 1934 van bewoners van Amsterdam (waaronder de wijk de Jordaan), die uitbrak toen de regering de steun verlaagde.

liberalen
Mensen die vinden dat er zoveel mogelijk vrijheid moet zijn voor burgers en bedrijven.

liefdadigheid
Hulp aan arme mensen door rijke mensen, de kerk of andere organisaties.

Plan van de Arbeid
Plan van de socialisten uit 1935 waarin stond dat de overheid geld moest uitgeven om banen te scheppen en de economie te verbeteren.

sociale wet
Wet die mensen beschermt tegen de gevolgen van armoede, ziekte, ouderdom en werkloosheid.

sociale zekerheid
Garantie dat je altijd hulp krijgt van de overheid als je niet voor jezelf kunt zorgen.

socialisten
Mensen die vinden dat de overheid regels moet maken om geld en bezit eerlijker te verdelen over alle burgers.

steunverlening
Uitkeringen van de landelijke overheid tijdens de jaren 1930, voor mensen die werkloos raakten.

vakbond
Vereniging van mensen met hetzelfde beroep die opkomt voor de rechten van arbeiders.

verzorgingsstaat
Staat waarin de regering ervoor zorgt dat niemand in echte armoede hoeft te leven en dat iedereen toegang heeft tot gezondheidszorg.

werkverschaffing
Projecten waarbij werklozen tijdelijk moesten werken voor de overheid, in ruil voor een laag loon.

Verrijking

epidemie
Periode waarin veel mensen tegelijk ziek zijn, vaak door een besmettelijke ziekte.

preventieve maatregel
Maatregel die bedoeld is om een probleem, zoals een ziekte, te voorkomen.

vergrijzing
Ontwikkeling waarbij de gemiddelde leeftijd van de bevolking stijgt, doordat er steeds meer oudere mensen zijn.

ziekenfonds
Een verplichte ziektekostenverzekering voor mensen met een laag inkomen.

Historisch denken

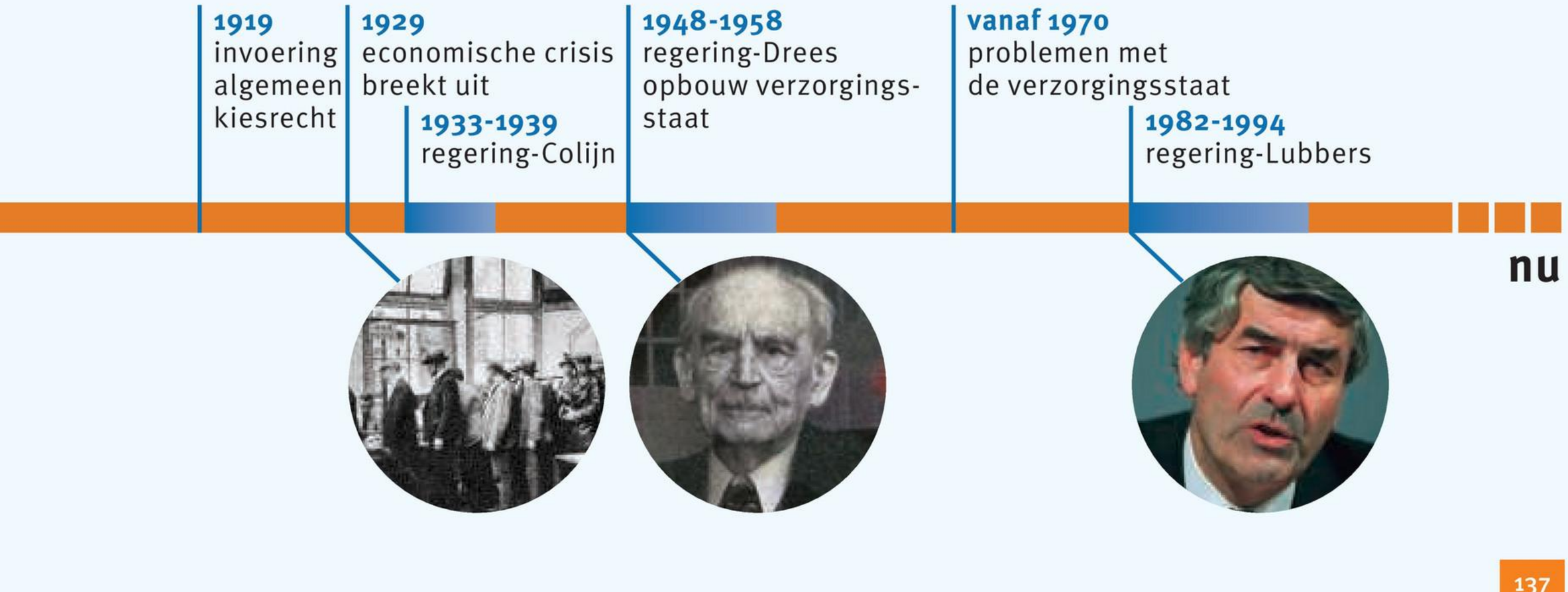
directe oorzaak
Een oorzaak die meteen tot een gebeurtenis leidt. Ook wel: de aanleiding.

indirecte oorzaak
Een oorzaak die met een tussenstap leidt tot een gebeurtenis.

gevolg op korte termijn
Een gevolg dat direct merkbaar is.

gevolg op lange termijn
Een gevolg dat pas later duidelijk wordt.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Register

A

aanleiding 124, 137
aanpassingspolitiek 106, 136
afzetgebied 56, 92
algemeen kiesrecht 60, 92, 102, 136
arbeid, vrije 20, 49
arbeidsdeling 58, 92
arbeidsomstandigheden 58, 92
automatisering 70, 92

B

beschrijvende vraag 80, 93
bestuur, indirect 14, 48
betrouwbaar (bron) 80, 93
bruikbaar (bron) 80, 93

C

confessionelen 60, 92, 100, 137
consumptiemaatschappij 68, 93
contractarbeider 20, 48
cultuurstelsel 18, 48

D

dateren 36, 49
dekolonisatie 30, 49
directe oorzaak 124, 137
duurzaamheid 76, 93

E

economische crisis 104, 137
EEG 66, 93
epidemie 116, 137
ethische politiek 22, 48
EU 70, 93
Europese Economische Gemeenschap (EEG) 66, 93
Europese Unie (EU) 70, 93

G

gastarbeiders 68, 93
gevolg op korte termijn 124, 137
gevolg op lange termijn 124, 137
globalisering 70, 93
gouverneur-generaal 14, 48
guerrilla 28, 49

H

handelsmonopolie 12, 48

I

imperialisme, modern 14, 49
indirect bestuur 14, 48
indirecte oorzaak 124, 137
indo 16, 49
industriële revolutie 54, 93
infrastructuur 56, 93
interneren 26, 49

J

Jordaanoproer 108, 137

K

kiesrecht, algemeen 60, 92, 102, 136
klimaatverandering 72, 93
KNIL 14, 49
koelie 20, 49
Koninklijk Nederlands-Indisch leger (KNIL) 14, 49

L

liberalen 60, 93, 100, 137
liberalisme 18, 49
liefdadigheid 100, 137

M

migratie 68, 93
milieu 72, 93
milieubeleid 76, 93
modern imperialisme 14, 49

N

nationalisme 22, 49

O

onderzoeksvraag 80, 93
oorlogsmisdaad 28, 49
oorzaak, directe 124, 137
oorzaak, indirecte 124, 137

P

pacificatie 14, 49
Partai Nasional Indonesia (PNI) 24, 49
pemoeda 28, 49
Plan van de Arbeid 108, 137
PNI 24, 49
politionele acties 28, 49
preventieve maatregel 118, 137

R

racisme 16, 49

S

sociale wet 100, 137
sociale zekerheid 112, 137
socialisten 60, 93, 100, 137
soevereiniteit 30, 49
steunverlening 106, 137
sociale zekerheid 112, 137

T

tijdvak 36, 49

V

vakbond 60, 93, 102, 137
Verenigde Naties (VN) 30, 49
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) 12, 49
vergrijzing 120, 137
verklarende vraag 80, 93
verstedelijking 58, 93
verzorgingsstaat 110, 137
VN 30, 49
VOC 12, 49
Volksraad 22, 49
vraag, beschrijvende 80, 93
vraag, onderzoeks- 80, 93
vraag, verklarende 80, 93
vraag, waarderende 80, 93
vrije arbeid 20, 49

W

waarderende vraag 80, 93
wederopbouw 66, 93
welvaart 68, 93
werkverschaffing 106, 137
wet, sociale 100, 137

Z

zekerheid, sociale 112, 137
ziekenfonds 118, 137

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

SKON Creative Communications, Eindhoven
i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

TECHNISCH TEKENWERK

Sittrop Grafisch Realisatie Bureau, Rotterdam

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Dit boek gaat over Nederland en de wereld vanaf 1800. In de afgelopen tweehonderd jaar zijn Nederlanders er enorm op vooruit gegaan: ze zijn welvarender en gezonder, en leven in vrijheid. Dat Nederlanders toch regelmatig demonstreren, past bij onze democratie. Daarin hebben burgers het recht om hun mening te uiten. De verplegenden op de voorkant van dit boek eisten in 1989 meer salaris. Ze waren de jarenlange bezuinigingen van de regering beu. In dit boek lees je vaker over demonstraties, bijvoorbeeld tegen de Vietnamoorlog, vóór kinderopvang en tegen kernwapens. Soms leiden massale demonstraties tot meer democratie. Dat gebeurde in Nederland toen arbeiders algemeen kiesrecht eisten, en in Oost-Duitsland toen burgers in 1989 demonstreerden tegen de dictatuur in hun land. Ook daarover lees je in dit boek. Waarvoor zou jij de straat op gaan?

ISBN 978 94 020 6810 8

Release 2021/5.0, vijfde oplage

MALMBERG

BRONVERMELDING

Omslag

Rob Bogaerts / Anefo, Nationaal Archief

Binnenwerk

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis: p. 48; ANP: p. 96; - AFP Stringer: p. 30; - Sabine Joosten: p. 76; - Robin Utrecht: p. 9; - Erik van 't Woud: p. 13; Atlas van Stolk: p. 34, 40; Aviodrome: p. 92; CODA Apeldoorn: p. 94; Erik Eshuis: p. 55; Florence Nightingale Instituut: p. 120; Gemeentearchief Zaanstad: p. 56; Getty Images: p. 44, 52; Groninger Archieven, H. Mansholt: p. 78; Albert Hahn: p. 130; Huis van Alijn, België: p. 78; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), p. 38; - Albert Hahn: p. 61, 82, 84, 128; - Andrew Kerr: p. 68; - Peter van Reen: p. 108; - Kees Willemsen: p. 130; Istock: p. 132; Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde (KITLV): p. 22, 24, 35; Mary Evans Picture Library: p. 114; Museum De Cruquius: p. 57; NASA: p. 92; Nationaal Archief: p. 111; - Arbeidsinspectie: p. 126; - Rob Bogaerts: p. 74 - Hans van Dijk: p. 72; - Fotocollectie Elsevier: p. 42; - Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst: p. 44; Nationaal Museum van Wereldculturen: p. 6, 10, 14, 18, 20, 34, 40, 42; - Frans Medoer: p. 48; Nederlands Instituut voor Militaire Historie: p. 26, 28; Niod: p. 28, 38, 66; NRCR-kro: p. 88; onbekend: p. 30, 74, 84, 100, 112, 118, 123; onbekend, publiek domein: p. 17, 48; Ernst van Oort: p. 8, 9, 53; Reformatorisch Dagblad: p. 32; Regionaal Historisch Centrum Limburg, fotocollectie GAM: p. 123; Rijksmuseum: p. 12, 16, 34; - Han Singels: p. 70; Rijkswaterstaat, Harry van Reeken: p. 79; Sächsische Landesbibliothek Dresden, Levinus Hulsius: p. 48; Shutterstock: p. 35; Herman Sittrop: p. 6, 8, 9, 46, 48, 50, 88, 91, 92, 94, 97, 136; Spaarnestad: p. 44, 58, 60, 64, 86, 88, 92, 102, 104, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 122, 123, 126; - fotograaf onbekend: p. 132; - Cees Hofker: p. 62; - Peter Mokveld: p. 79; Spoorwegmuseum: p. 84; Stadsarchief Amsterdam: p. 118; Stadsarchief Vlaardingen: p. 128; Utrechts Archief: p. 98; Verzetsmuseum: p. 78

MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C172387
FSC www.fsc.org

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Nadya Molenaar
Barbara Peters
Judith Tadema
Stefan Voeten
Richard de Vries

EINDREDACTIE

Katja Krediet
Gerard Rozing
Judith Tadema

Release 2021/5.0

MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C172387

ISBN 978 94 020 6810 8

596070-05

MALMBERG